

**Ю. Ю. Свідерський,
Т. В. Ладиченко, Н. Ю. Романишин**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Умовні позначення:

— пригадаймо, поміркуймо;

— працюємо з історичними поняттями, термінами, датами і картами;

— працюємо в групах;

— працюємо творчо.

ПОВТОРЕННЯ

§ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ — СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

- *Хто такі Homo sapiens і що вам про них відомо з курсу «Історія стародавнього світу»?*

Вивчаючи історію стародавнього світу, ви дізналися, що слово *історія* грецького походження й означає «розповідь про те, що було».

Історія людства розпочалася з виробництва найдавнішими людиноподібними істотами найперших знарядь праці. Створення речей, яких немає в природі, — *артефактів* — це той рубіж, що відділяє найдавніших людей від тваринного світу. Ці вироби — ручні рубила, скребки, ножі — виготовляли з твердих порід каменю. За матеріалом, який служив переважно для виготовлення знарядь праці та зброї, учені назвали найдавніший період людської історії *кам'яним віком*. За ним йшли *мідно-кам'яний, бронзовий і ранній залізний вік*.

Кам'яний вік — найдовший. Він тривав майже 3 млн років. Цей відрізок історії був не лише найтривалішим, а й дуже плідним і результативним. Протягом кам'яного віку людиноподібна істота перетворилася на людину сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*). Люди навчилися виготовляти різноманітні знаряддя праці та зброю, користуватися, а згодом і добувати вогонь, готувати їжу, споруджувати житло, виготовляти одяг. У давньокам'яному віці — **палеоліті** — зародилося мистецтво й первісні релігійні уявлення.

Сліди перебування людиноподібних істот — *питекантропів* — на території України за часів палеоліту археологи виявили на Закарпатті, у печерах Криму та на берегах річок Дністер і Південний Буг. Найдавніша стоянка первісних людей на території України, виявлена на Закарпатті біля с. Королеве, датується близько одного мільйона років тому. Питекантропи прийшли в Центрально-Східну Європу з Африки через Близький Схід і Балкани.

Знаряддя праці, залишені на землях сучасної України, подібні до знахідок із стоянок у Німеччині, Польщі та Словаччині. Тобто від початку історії територія України розвивалась як складова частина Європи.

ІСТОРІЯ — це наука, яка вивчає минуле людства від часів появи первісної людини й до сьогодення.

Найдавніші петрогліфи на теренах України.

Історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила».

м. Мезитополь

Прилад для свердління

У новому кам'яному віці — **неоліті** — поступово відбувся перехід від привласнювального господарства до **вдтворювального** (землеробства та скотарства). У пошуках їжі люди навчилися власноруч вирощувати їстівні плоди; приручили, а згодом і одомашнили деяких тварин.

Первісні землероби постійно жили біля своїх оброблених ділянок землі. Так з'явилися осілі пароди, на відміну від мисливців і скотарів, які рухалися разом із стадами тварин. У постійних оселях була змога використовувати крихкий посуд із випаленої глини — кераміку. У таких житлах знайшлося місце й громіздкому ткацькому верстату.

Отже, землеробство вплинуло на зародження ремесел: гончарства й ткацтва. Переміщення вантажів для будівництва жител і храмів підштовхнуло людство до геніального винаходу — випиєлю **колого**. Поступово двоколісний візок замінив первісні сани.

Перші землероби та скотарі з'явилися в Україні в межиріччі Південного Бугу й Дністра тоді ж, коли й на інших землях Центрально-Східної Європи.

Землеробство й тваринництво забезпечували людей продуктами харчування надійніше, ніж полювання та збирання. Кількість населення знову зросла, і використання недосконалих кам'яних, кістяних і дерев'яних знарядь праці вже не задовольняло вимог виробництва.

Поселення трипільців

У середньокам'яному віці — **мезоліті** — унаслідок танення льодовиків у Європі сформувалася сучасна система річок і озер. Прильодовикові степи заросли лісами. Випаїдення лука та стріла, гарпуна й гачків для виловлення риби робили полювання й рибальство успішнішими. Чисельність людей у первісних об'єднаннях зростала, а кількість звірини, риби та дикорослих плодів зменшувалася. Навколишня природа вже не могла забезпечити продуктами харчування велику кількість населення. Настала криза мисливства й збирання — **привласнювальної форми господарства**.

Люди знайшли надійніший матеріал — мідь, яка трапляється в природі у вигляді самородків. Мідні вироби почали витіснювати кам'яні. Цей період в історії називають **мідно-кам'яним**, або **енеолітом**.

Саме на цю епоху припадає існування в Україні трипільської археологічної культури. Племена трипільців прожива-

ли на нашій землі протягом понад 2500 років. Трипільська культура досягла пайбільшого розвитку в IV–III тис. до н. е. Вона поширилась у лісостеповій смузі Правобережної України в районі Переяслава й на Лівобережжі.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Найчастішими символами носіїв трипільської культури були сонце й тур-бик. За підрахунками археологів, знаки тварин становлять 14 % від усіх відомих знаків, у деяких групах трипільських поселень: тур-бик — 49,4 %, олень — 2,4 %, коза — 2,4 %, птахи — 1,4 %. Це свідчить про те, що тур-бик був основною тотемною твариною трипільців. Крім того, ці відомості вказують на те, що тура переважно розводили в трипільських поселеннях.

Учені-археологи називають цю культуру *Кукутени-Трипілья*, оскільки її поселі прийшли в Україну з території сучасної Румунії та Молдови. Трипільські племена були не єдиним населенням земель, на яких розташована нинішня Україна. Однак саме вони досягли найвищого рівня розвитку й зупинилися на порозі цивілізації, коли випакають міста, писемність і держава.

Трипільців поглинули племена індоєвропейської мовної сім'ї. За *добу бронзи* (III–II тис. до н. е.) євразійський степ, Центральпо-Східна Європа, у тому числі землі нинішньої України та Східне Середземномор'я, стали територіями, де розселились індоєвропейські народи. Саме з них згодом виокремились наші предки — *слов'яни*.

До індоєвропейців належали народи епохи *раннього залізного віку* — кімерійці, скіфи та сармати. Вони заселяли переважно степову зону сучасної України в період IX ст. до н. е. — III ст. н. е. Геродот називає чотири групи скіфського населення — *царські скіфи, скіфи-скотарі, скіфи-землероби й скіфи-орачі*. Царські скіфи й скіфи-скотарі були власне скіфами. У згадуваних давньогрецьким істориком Геродотом скіфах-землеробах і скіфах-орачах сучасні вчені вбачають предків слов'ян.

У той час, коли в степах жили скіфи, у зручних для мореплавства місцях Північного Причорномор'я поселились давні греки. Вони створили тут міста-держави (поліси), які торгували з місцевим населенням. Отже, землі сучасної України були поєднані з давньогрецькою, а згодом — греко-римською цивілізацією.

Пектораль із кургану Товста Могила

За часів Великого переселення народів (IV–VII ст.) землями сучасної України на південь і захід, до кордонів багатої Римської імперії рухалися племена *варварів*. Велике переселення народів поклало край пануванню Римської імперії й завершило історію стародавнього світу.

Привласнювальна й відтворювальна форми господарювання.
Трипільська археологічна культура. Кімерійці, скіфи, сармати, варвари.
Велике переселення народів.

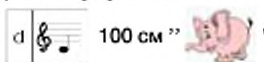
Завдання та запитання

1. Назвіть основні досягнення людства в стародавню добу.
2. Дайте визначення термінам, які є в схемі, і доповніть її хронологічними межами.

ПАЛЕОЛІТ → МЕЗОЛІТ → НЕОЛІТ → ЕНЕОЛІТ → БРОНЗОВИЙ ВІК →
→ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

3. Який спосіб господарювання притаманний періоду:
а) палеоліту; б) неоліту?
4. Розгадайте ребус. Які різновиди явища, що позначає слово-відгадка, були поширені в первісному суспільстві?

5. Які факти свідчать, що протягом стародавньої доби розвиток населення сучасних українських територій є складовою загальноєвропейської історії?

6. Поясніть різницю між привласнювальним та відтворювальним способами господарювання.
7. Покажіть на карті, де жили трипільці, кімерійці, скіфи, а також, де були розташовані античні міста-держави Причорномор'я.

8. Як, на вашу думку, чи можна скласти повне уявлення про життя скіфів, досліджуючи тільки одну знахідку тієї доби — пектораль із Товстої Могили? Чому?
9. Який метал першим почали обробляти люди? Складіть усне оповідання про те, як людина здогадалася його використати. Уведіть у розповідь персонажів. Сформулюйте наприкінці розповіді значення цієї події для еволюції людства.

10. Собака — це вовк, який вирішив жити серед людей. Що, на вашу думку, спонукало його до цього? Яка користь була від цього людям?
11. Розгляньте ілюстрації на с. 4–5. Який період стародавньої історії України ілюструє кожна з них?

Золота маска. Знайдена на північному узбережжі Перу. X–XIV ст.

Стела з культовою сценою. V–IX ст.
Гватемала

§ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Українська земля стала батьківщиною не лише українців, а й білорусів і росіян, кримських татар і євреїв, греків і караїмів, угорців і румунів, молдован, гагаузів, поляків і вірмен — усіх, хто волею долі пов'язав своє життя з Україною. Історія України — це спільна історія всього українського народу.

Минулого павчального року ви здійснили цікаву подорож у часі — познайомились із пайдавнішими людьми, спостерігали, як утворювалися й зникали держави та цивілізації. Ви подолали величезні відстані — майже три мільйони років. Отримані відомості стануть основою вапих історичних знань на все життя, допоможуть осягнути інші предмети — літературу, правознавство, географію тощо.

Тепер ви вивчаєте дві історичні дисципліни – «Історію України» та «Всесвітню історію». Спільна ознака цих предметів – вивчення доби

Середньовіччя, а різниця в об'єкті дослідження: для всесвітньої історії це — зарубіжні країни, а для історії України — наша Батьківщина.

Отже, ви готові продовжувати мандрівку в часі? Рухаймо — попереду українське середньовіччя.

◆ 1. Періодизація середньовічної історії України

Середньовіччям учені домовилися називати період історії від *Великого переселення народів і падіння Західної Римської імперії* (476 р. н. е.) до *відкриття Америки Христофором Колумбом* (1492). Тобто умовно — від кінця V ст. до кінця XV ст.

Середні віки поділяють на:

- *раннє Середньовіччя (VI–IX ст.)* — часи розселення слов'янських племен на території сучасної України та виникнення тут ранньодержавних утворень — племінних князівств;
- *класичне Середньовіччя* — охоплює *кінець IX ст. — середину XIII ст.*, тобто існування могутньої давньоукраїнської держави, яку історики називають *Київська Русь*;
- *пізнє Середньовіччя (друга половина XIII ст. — кінець XV ст.)* — розквіт і занепад Галицько-Волинської держави та входження українських земель до складу сусідніх країн.

Періодизація історії України збігається з періодизацією Середньовіччя інших країн Європи. Це не випадково. Україна розташована в Центральній-Східній Європі, отож загальноєвропейські історичні процеси її не оминули. Тому природно, що історія України є складовою європейської історії.

◆ 2. Особливості розвитку українських земель у IX–XV ст.

Розвиток українських земель у IX–XV ст., був зумовлений природно-кліматичними умовами та географічним розташуванням нашої держави. Вплив природно-кліматичних умов на господарство та спосіб життя *східних слов'ян* ми розглянемо згодом.

Потрібно зазначити, що південно-східні регіони України становлять західний відтінок *Великого степу*. Він простягнувся від Алтайських гір і степів Монголії до нижньої течії Дунаю. Протягом тисячоліть від кімерійців і скіфів до монголо-татар цим зручним євразійським коридором хвиля за хвилею рухалися зі сходу на захід кочові народи-скотарі.

Відносини осілих народів-землеробів і кочовиків-скотарів часто виливалися в криваві сутички. Ці війни підривали економічні й військові сили наших предків, відволікали їх від облаштування своєї землі. У той же час давні українці з іншими народами Центрально-Східної Європи стали цитом для країн Західної Європи від спустошливих набігів азійських кочовиків.

◆ 3. Джерела з історії України доби Середньовіччя

Історія відтворює події давнини, вивчаючи історичні джерела, тобто ті пам'ятки й «сліди», що їх залишило людство.

Щодо найдавніших періодів історії стародавнього світу вчені спираються переважно на *речові* (знаряддя праці, зброя, речі, прикраси, поховання, залишки споруд тощо) та *зображальні матеріали* (малюнки в печерах, на гробницях, різьблення тощо).

З виникненням держав і писемності до цих видів історичних джерел додаються *писемні*. Першими істориками, які ще в давнину писали про слов'ян, були римські автори I–II ст. н. е. — Пліній, Корнелій Тацит, грек Птоломей. Вони зазначали, що слов'яни жили на території від берегів Ельби до середньої течії Дніпра, і називали їх *венетами*.

Візантійські історики IV ст. називали слов'янські племена по-різному: *анти*, *склавини*. Мабуть, від самопозви *слов'яни* і походить візантійська назва — *склавини*. Найдавніша археологічна культура слов'ян — це *зарубинецька культура* (знайдена біля с. Зарубинців на Київщині).

На жаль, слов'яни, як і більшість сучасних європейських народів, що їх давні римляни називали «варварами», досить пізно оволоділи письмом — лише в ранньому Середньовіччі. Тому для вивчення дописаної історії давніх слов'ян слугували

переважно матеріали археології, антропології, етнографії, історичного мовознавства та інших наук.

Відомості про життя наших пращурів зберігають і доносять успішні історичні джерела — *міфи, легенди, історичні пісні, биличини й думи*.

До успіхів джерел відносять і *пам'ятки мови*: назви річок, озер (*гідроніми*), гір, місцевостей (*топоніми*). Учені-мовознавці зазначають, що назви рік, які мають корінь *-стр-* (Стрий, Стрипа, Стир та інші подібні), походять від давньослов'янського слова *струм*, *струмок* — «біжуча вода». Назви водойм змінюються рідко, частіше прийшли народи засвоюють попередні пайменування, тому можемо зробити висновок про місцевість, де течуть згадані річки, як первісну батьківщину слов'ян. До цієї

Жіночий одяг зарубинецької культури.
В ст. Реконструкція З. Васіна

АНТИ — візантійська назва слов'янських племен, які в IV ст. розселилися на території Правобережної України між річками Дністер і Дніпро.

території можна додати й інші місця з давньослов'янськими назвами річок — Горинь, Гнізна, Тетерів тощо.

Натомість корінь *-дн-* означає «ріка», але іранськими мовами, якими розмовляли сусіди давніх слов'ян, — скіфи та сармати. Звідси — Дніпро, Дон, Донець, Дунай. А от назва річки Дністер може свідчити, що в її нижній течії жили скіфи та сармати, а у верхів'ях — слов'яни. Коли наші предки осіли вздовж Дніпра, то додали до його первісної назви свою: Дніпро-Славутич.

Кераміка зарубинецької культури

Тюркськими мовами, якими розмовляли печеніги, половці, татари, воду називають словом *су*. Карасу (Чорна вода) — у Криму, Сула (річка із заболоченими берегами) — на Полтавщині. Отже, назви річок як історичне джерело свідчать, що наша земля була батьківщиною кількох народів, пащадки яких проживають в Україні й становлять тепер єдиний український народ.

Не лише назви місцевостей, а й окремі слова рідної мови нерідко слугують підказкою історикові. Візьмемо, наприклад, назву тканини *полотно*, давньослов'янською — *платно*. Знайдемо похідні від нього: *плаття*, *платок*, *платити*, *плата*. Отож відріз полотна для давніх слов'ян слугував не лише одягом, а й платіжним засобом — грішми.

У багатьох місцевостях України велику рогату худобу й досі називають товаром. Очевидно, там вона була першим ходовим товаром, що призначенням на продаж. Як бачимо, рідна мова для кожного народу є не лише засобом спілкування, обміну знаннями, зв'язку із старшими поколіннями, а й одним із різновидів історичних джерел.

Фердінанд Зайбт, видатний сучасний фахівець з історії середніх віків, так сказав про мову: «Мова — цей своєрідний літопис у нас постійно на язичі, його слова, змінюючи сенс і звучання, передаються з покоління в покоління. Він не такий уже незрозумілий, проте часто ми не вміємо витлумачити пайближчого нам історичного джерела — нашої власної мови».

З часів поширення християнської релігії наші предки, опанувавши грамоту, залишили нам писемні реліквії. І тепер ми можемо почерпнути цікаві відомості про слов'ян не лише з творів давньогрецьких, римських, візантійських та арабських авторів, а й зі східнослов'янських. У середньовіччі з'являються надзвичайно цінні для нас історичні джерела: літописи, написи на стіпах (графіті), камені й навіть на березовій корі — так звані берестяні грамоти. Писемні повідомлення стають пай-важливішими джерелами інформації про життя наших пращурів.

Як бачимо, історія папої Батьківщини за часів епохи Середньовіччя не лише ближча до нас хронологічно. Вона спирається на тирише коло історичних джерел.

Середньовіччя, Київська Русь.

Завдання та запитання

1. Що є предметом вивчення «Історії України», а що — «Всесвітньої історії»?
2. Назвіть зарубіжних істориків, які ще в давнину писали про слов'ян. Про що вони писали?
3. За допомогою карти на с. 7 назвіть державні утворення, що існували одночасно з Київською Руссю, а також народи, які тоді жили. Про які з них вам щось відомо? Що саме й звідки?

4. Назвіть хронологічні межі доби Середньовіччя. На які періоди поділяють добу Середньовіччя? Охарактеризуйте їх.
5. Які різновиди усних історичних джерел вам відомі? Наведіть приклади, використовуючи знання, здобуті на уроках літератури, географії тощо.

6. Поясніть зміст термінів «гідронім» і «топонім». Як їх використовують історики? Наведіть приклади зі своєї місцевості.
7. Прочитайте текст, уставивши замість крапок відповідні слова з довідки.
Ми з вами стоїмо посеред широкого українського степу. Висока трава коливається під вітром, що віє до нас від Якщо озирнутися навкруги, ми побачимо високі ... — поховання скіфів (володарів цих земель). Триває IV ст. до н. е.
Пригадаймо, що відбувається в цей час в інших країнах стародавнього світу. У Китаї формується імперія ... , в Індії — держава Рим веде завоювання ... (Самнітські війни), ... Македонський розпочав Набирає силу Карфагенська

Довідка: Цинь, Дніпра, Маур'їв, кургани, Італії, Александр, Східний похід, держава.

8. Назвіть види джерел з історії України середньовічної доби. Складіть і запишіть у зошиті схему, яка проілюструє вашу відповідь.
9. Порівняйте дані історичного мовознавства з назвами Стрий, Стрипа, Стир.

РОЗДІЛ I

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У цьому розділі ви дізнаєтеся про життя східних слов'ян у V–X ст. н. е., їхні заняття, вірування, побут.

Опитувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати роки правління перших київських володарів (Кия, Аскольда й Діра, князів Олега, Ігоря Святослава, княгині Ольги) та охарактеризувати їхню діяльність;
- простежити процес утворення держави, якій сучасники дали назву *Русь*, *Руська земля*, а історики пізніших часів називали *Київська Русь*; розповісти про версії походження назви *Русь*;
- показати на карті території розселення слов'ян та їхніх сусідів, кордони Київської держави за князювання Олега та Святослава; напрямки походів київських князів;
- застосовувати й пояснювати на прикладах поняття та терміни «велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «літопис», «Русь», «імперія», «полюддя», «данина» тощо.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН (VI-VII ст.)

§ 3. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

- Пригадайте, що вам відомо про готів з уроків історії стародавнього світу та середніх віків.

1. Розселення слов'янських племінних союзів на території України внаслідок Великого переселення народів

У IV–VII ст. н. е. відбувалися процеси, названі істориками *Великим переселенням народів*. Це були масові переміщення (міграція) германських, слов'янських, сарматських, тюркських та інших племен та їхні вторгнення на територію Риму.

Велике переселення народів поклало початок формуванню сучасних європейських народів на землях, де вони проживають досі. Цей період — межа між історією стародавнього світу й середніх віків.

Попитовхом до Великого переселення народів був рух на південь германських племен готів, які військовим походом пройшли через землі слов'ян із південного узбережжя Балтики в Північне Причорномор'я.

Похід германських племен готів розірвав слов'янську спільноту на частини. До готської павали слов'яни не були поділені на окремі *етноси*. Про це може свідчити єдина в усіх сучасних слов'янських мовах назва германців: *німці, немци, немці* тощо, тобто *німі люди*, на відміну від нас, що розмовляють словами, — слов'ян. Очевидно самопозва *слов'яни* з'явилася під час війн із готами.

Збройний похід *готів*, війни з *гунами* й *аварами* привели в рух слов'янські племена. Заключний період Великого переселення народів у V–VII ст. став часом *великого розселення слов'ян*.

Слов'яни зі своєї прабатьківщини між річками Одра, Вісла й середньою течією Дніпра розійшлися по різних частинах Європи.

Частина *дулібів*, які жили на Волині, перемістилася на землі сучасних Чехії й Угорщини. Поляни розмістились і в Польщі, і в Україні на Дніпрі. Хорвати, що проживали по обидва боки Карпат, рухаючись угору по Дунаю, осіли в Хорватії. У сучасній Сербії є десятки населених пунктів із назвами Києво, Києвичі, Малий, Житомир.

Літописець повідомляє, що *в'ятичі* й *радимичі*, які стали складовими частинами

Е́ТНОС (від грецьк. — *плем'я, народ*) — спільнота людей, яка історично складалася, проживає на певній території та усвідомлює спільність своїх інтересів.

ГУ́НИ — тюркомовні кочові племена, що в IV ст. прийшли зі сходу в Північне Причорномор'я.

АВА́РИ — кочовики, об'єднані у великий племінний союз, основу якого становили тюркомовні племена.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН — заключний етап Великого переселення народів. Відбувалося протягом V–VII ст. й привело до заселення слов'янами більшої частини сучасної України.

БАЛТИ — племена, які заселяли в I тис. н. е. територію від Південно-Західної Прибалтики до верхнього Придніпров'я й басейн річки Оки.

ЎГРО-ФІНИ — племена, які проживали на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

майбутніх російського й білоруського народів, прийшли на схід Європи «од ляхів», тобто з Польщі.

Отже, у вирі подій Великого переселення народів наші предки-слов'яни не тільки не розчинилися серед інших племен і народів, а й розширили свої території. У результаті великого розселення слов'ян сформувалися племена *східних, західних і південних слов'ян*, на основі яких пізніше виникли численні слов'янські народи.

Частина слов'ян зайняла територію північної Білорусі, витіснюючи *балтів* або змішавшись із ними. Інші слов'янські племена поселилися на сучасних західних землях Росії, поєднавшись з *угро-фінськими племенами*. А слов'яни, які зайняли терени північної України, змішались із місцевими скіфо-сарматськими племенами.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Подунав'я, Балканський півострів VI–VII ст.	Вільні після переселення германців землі, у межах річки Лабі (гора Татри, Судети, узбережжя Балтики)	Лівий берег Дніпра, межиріччя Прип'яті та Західної Двіни, ба- сейн Верхньої Оки VIII–IX ст.
---	--	---

Отже, у результаті Великого переселення народів були закладені основи формування трьох різних східнослов'янських народів: білорусів, росіян і українців. Подібні процеси в той час відбувались і в інших частинах Європи.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Прокопій Кесарійський* про життя слов'ян і антив у книжці «Війна з готами»

Ці племена, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони вважають владикою всього світу й у жертву йому приносять биків, і чинять інші священні обряди. Жодного впливу долі зовсім не визнають.

Вони живуть в убогих хатинах, далеко розміщених одна від одної, і часто змінюють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не одягають; дехто виходить на битву... у дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста й варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русаве й не переходить у чорне, а рудувате...

1. Пригадайте визначення терміна «демократія».
 2. Назвіть ім'я слов'янського бога-громовержця, якого згадає автор.
 3. Яке, на вашу думку, ставлення автора до слов'ян і антів? З яких його висловлювань це випливає?
- * *Прокопій Кесарійський (VI ст.) — видатний візантійський історик, автор «Історії війн Юстиніана» (8 книжок); радник візантійського полководця Велизарія. Слов'янами він називає племена, які жили на Волині, а антами — у Подніпров'ї.*

На величезній території — від Карпат до верхів'я Волги й Оки — формуються східнослов'янські племена та племінні об'єднання (союзи). Ці нові утворення, на відміну від попередніх — склавнів і аптів, нараховують уже півтора десятка різних племінних груп.

Це засвідчує наш найдавніший **літопис** *«Повість минулих літ»*, у якому згадуються 15 племінних союзів. На території сучасних Білорусі та Росії розселилися дреговичі, радимичі, полочани, кривичі, в'ятичі й львівські словени.

Племінними об'єднаннями, з яких сформувався український народ, були: *поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, духіби, волиняни, бужани й хорвати*.

ЛІТОПИС — історико-літературний твір, створений на основі різних джерел, у яких оповіді про події та факти подаються за роками.

Розселення східнослов'янських племен у межах сучасної України

Племінне об'єднання	Територія розселення	Політичний центр
Поляни	Середнє Подніпров'я, між річками Тетеревою і Россою	місто Київ
Древляни	південний басейн річок Прип'яті, Горині, західний берег Дніпра, північний басейн Тетерева	місто Іскоростень (сучасний Коростень)
Сіверяни	на схід від середньої течії Дніпра, басейн нижньої Десни, Сули, Псла й Ворскли аж до верхів'їв Сіверського Дінця	місто Чернігів, місто Новгород-Сіверський

Тиверці	між нижніми течіями Дністра й Прута аж до Чорного моря	фортеця Білгород над Дністром
Уличі	між нижнім Дністром, Південним Бугом (Богом) і Дніпром	місто-порт Олешня в пониззі Дніпра
Волинці, дуліби, бужани	басейн річки Західний Буг	міста Волинь, Пліснеськ
Хорвати	Карпати, басейн Середнього та Верхнього Дністра	міста Теремовля, Галич, Ужгород

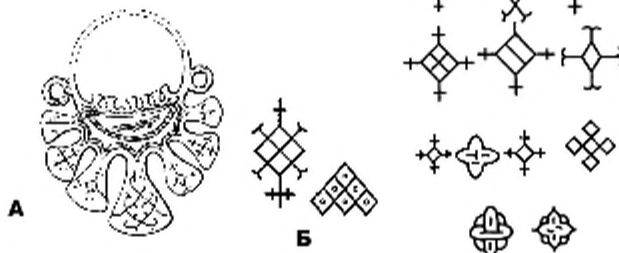
Східні слов'яни жили племенами, що склалися спочатку з родових общин, а пізніше — із сусідських. Влада в племенах належала *князю*, що спирався на воїнів-дружинників. Племена об'єднувалися в союзи племен. У літописах зазначено, що східнослов'янські племінні союзи «жили окремо, і володіли родами своїми, і жили кожен із родом своїм на своїх місцях». Усі вони «мали свої звичаї, і закони отців (предків) своїх, і заповіти, кожен — свій порок».

КНЯЗЬ — керівник племені або союзу племен; із появою держави — її спадковий правитель.

ДРУЖИНА — на Русі — збройний загін, що становив постійну військову силу князя й брав участь в управлінні князівством.

Знахідки східнослов'янських старожитностей підтверджують характерні місцеві особливості. Вони стосуються обряду поховання, прикрас та одягу, що властиві тільки якомусь одному союзів племен і не трапляються в іншого.

Розселення слов'ян привело до їхнього роз'єднання та формування етнічних особливостей.

А — бронзові, срібні чи золоті жіночі прикраси, які вплітали у волосся на скронях або прикріплювали до головного убору, були надзвичайно популярні в східних слов'ян. **Б** — різновиди орнаменту, властиві прикрасам у східних слов'ян

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Коли в антські землі вторглися готи, вождь антів Бож (IV ст.) сформував потужне військо й виступив супроти ворога. Війна затягнулася на кілька років. У перший її період анти доценту розгромили готів, але даремно раділи отриманій перемозі.

Незабаром (375 р.) готський вождь Вінтарій зібрав нове військо й знову напав на них. Цього разу готи перемогли. Їхня розправа над антами була лютою — багатьох вони вирізали, забрали в неволю. Захоплених у полон Божа, його синів і 70 старійшин піддали тортурам і знищили. Проте плодами перемоги насолодитися Вінтарій не встиг: у 376 р. він зазнав поразки від гунів.

А Божа народ ще довго оспівував у піснях, про що свідчить унікальна пам'ятка давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім».

2. Вплив природно-географічних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян

Територія України охоплює 603 628 км². За площею наша держава найбільша в Європі й перевищує землі Польщі, Білорусі та Литви, разом узятих. Майже вся територія нашої країни складається з широким рівнин і плоскогір'я, які рідко перевищують 500 м над рівнем моря. Лише на заході тягнуться хребти Українських Карпат. Карпати не є кордоном, бо західніше гірських хребтів розташовані також українські території — Закарпаття. На півдні Кримського півострова простягаються Кримські гори.

Не маючи природних перепон, Україна була відкритою для багатьох племен і народів, які поселялися тут або мандрували далі через її територію.

За природно-кліматичними умовами територія України поділяється на зону мішаних лісів, лісостеп і степ.

У зоні *мішаних лісів* знаходиться українська частина Полісся. Решта поліських боліт і лісів розташована в Польщі та Білорусі. Південна межа зони мішаних лісів проходить поблизу Львова, Шепетівки, Житомира, Києва, Ніжина й Глухова. Від пайдавпісних часів до пізнього Середньовіччя вся територія Полісся була вкрита лісами. Вологий клімат обумовлює тут велику кількість річок, озер і боліт. Здавна цей край облюбували мисливці та рибалки. Придатних для обробітку земель небагато, їх потрібно було відвойовувати в лісу. Тут вирощували просо, жито, ячмінь, а з технічних культур — льон.

Захищене природою від кішотників-кочовиків Полісся стало первісною батьківщиною слов'ян. *Територія північної Північно-Західної і Північної України була частиною слов'янської прабатьківщини.*

Далі на південь розташована *лісостепова зона*. Її південний край іде по лінії сучасних міст Апальків—Знам'янка—Олександрія—Красноград—Балаклія—Куп'янськ. У Середньовіччі майже половину терито-

рії лісостепу займали переважно широколисті ліси. Природні умови тут сприятливі для тваринництва й вирощування пшениці, гречки й багатьох інших сільськогосподарських культур. Завдяки сприятливим природним умовам і родючим ґрунтам лісостеп із часів Великого переселення народів активно колонізувався землеробами-слов'янами.

На своїй первісній батьківщині — зоні лісів — слов'яни використовували для будівництва дерево (давніослов'ян. *древу*). Під час колонізації лісостепу будівельний матеріал доповнюють глина й камінь. Про первинність дерев'яної забудови свідчить слово *древній*, що збереглося в нашій мові. *Древній* — у сучасному розумінні — *давній*, колись означало «старий, дерев'яний», на відміну від нового — цегляного чи кам'яного.

Природно-кліматичні умови впливали не лише на спосіб будівництва житла, а й на всі інші галузі господарства й побуту. Давні слов'яни обробляли переважно не родючі важкі чорноземи, а бідніші землі, легкі для розпушування. Такі ділянки ґрунтів знаходилися в заплавах річок, уздовж берегів озер. Після освоєння цих земель лісової і лісостепової зони слов'яни займалися *підсічно-вогневим землеробством*. Ділянки лісу вирубували, стовбури дерев спалювали. Попіл слугував добривом.

Для розпушування землі використовували *рахо* й *двоzubу соху*. Чорноземні ґрунти почали масово освоювати лише наприкінці I тис. з поширенням *пуги*. Для обробітки легких ґрунтів як тяглову силу використовували *коней*, а щоб підняти плугом неорані чорноземи потрібні були потужні воли.

Степ є найбільшою за площею природно-кліматичною зоною сучасної України. Він охоплює Причорноморську низовину, Придніпровську низовину, Приазовську височину й рівнини Криму. Степ отримує найбільшу в Україні кількість сонячного тепла, але найменшу кількість

Сохы

Борона-сукуватка

Рахо

Серпи (археологічний експонат)

опадів. Природних лісів у степу дуже мало. Вони ростуть переважно в балках (байрачні дубові ліси) та заплавах рік. Через природні умови степова зона України в середні віки була залюднена найменше. Степи з багатими пасовищами та родючими, але важкими для ручного обробітку ґрунтами сприяли утвердженню тут *скотарства* як провідної галузі діяльності.

Лісова й лісостепова зони України мають розгалужену річкову систему, а через степ із півночі несуть свої води до Чорного моря Дністер, Південний Буг і Дніпро. Окрім цих судноплавних річок, у середні віки чимало інших річок, які пилі обміліли, були суднохідними. Ріки й озера слугували в середньовіччі основними шляхами сполучень. Уздовж річок виростали *міста* — осередки торгівлі й оборони. Для прикладу, Дніпро становив більшу частину шляху, що сполучав Північну та Південну Європу. А Київ був містом-ключем до величезних просторів, об'єднаних водними шляхами.

3. Сусіди східних слов'ян

Значний вплив на життя і суспільний розвиток східнослов'янських племен справили сусідні народи.

У Північному Причорномор'ї та в Криму існували давньогрецькі міста-колонії. Вони були частиною античної цивілізації, що зробила величезний вплив на всю подальшу європейську культуру. Згодом давньогрецькі поліси потрапили під владу Риму, а після падіння Західної Римської імперії стали частиною Візантії. За доби Великого розселення народів в VI–VII ст. сюди прийшли слов'яни. Отже, на півдні України наші предки стали безпосередніми сусідами наймогутнішої держави раннього Середньовіччя — *Візантії*.

На південному сході сусідами східних слов'ян були хозари — напівкочові племена тюркського походження. У середині VI ст. в Прикаспії та Приазов'ї утворилася потужна держава — *Хозарський каганат*. Столицею її спочатку було місто Семендер (на території сучасного Дагестану), а із середини VIII ст. — *Ітіль*. Панівну верхівку в Хозарії становили переважно хозари та євреї. Однак серед простого люду були й булгари, і слов'яни, і турки.

Хозари були войовничим народом. Вони підкорили чимало різних племен, зокрема аланів, угрів і булгарів. Влада Хозарського каганату поширилась і на деякі східнослов'янські племена — полян, сіверян і в'ятичів, які аж до 60-х років IX ст. мусили платити данину хозарам.

Ітіль була розташована на перехресті міжнародних торговельних шляхів. Найбільш важливим був волзький шлях, що

ІТІЛЬ — столиця Хозарської держави (каганату); була розташована на обох берегах Волги й на острові в її пониззі.

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ у VIII ст. – середині IX ст.

Варязький човен

з'єднував Європу з країнами Передньої Азії. Паліва верхівка в каганаті багатіла, збираючи мито з товарів, що йшли через Ітіль. Іншим джерелом збагачення хозарських володарів і наближених до них були грабівницькі набіги на сусідні народи.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З «Повісті минулих літ»

...І знайшли їх [поляни] хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [ім] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму ... і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не зі своєї волі, а за божим повелінням.

1. Як називали хозари свого князя?
2. Як ви вважаєте, до якого поселення полян «у лісі на горах, над рікою Дніпровською» прийшли хозари?

Східні слов'яни вели з хозарами запеклу й тривалу боротьбу. Розпочалася вона ще до утворення Київської держави, коли, за словами літописця, замість данини поляни передали хозарам мечі.

На північному заході сусідами східних слов'ян були жителі Скандинавії — *вікінги*, або *нормани* (північні люди). Слов'яни називали їх *варягами*. Їхня батьківщина — землі сучасної Данії, Швеції та Норвегії.

Позбавлені спадщини, молодші сини родів збирались у ватаги воїнів-розбійників і на легких вітрильниках йшли на південний захід — до берегів Англії, Франції, Португалії або на південний схід — до слов'янських земель. Військові грабунки та захоплення полонених, яких згодом продавали в рабство, були їхнім промислом. (Грунтовніше про це ви дізнаєтеся на уроках із всесвітньої історії).

Починаючи з IX ст. варяги освоїли торговельний шлях із Скандинавії до Візантії, який отримав назву «із варяг у греки». З Балтійського (Варязького) моря рікою Невою, а далі малими річками і волоком човни діставалися до верхів'я Дніпра, а Дніпром — до Чорного (Руського) моря та Візантії.

Нормани поділили з хозарами землі Східної Європи на сфері впливу. Давньоукраїнський літопис «Повість минулих літ» повідомляє: «Варяги, приходячи із

ВОЛОК — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де сухоходом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

М. Перік. Заморські гості. 1901 р.

замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів». Згодом впливи хозарів на східнослов'янські племена зійшли папівець, а варягів — посилилися.

Проте найбільше на східних слов'ян у культурному, політичному й економічному напрямках вплинула найрозвиненіша держава раннього Середньовіччя — Візантійська імперія.

Велике розселення слов'ян, літопис, східні, західні, південні слов'яни, поляни, древліани, сіверяни, тиверці, уличі, дуліби, волиняни, бужани, хорвати; князь, дружина.

Завдання та запитання

1. Як називали слов'ян античні історики?
2. Яка визначна подія на межі стародавніх часів і середньовіччя об'єднує такі історичні та географічні поняття: *Європа, Центральна Азія, Скандинавія, гуни, готи, алани, анти, склавини, авари, Дунай, Дністер, Дніпро*? Дайте йому визначення.
3. Дайте визначення термінам *князь, дружинники*. Яку роль у давньослов'янському суспільстві відігравали князь та його дружинники?
4. Назвіть і коротко охарактеризуйте сусідів східних слов'ян.

5. Покажіть на карті напрямки Великого розселення слов'ян.
6. Які східнослов'янські племена розселилися на теренах сучасної України? Замалюйте на контурній карті території, де осіли ці племена, зазначаючи географічні об'єкти, розташовані там.
7. Розгляньте карту (с. 22) і визначте області України, які належать до трьох природно-кліматичних зон.

8. Як ви вважаєте, чи однакові за змістом поняття «Велике переселення народів» і «велике розселення слов'ян»? Відповідь обґрунтуйте.
9. Наведіть приклади впливу природно-кліматичних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян.
10. Охарактеризуйте відносини східних слов'ян з їхніми сусідами.

11. Чим відрізняється **родова община** від **сусідської**? Опишіть за поданою схемою життєвий уклад слов'ян, які живуть сусідською громадою.

12. Доведіть подібність давньослов'янських орнаментів (с. 18) до візерунків, якими наші сучасники прикрашають одяг.

§ 4. ВИТОКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

- З якого джерела, коли і що саме ви довідалися про заснування міста Києва?

1. Державотворчі процеси в період утворення Київської Русі

Племіна слов'ян нерідко об'єднувалися для боротьби з ворогом. Такі племінні об'єднання існували недовго, але вони були необхідним етапом розвитку на шляху до утворення держави. Так, перші східнослов'янські додержавні утворення на території України були пов'язані з проживанням тут асів. Згодом на Волині утворилося сильне *дулібське об'єднання племен*. У писемних арабських джерелах воно йменувалося *Валіханна*. Його розгромили аvari (обри). У Прикарпатті й Закарпатті утворився потужний союз племен, який візантійські автори називали *Великою Хорватією*.

Згодом племінні союзи переросли в утворення вищого рівня — племінні князівства. Ті князівства вже мали більшість ознак державного устрою: а) влада князя; б) укріплені міста-городища; в) приватна власність; г) майнова та соціальна нерівність.

Племінні князівства заклали фундамент давньоукраїнської державності. Розгром аvarами дулібського об'єднання висунув на головну роль полян, які жили в Середньому Подніпров'ї. Вони стали ядром формування Київського князівства (Куявії, за арабськими письмовими джерелами).

ДЕРЖАВА — вища форма організації суспільства, що приходить на зміну родо-племінному ладу. Характеризується певною територією, де проживає постійне населення, що підпорядковується чинним законам.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА за КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ, ОЛЬГИ та СВЯТОСЛАВА

УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ В СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

2. Літописні легенди про зародження Київської Русі

У літописі «Повість минулих літ» подана легенда про заснування Києва трьома братами: Кием, Щеком, Хоривом і їхньою сестрою Либіддю, які походилили зі східнослов'янського племені полян.

Кий побував на службі у Візантії і там боровся проти аварів. Після цього він заснував городок Києвець на Нижньому Дупаї, але там йому закріпитися не вдалося. Він повернувся в Подніпров'я і в другій половині VI ст. на київських пагорбах (Старокиївська та Замкова гори) заснував місто Київ.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про засновників Києва

Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, ... то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щеко, а третьому — Хорив і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щеко сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [ї] на честь брата їх найстаршого назвали його Киевом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були вони мужами мудрими та тямущими й називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був із тієї сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда*. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря...

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю й вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав життя своє. І два брати його, Щеко і Хорив, і сестра їхня Либідь тут скончалися.

1. Який фрагмент літопису свідчить про походи Кия до Візантії?
2. На що вказує наявність двох версій біографії Кия? Чи міг він, на вашу думку, бути одночасно і князем, і перевізником?

* Цесароград — столиця Візантії, Константинополь.

Заснування Києва.
Фрагмент сторінки
Радзівілівського літопису.
Кінець XV ст.

Це місто було закладене в центрі розселення східнослов'янських племен. Північніше від нього в Дніпро впадають річки Десна та Прип'ять. Тому Київ став містом-ключем до земель у верхів'ях Дніпра, Десни й Прип'яті. Землі навколо Києва були родючими, багатими на ліси, що дало можливість полянам будувати житла й укріплення, розвивати землеробство, скотарство й різноманітні ремесла. Зміни, що відбулися в суспільному й господарському житті, стали важливою передумовою утворення держави. Полянське князівство з центром у Києві стало ядром майбутньої Руської держави.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Походження слова *Русь* остаточно не з'ясоване. В учених-істориків є кілька версій його походження, основними з яких є такі:

- від праслов'янського *рудь, рус*, що означає «світлий, русий»; такої думки дотримуються прибічники слов'янського походження назви *Русь*;
- від «росів» — слов'яно-сарматських* племен, які розселилися на Середньому Подніпров'ї вздовж річок Рось, Росава, Роставиця й належали до антського, а згодом до полянського союзу племен;
- від назви скандинавських племен (вікінгів, варягів): естонці їх називали «ротсі», а фіни — «руотсі»; згодом так почали називати їх також інші народи.

Найвірогіднішою видається версія, за якою термін «Русь» має скандинавське походження. Скандинавів вабили великі річки, через які можна було потрапити з Балтійського до Чорного моря. Цей шлях «із варяг у греки» відкривав можливості для торгівлі: скандинавські купці-воїни везли на південь мед, віск, хутра, а також рабів. Прямуючи через східнослов'янські землі, варяги або обкладали даниною навколишні племена, або вступали з ними в союзницькі відносини. Скандинави зобов'язувалися захищати ці землі, чинити суди. Натомість місцеві племена платили данину, яка згодом потрапляла до Візантії. Частина варягів осідала на східнослов'янських землях, змішуючись із слов'янами.

Поступово назва *Русь* поширилася на всі східнослов'янські землі, а її мешканців почали називати *руси́нами*.

* Сармати — кочові іраномовні племена, споріднені зі скіфами.

3. Правління Аскольда

Нестор Літописець у «Повісті минулих літ» розповідає, що першими скандинавськими князями, які прийшли на північні слов'янські землі, були **Рюрик** і два його брати, які швидко померли.

У Києві в той час, згідно з літописом, правили **Аскольд і Дір**. «Повість минулих літ» подає про них доволі скупи відомості.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про Аскольда та Діра

І було в нього [Рюрика] два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [у Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили ... по Дніпру. Ідучи, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони [тамешні жителі] сказали: «Було трое братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому й платимо данину хозарам». Аскольд і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді».

1. Як називався шлях, яким Аскольд і Дір збиралися йти до Цесарограда?
2. Чому поляни, на вашу думку, прийняли за правителів Аскольда й Діра?

Одні вчені вважають Аскольда і Діра, як і Нестор Літописець, варягами, інші ж — нападками Кия, останими представниками місцевої полянської династії. Аскольд і Дір князували, очевидно, у різний час. Арабський мандрівник аль-Масуді називає Діра найвидатнішим із слов'янських князів, який володів містами й величезними територіями. За його правління до столиці приїздили мусульманські купці.

Значно більше свідчень збереглося про Аскольда. В одному з літописів він згадується як найвпливовіший і наймогутніший державний діяч раннього Середньовіччя.

Аскольд прийняв титул кагана, який прирівнювався до титулу імператора. Це дало йому можливість підняти міжнародний авторитет Київської держави й поставити її на один рівень із Хозарією. Візантійські хроністи називали його «прегордим каганом скіфським». Головний

А. Орленов.
Князь Аскольд. 2013 р.

ІМПЕРІЯ — велика за територією держава, до складу якої входять багато різних народів.

напрям політики Аскольда скеровувався на південь і південний схід.

Особливо великого розголосу по всій Європі набув похід Аскольда на столицю Візантії — Константинополь — **860 р.** Цей

похід вразив гордих візантійців, які дивилися зверхньо на інші народи. Вхід до константинопольської гавані закривався гігантським залізним ланцюгом, тому вона була неприступною для ворожих кораблів. Із суші місто захищала від ворогів багатокілометрова укріплена стіна. Аскольд вибрав удалий момент, коли візантійський імператор із своїм військом пішов на арабів. 18 червня 860 р. рано-вранці руські кораблі ввірвалися в бухту Золотий Ріг і висадили свій десант. У літописах згадується, що ланцюг чомусь не був натягнутий.

Візантійський імператор Михайло III змушений був покинути своє військо, щоб рятувати Константинополь. Йому вдалося пробратися в оточену столицю й організувати її оборону. Сім днів київська дружина тримала місто в облозі, а потім відступила. Візантійці вважали це чудом. Історики припускають, що між Аскольдом і Михайлом III був укладений таємний договір, про який не збереглося відомостей в історичних джерелах. У наступні роки Аскольд здійснив ще три походи на Візантію, у результаті яких були підписані договори, вигідні киянам. Один із них підписаний у **873–874 рр.**

У зв'язку з походами Аскольда на Константинополь у візантійських джерелах згадується про хрещення населення Київського князівства. Так, автори IX ст. пишуть, що близько 860 р. князь Аскольд охрестився зі своїми дружинниками. «Тепер вони проміняли єлліпську й безбожну віру (язичництво), у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши в число підданих нам друзів. У них загорілася така спрага віри та ревність, що вони прийняли пастиря й з великою старанністю справляють християнські обряди», — писав Константинопольський патріарх (глава церкви) Фотій.

Часи правління Аскольда й Діра були останнім періодом існування Київського князівства полян. Ця історична спадщина належить сучасним українцям, предки яких мали власне державне утворення в Середньому Подніпров'ї. Князівство полян із центром у Києві визнавалося могутньою *Візантійською імперією* задовго до випливання Київської Русі.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Варто зазначити, що від часів Аскольда візантійці зараховували Русь до християнських держав. З кінця IX ст. вона вважалася митрополією, що підлягала Константинопольському патріархові й у церковному статуті імператора Льва VI (886–912) стояла на 61-й місці в списку митрополій.

З Аскольдовим хрещенням Русі історики пов'язують появу в східних слов'ян першої християнської богослужбової літератури. У «Паннонському житті» проповідників слов'ян святих Кирила та Мефодія міститься розповідь про місію Кирила до Хозарії. Під час цієї місії Кирило провів зиму 860–861 рр. у Херсонесі Таврійському. У Криму він, за повідомленням цього джерела, «обріте (знайшов) же ту Євангелію і Псалтирь руськими письмени писано, і чоловіка обрїт глаголюща (розмовляючого) тою бесідою...».

Згадані «руські письмена» досі є предметом дискусії вчених, проте залишається фактом поява перекладених богослужбових християнських книг на наших землях раніше ніж за сто років до хрещення Русі Володимиром Великим.

Зауважимо, що хрещення 988–989 рр. князем Володимиром у візантійських джерелах не знайшло такого широкого відображення, як у руських літописах. І це не дивно. Руські літописці намагалися підкреслити внесок у християнізацію держави представників правлячої династії Рюриковичів, а не усунутого з політичної сцени Аскольда.

◆ 4. Князювання Олега

У 862 р. північпослов'янські й фінські племена запросили до себе княжити варязьких князів. Рюрик, який правив найдовше, заснував Новгород. Помираючи, він передав княжіння своєму родичеві **Олегу**, бо його рідний син Ігор був ще дитиною.

Новий правитель Новгорода у 882 р. рушив униз Дніпром, заволодів Києвом, підступно вбивши київських князів Аскольда й Діра.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про вбивство Аскольда

У рік 6390 [882] вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів... І прибули до гір Київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], не сучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега й від Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське...

- Знайдіть на карті (с. 26) назви племен, до яких належали воїни Олега.

Аскольдова могила
в Києві. Нині тут стоїть храм
св. Миколи

Захопивши владу в Києві, Олег тепер контролював увесь шлях «із варяг у греки». Він об'єднав два центри східнослов'янських земель на півдні й на півночі — Київ і Новгород. Так була започаткована держава, яку сучасники називали **Русь**, або **Руська земля**.

Пізніше історики дали їй назву **Київська Русь**. Політичним, господарським і культурним центром цієї величезної середньовічної імперії були землі сучасної України. А Київська Русь — бо назва столиці цієї імперії — Київ. Уведення таких назв Русі потрібне й для того, щоб відрізнити її від пізніших держав, які згодом утворилися на її території: Галицько-Волинської Русі, Литовсько-Руської держави, Московської Русі.

Більшість населення Русі становили слов'яни. Разом із ними жили балти, болгари, сармати, угро-фіни, нормани та представники інших народностей, які разом становили населення Київської Русі.

Під час свого правління в Києві (882–912) Олег значно розширив межі держави. До неї були приєднані *дрєвляни, уличі, радимичі, кривичі та сіверяни*. Олег підкорив і північні пєслов'янські племена — чудь і мерю.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про смерть віщого Олега

...Спомянув він коня свого, що від нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати й берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся й докорив віщуна, кажучи: «Несправедливо-то говорять волхви й усе те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кості його». І приїхав він на місце, де ото лежали ... кості голі й череп голий, і зліз він із коня, [і] посміявся, мовлячи: «Чи від сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжалила його в ногу. І з того розболівшись, він помер.

- Чи є, на вашу думку, ця літописна легенда достовірним історичним джерелом? Відповідь аргументуйте.

Підпорядкування Києву сусідніх князів дало Олегові можливість не лише збирати данину з нових земель, а й залучати їхні війська для спільних походів. Як загинув Олег, достеменно невідомо. Одна з версій щодо цього подана в «Повісті минулих літ». За іншими версіями — Олег загинув під час походу на південно-східні землі.

Князь Олег, прозваний літописцями (а пізніше й письменниками) *віщим*, став одним із найулюбленіших героїв давньоруських фольклорних творів: дружинних чи військових пісень, легенд, переказів і билин. Народна пам'ять оповила ім'я князя дивними оповідками й казками, пов'язуючи з ним події пайдавніших часів. Народ запам'ятав його не лише як видатного й талановитого полководця, а й як чудодія, який умів творити справи падлюдські — «обернутися і звіром, і птахом, і комахою». З плином часу за образом казкового чудотворця майже зник дійсний, правдивий образ володаря, який княжив у Києві. Наука багато чого не знає про Олега: ні років народження, ні смерті, ні імен його батьків. Упевнено можна казати лише про дві дати його біографії — 907 р. (грандіозний похід на Царгород) і 911 р. — підписання русько-візантійської угоди.

Пам'ятник віщому Олегу.
м. Переяслав-Хмельницький

◆ 5. Походи Олега проти Візантії

Найбільший військовий похід на Візантію був здійснений Олегом у 907 р.

Нестор Літописець розповідає, що «пішов Олег на греків на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прийшов до Царгорода, греки ж замкнули морську бухту, а місто зачинили. І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса й поставити на них кораблі. І з попутним вітром напнули вони вітрила й пішли з боку моря до міста».

Візантійський імператор змушений був укласти з Олегом вигідний для Русі мирний договір. Візантіяці заплатили велику данину та надали особливі пільги руським купцям і послам. Зокрема, греки зобов'язувалися протягом 6 місяців

Г. Якутович. Похід дружини Олега на Царгород.
1980-і роки

постачати купців харчами й забезпечувати їх певним корабельним спорядженням.

У 911 р. в результаті другого походу Олега був укладений договір, що доповнював попередній. За цим договором був визначений порядок викупу полонених. Русичи отримали право служити в імператорському війську.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про похід Олега на Константинополь

У рік 6415 [907]. Пішов Олег на греків, Ігоря залишивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. І з цими всіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі.

І прибув він до Цесарограда, а греки [...] город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили... І повелів Олег воям своїм колеса зробити й поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися й сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємося на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі та вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою.

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не спустошив він Грецької землі.

- Уважно прочитайте літописний текст і розгляньте план-схему Константинополя. Що, на вашу думку, є вірогідним у літописному описі, а що — ні? Відповідь аргументуйте.

«Повість минулих літ» про Договір між Візантією та Руссю (907)

Коли приходять руси, нехай посольське беруть, скільки [послів] хочать, а якщо прийдуть купці, хай беруть місячину [продукти харчування на місяць] на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів... А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, скільки треба...

Нехай ходять вони [руси] в город одними воротами, без оружжя, по п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого...

1. Які заняття жителів Русі відображено в договорі?
2. Назвіть умови договору, наведені в цьому уривку з літопису.

Русь, імперія, держава, Дір, Аскольд, Олег.

10. Проаналізуйте договори русичів з Візантією. Чи були вони вигідними для Русі? Відповідь обґрунтуйте.

11. Прочитайте поданий нижче уривок із «Повісті минулих літ» і дайте відповіді на запитання.

«...По Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до ріки Ловоті можна увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю можна дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт море, у яке впадає Дніпро-ріка...»

- Про який шлях ідеться в наведеному уривку літопису?
- Якими є сучасні назви згаданих географічних об'єктів?
- Що таке *волоки*? Дослідіть за картою (с. 26), де вони пролягали.

12. Висловте власне ставлення до постатей Аскольда й Олега.
13. Розгляньте малюнок Г. Якутовича на с. 33. Чому художник намалював Олегові кораблі подібними до варязьких?

§ 5. КИЇВСКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ІГОРЯ ТА КНЯГИНИ ОЛЬГИ

- Чийм сином був князь Ігор? Хто був його опікуном? У якому році він прибув до Києва? З ким і за яких обставин?

1. Князювання Ігоря

Князь Ігор.
Літописна міні-
атюра. Кінець
XV ст.

Після смерті Олега київським князем став син Рюрика **Ігор (912–945)**. У літописах його називають *Ігорем Старим*. Від нього йде династія Рюриковичів, яка безперервно правила в Києві, а згодом і в інших князівствах на Русі. Київський князь тримав у покорі слов'янські племена й поширив свою владу на Східний Крим і Таманський півострів, де було Тму-тараканське князівство.

У 943 р. Ігор здійснив похід у Закавказзя й заволодів багатими містами на Каспійському узбережжі. Це дало можливість київським купцям торгувати на Сході.

Щоб забезпечити вигідну торгівлю з Константинополем, Ігор здійснив два військові походи проти Візантії. Однак вони не були такими успішними, як походи Аскольда й Олега.

За словами літописця, візантійський флот, як блискавка, попалив київські кораблі, застосувавши так зва-

ний «грецький вогонь». Багато руських воїнів загинуло. *Перший військовий похід* Ігоря в 941 р. на Візантію закінчився поразкою.

Другий похід 944 р. завершився укладенням вигідного для Русі мирного договору. За ним київський князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії в Криму та не утримувати військових гарнізонів у гирлі Дніпра. Київська держава та Візантійська імперія домовилися надавати одна одній у разі потреби воєнну допомогу. Держави обмінялися посольствами з умовою, що послі матимуть золоті печатки. У договорі визначались умови торгівлі. За ними купці з Київської держави повинні були мати спеціальні князівські грамоти й обов'язково повідомляти про прибуття своїх кораблів.

На час правління Ігоря припадають перші звістки в літописах про появу в південноруських степах тюркських кочовиків-печенігів. Літопис повідомляє про першу збройну сутичку з ними, яка відбулася на початку X ст.

Військові походи приносили славу й багатство князеві й дружинній верхівці. Для забезпечення війська продовольством, зброєю, транспортними засобами було вирішено збільшити данину, що збиралася з населення шляхом так званого *полюддя*.

У творі сучасника князя Ігоря — візантійського імператора Константина Багрянородного — є опис полюддя. Пізньої осені, коли замерзали річки й болота, князі вирушали в послідовний об'їзд своїх підданих, «кружляння». Населення зобов'язане було сплачувати данину виробленими продуктами, медом, воском, полотном і хутром звірів. Окрім того, місцеві люди повинні були якийсь час годувати прибульців.

ГРЕЦЬКИЙ ВОГОНЬ — горюча суміш, яку вперше використали в морській битві візантійці.

ПОЛЮДДЯ — у давній Русі збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Використання
«грецького вогню».
Мініатюра
мадридського списку
«Хроніки» Іоанна
Скілиці

К. Лебедєв. Полудня в одному з князівських володінь. 1903 р.

◆ 2. Правління Ольги

Г. Якутович. Князівське подружжя — Ольга та Ігор із сином Святославом. Кінець XX ст.

Займалися таким «кормлінням» князі зі своїми дружинниками всю зиму. Коли ж наставав квітень і розтавав лід на Дніпрі, вони поверталися до Києва. Зібрана данина йшла на утримання дружини й князівського двору, а частину відправляли у Візантію на продаж.

У 945 р., під час полудня в древлянській землі, піддані князя Ігоря, обурені величезним обсягом данини, повстали й убили його. За переказом, древляни розбили дружину Ігоря, а князя прив'язали за ноги до двох нахилених дерев і відпустили їх. Для князя-воїна це була ганебна смерть.

Сприятливі умови для торгівлі в Царгороді приносили користь не лише купцям, а й князівсько-дружинній верхівці, яка збагачувалася, продаючи у Візантію здобуту в підлеглих данину.

Після смерті від рук древлян князя Ігоря залишилась його дружина Ольга й син Святослав. Оскільки Святослав був тоді ще хлопчиком, на князівський престол сіла вдова Ігоря — **Ольга (945–964)**. Вона зображується вродливою, сміливою, хитрою, але мудрою правителькою. Стародавні автори розповідають про неї як про розумну, енергійну, далекоглядну державну діячку.

Перший крок, який зробила Ольга, — жорстоко помстилася древлянам за смерть чоловіка. Підступно розправившись із послами древлянського князя Мала, які приїжджали до неї двічі, вона збрала рать і повела її в похід на головне місто Древлянської землі — Іскоростень. Тривалий час Ольжині військові облягали місто, та все було марно.

Тоді княгиня, удавшись до хитроців, оволоділа столицею й ліквідувала деревлянське племінне князівство.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про підкорення Ольгою деревлян

У рік 6454 [946]. Ольга із сином Святославом збрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між вухами коня й ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воевода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася із сином своїм на Іскоростень-город, бо ті городяни вбили були мужа її, і стала довкола города із сином своїм. А деревляни заперлися в городі й кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя й на що довелось б їм здатись.

І стояла Ольга ціле літо, і не могла вона взяти города. І намислила вона так: послала послів до города, кажучи: «Чого ви хочете досидітись? Адже всі ваші городи здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?..

Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби й по три горобці, бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого».

Деревляни ж раді були цьому. Зібрали отож вони од двора по три голуби та по три горобці й послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: «Се вже покорились ви єсте мені й моїй дитині. Ідть-но в город, а я завтра відступлю од города й піду в город свій». Деревляни ж раді були [цього] увійшли в город і розповіли про все людям. І обрадувалися люди в городі.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив'язати трут, обгортаючи його в маленькі платочки й ниткою прив'язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смеркалося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Деревлянська дерев'яна фортеця, збудована в 10-11 століттях.

Перша помста: деревлянських послів кинули в глибоку яму й закопали живцем

Друга помста княгині Ольги за смерть чоловіка — спалення деревлянських послів.

Сторілки з Радзивілівського літопису

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, — ті в голубники свої, а горобці під стріхи, — і тоді загорялися голубники, а од них хижі й сто-доли. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга во-ям своїм хватати їх.

А як взяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх залишила платити данину.

1. Що спонукало Ольгу воювати з древлянами?

2. Що в цій літописній оповіді є історичним фактом, а що, імовірно, є художнім вимислом?

РЕФОРМА — докорінна перебудова; зміна, нововведення.

Пам'ятник княгині
Ользі. м. Київ.
Фрагмент. Скульптор
І. Кавалерідзе

У літописі докладно описано й пролю-стровано помсту Ольги за смерть Ігоря. За написаним законом того часу (хто не помстився за смерть родичів, був агальблений на віки вічні), княгиня вчинила кровну помсту.

Наступним важливим кроком Ольги було проведення *реформ*. Княгиня розуміла: щоб запобігти новим повстанням, потрібно впорядкувати й унормувати обсяг данини. Систему полоддя Ольга замінила «уроками» — новим порядком стягнення данини з чітким обсягом. Окрім того, вона започаткувала спеціальні укріплені місця — *погости*, куди відряджали князівських урядників. Вони стали представниками київської центральної влади, приймали від населення данину, здійснювали судочинство.

У «Літописі» є відомості й про те, що за часів Ольги було розбудовано й прикрашено стольний град Київ. Особливо велична була резиденція княгині — дво-поверхова кам'яна споруда, прикрашена мармуром, червоном шифером і декоративною керамікою.

Зміни соціально-економічного й політичного характеру, які впровадила княгиня Ольга в Руській державі, дали змогу зміцнити країну.

Державотворчі заходи княгині були оспівані в успій народній творчості, а сама постать Ольги подається як наймудрішої серед людей.

3. Зовнішньополітичні заходи княгині Ольги

Доволі успішною була й зовнішньополітична діяльність Ольги. Її *політика* полягала в забезпеченні інтересів своєї держави дипломатичним шляхом.

У 946 р. княгиня здійснила поїздку до Константинополя. До цього часу східні слов'яни ходили на Константинополь військовими походами. Уперше було споряджене мирне посольство (попад 100 осіб), яке урочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Відбулися мирні переговори про відносини двох держав, союзу угоду, а також обговорювалося питання християнізації Русі.

У Константинополі Ольга урочисто охрестилася в соборі святої Софії. Серед її оточення було чимало християн. Однак християнство за князювання Ольги не стало державною релігією. Літописець пише, що цьому опирався наступник престолу — син Ольги Святослав. Київська Русь надалі залишалась язичницькою.

Княгиня Ольга встановила дипломатичні відносини з Німеччиною. Вона обмінялася посольствами з німецьким імператором Оттоном I.

ПОЛІТИКА — діяльність органів державної влади або окремих діячів усередині країни та в міжнародних відносинах.

Ольга з дипломатичною місією в Константинополі.
Софійський собор XI ст. Фреска С. Висоцького

Сучасна державна нагорода України — «Орден княгині Ольги».

У результаті цих зусиль Київська Русь установила відносини з двома наймогутнішими державами середньовічної Європи — Візантією та Німецькою імперією. Очевидно це вплинуло на поглиблення торговельних відносин і сприяло культурним впливам, зокрема поширенню християнства.

В Україні глибоко шанують пам'ять про княгиню — їй споруджено пам'ятник, присвячуються книжки й кінофільми. На державному рівні встановлена нагорода — орден княгині Ольги, яким нагороджують жінок за визначні заслуги в державній і суспільній діяльності, вихованні дітей.

Князь Ігор, княгиня Ольга, полюддя, данина, печеніги, реформи, погости, політика.

Завдання та запитання

1. Якою була система збору данини за часів Ігоря? Охарактеризуйте її.
2. Назвіть роки правління княгині Ольги.
3. У чому полягали реформи княгині Ольги?
4. Поясніть значення термінів «уроки», «погости».

5. Проаналізуйте договори Ігоря з Візантією. Чи були вони вигідними для Русі? Відповідь обґрунтуйте.
6. Позначте на контурній карті напрямки походів Ігоря проти сусідніх держав.

7. Порівняйте правління князів Олега й Ігоря. Що було характерне для них обох?
8. Чому встановлення Ольгою чітких норм данини («уроків») історики оцінюють як важливий крок у розвитку держави?
9. Складіть і запишіть оповідання на одну з тем (за вибором):
 - «Ольга і древляни»;
 - «Княгиня Ольга — реформатор»;
 - «Княгиня Ольга — дипломат».

10. Складіть розповідь про княгиню від імені Ігоря, уживаючи терміни «грецький вогонь», «кружляння», «кормління».
11. Складіть і запишіть портрет княгині Ольги, звертаючи увагу на зовнішність, риси характеру тощо.
12. Висловіть власне ставлення до постатей Ігоря та Ольги.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Князь Святослав і його походи

1. Намалуйте родовідне дерево князя Святослава.

2. Прочитайте уривок з історичного джерела та виберіть правильну відповідь на запитання.

«... І коли зійшлися до купи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима копя й ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим...»

• *Про яку подію йдеться?*

А підкорення Святославом деревлян

Б похід Ольги на деревлян як помста за смерть чоловіка

В похід Ігоря на деревлян

Г ритуал тогочасного початку битви

3. Прочитайте інформаційне повідомлення про князя Святослава й особливості історичного періоду, коли він жив. Складіть і запишіть план наведеного нарису.

Святослав — князь-лицар. Святослав був єдиним сином Ігоря та Ольги. Досягнувши повноліття, він почав правити Київською державою.

За словами візантійського хроніста Лева Диякона, Святослав був «середній на зріст і доволі стрункий, широкогрудий, із пласким носом, блакитними очима й довгими кострубатими вусами. Волосся на його голові було вистрижене, за винятком одного пасма (ознака шляхетного походження); в одному вусі носив золоту сергу, прикрашену рубіном і двома перлинами. Князь зазвичай був похмурим і суворим на вигляд. Білий одяг його був, як у інших русів, але відрізнявся чистотою».

Святослав Ігорович князував недовго (964–972), але залишив яскраву згадку про себе. Він був хоробрим воїном, невибагливим, майже все життя провів у військових походах. Ідучи на війну, ніколи не брав ані казанів, ані паметів. Спав, як і всі воїни, на землі просто неба, поклавши під голову сідло. Князь був шляхетним воїном. Плануючи похід, не використовував усяких військових хитрощів, а задалегідь попереджував через свого посланця: «Іду на Ви!»

Святослав і Хозарський каганат. Святослав здійснив кілька вдалих походів проти свого південно-східного сусіда — Хозарського каганату. Йому вдалося повернути до складу Київської держави племінне князівство в'ятичів. У 964 р. він здійснив успішний похід на Оку й Волгу, де жили в'ятичі, які сплачували данину Хозарському каганату.

Проте головною метою походу 964 р. все ж були хозари. Святослав ударив на головного союзника Хозарського каганату *возьких бузгар* і легко їх переміг. У 965 р. київський князь вирушив Волгою вниз і завоював столицю каганату місто *Ітіль*.

З Північного Прикаспію Святослав пішов через Північний Кавказ і досягнув берегів Азовського моря. Русичі завоювали місцеві племена *ясів (осетинів)* і *касогов (адигів)*. По дорозі захопив добре укріплене хозарське місто *Білу Вежу* й повернувся до Києва переможцем із великою здобиччю й полоненими.

У 968 р. Святослав здійснив другий похід на Хозарський каганат, який закінчився цілковитою перемогою. Проте розгром хозар мав і негативний наслідок: він відкрив кочовим племенам Азії шлях на Київську державу.

Святослав і Балкани. Пізніше Святослав уступив у затяжну війну між Візантією та Болгарією. Здійснив декілька походів у Болгарію. Похід 968 р. закінчився успішно. Князь розгромив військо болгар і розташувався з військом у Переяславці на Дунаї. Печеніги, дізнавшись, що Київ залишився без князя, пішли на столийний град і взяли його в облогу. Жителі міста, мужньо обороняючись, послали за підмогою до князя. Повернувшись зі своїм військом, Святослав прогнав печенігів.

Після перемоги над печенігами князь вирушив у новий похід на Балкани й захопив столицю болгар Пловдив. Візантія була задоволена зростанням сили війська Святослава та їхніми бойовими успіхами. Тому візантійський імператор папав на Святослава. Головна битва відбулася під **Доростолом**. Візантійський імператор, маючи велику військову перевагу, сподівався взяти місто облогою. Та це йому не вдалося. Святослав часто здійснював вилазки, які перетворювалися на справжні битви.

Проте в Доростолі почався голод. У липні 971 р. Святослав дав генеральну битву. На початку битви русичі перемагали, вони навіть примусили відступити візантійську піхоту. Та імператор пустив у хід важкоозброєну кінноту, яка змусила русичів повернутися до Доростола. У тому ж році зпесилені сторони розпочали мирні переговори.

Було укладено почесний для Русі мир, незважаючи на те, що війну вона програла. Святослав змушений був відмовитися від завоюваних земель у Подунав'ї і ведення воєнних дій на цих землях та в Криму. Він адав Доростол візантійському імператорові й зобов'язався падавати йому допомогу проти арабів. Імператор випустив руське військо з Доростола зі зброєю й падав йому все необхідне на зворотний шлях.

Смерть Святослава. Коли Святослав із багатою здобиччю повертався додому, біля Дніпровських порогів на нього напали, попереджені візантійцями, печеніги. У перівному бою Святослав загинув. До наших часів дійшла легенда, яка розповідає, що печенізький князь Куря наказав зробити з князевого черепа святковий кубок, який опрацював золотом, і частував із нього найшанованіших гостей. На тому кубку було написано: «Чужого шукаючи — своє загубив!»

Внутрішня політика князя Святослава. Не можна сказати, що Святослав взагалі не дбав про внутрішній лад у своїй державі. Так, вирушаючи в далекі походи, він доручав правління своїй матері Ользі.

Після її смерті перед другим походом на Болгарію Святослав провів **адміністративну** (управлінську) **реформу**: поставив помісниками замість племінних князів у землях, які намагалися відокремитися від Києва, своїх синів. Олега відрядив в Овруч, що в Дrevлянській землі, а Володимира — у Новгород Великий. Старшого ж сина Ярополка посадив на час своєї відсутності в Києві.

Саме Святославом був закладений принцип монархічного правління, коли в різних землях Київської держави правлять не племінні князі, а представники єдиної династії Рюриковичів. Це є свідченням того, що князь намагався продовжувати справу своїх батьків у зміцненні Київської держави.

4. Ознайомтеся з уривками перекладу «Повісті минулих літ» В. Яременка.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Звернення Святослава до дружинників

І виставили греки сто тисяч проти Святослава. Русь побачила греків і дуже злякалася безлічі воїв, і прорік Святослав: «Уже нам діватися нікуди, і волею, і неволею станемо супроти: «Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістками, бо мертвий сорому не має. Коли ж поб'ємо, то сором нам. Тож не маємо втікати, а станем кріпко, я ж попереджу вас піду. А коли моя голова поляже, то про свої думайте самі».

І сказали вої: «Де твоя голова поляже, там і наші положим».

І вдарилися війська, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли...

Про дари візантійців Святославу

Зібрав цар бояр і рече їм: «Що будем робити? Не встоїмо проти нього [Святослава]!» І порадили бояри: «Надішли дари, вивідаємо, чи любить він золото».

І поклали перед ним [Святославом] золото. І рече він, убик двлячись: «Сховайте». Посли ж грецькі повернулися до царя й розповіли:

«Як прийшли до нього й піднесли дари, він і не глянув на них, а наказав сховати».

І сказав один: «Випробуй його ще один раз: надішли йому зброю». Вони ж послухали його й послали йому меч та іншу зброю. І принесли Святославу меч. Він почав любитися, і хвалити... Посли розповіли цареві все, як було. І сказали бояри: «Лютий буде цей муж, якщо багатство зневажає, а зброю бере, — плати йому дань».

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Легенда про юнака, що врятував Київ від печенігів

Доки князь Святослав сидів у Києві, боялися печеніги переходити межі його держави, та коли провідали, що він пішов на болгарів, удерлися на руські землі.

Ольга з онуками своїми Ярополком, Олегом і Володимиром замкнулася в Києві. Печеніги оточили город великими силами. Була така сила-силенна їхнього війська навколо, що ніяк не вийти з укріплень. Почав людям дошкуляти голод. Тоді почали кияни радитися, чи не піддатися їм печенігам. Аж каже якийсь старий:

— Добре було б покликати воеводу Претича. Он він стоїть на другому березі Дніпра. Хай прийде, то, може, печенігів прожене. Добре було б і до князя Святослава відрядити когось, щоб покинув болгарів і йшов рятувати рідну землю.

Пристали кияни на це й замислилися, хто ж піде. Знайшовся один хлопець:

— Підуй! Я дам собі раду, бо розумію мову печенігів.

Узяв хлопець уздечку й пішов у ворожий табір. Ішов і питає усіх, чи не бачили його коня? Біля Дніпра роздягнувся, зайшов у воду й поплив. Аж тоді схаменилися печеніги, почали стріляти, але вже не могли нічого вдіяти. Претичеві люди помітили хлопця, а він повідомив, що без допомоги кияни піддадуться ворогу.

На другий день удосвіта сіли Претичеві вої в човни, засурмили сильно в сурми й кликали людей із города. І вийшла Ольга з онуками та людьми до човнів. Печеніги, подумавши, що це повернувся князь Святослав, відступили від Києва. А кияни відрядили гінців до Святослава та переказали йому: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своїй можеш позбутися. Бо трохи не взяли печеніги і нас, і неньку твою, і дітей. Чи ж не жаль тобі Вітчизни й неньки старої та дітей?»

Як почув те Святослав, швидко прийшов до Києва, і цілував матір і дітей своїх. І зібрав воїв і прогнав печенігів у поле, і настав мир.

5. Розгляньте ілюстрації, що стосуються особистості й окремих етапів життя князя Святослава. Доберіть до кожної з них цитату з нарисів, чи історичного джерела й історичної цікавинки, що наведені вище.

*Г. Якутович.
Святослав
Хоробрий. 1982 р.*

*Князь Святослав.
Мініатюра з Царського
Титулярника. 1672 р.*

*Святослав Ігоревич.
Скульптор Є. О. Лансере.
Бронза. 1886 р.*

*Дарі Святославові від візантійців.
Мініатюра з Радзивілівського
літопису.
Кінець XV ст.*

*Похід Святослава на Балкани.
Мініатюра з Ватиканського
манускрипту. XIV ст.*

*Промова князя Святослава.
Гравюра другої половини XIX ст.*

*Смерть князя Святослава від
печенігів. Радзивілівський літопис.
Кінець XV ст.*

6. Уважно розгляньте карту в історичному атласі, яка відображає географічні й історичні особливості слов'янського світу за часів князя Святослава. Дайте відповіді на запитання.

- Куди й проти кого був спрямований перший похід Святослава? Які землі були приєднані до Русі в результаті цього походу?
- Куди були спрямовані походи Святослава в 960–970-х роках? Розгляньте місця битв. Пригадайте, чим завершилися ці походи.

7. Які землі завоював Святослав? Зафарбуйте їх на контурній карті різними кольорами.

8. Яку мету ставив перед собою Святослав, воюючи на Балканах? Чи досягнув він її?

9. Що вам нагадує зображення на княжому знаку? Чому? Про що це свідчить?

10. З чийми іменами пов'язаний вислів: «Чужого шукаючи — своє загубив»? Прокоментуйте його.

11. Працюємо в групах. Обговоріть, кому була вигідна смерть Святослава. Хто міг його зрадити?

12. Розв'яжіть задачу. Умову та відповідь позначте на стрічці часу в зошиті.

Княгиня Ольга уклала з Візантією в 946 р. союзну русько-візантійську угоду. Через скільки років князь Святослав уклав подібний мирний договір із Візантією?

13. У чому полягала адміністративна реформа Святослава?

14. За допомогою карти та вивченого матеріалу складіть таблицю «Походи Святослава».

Роки	Напрямок походу	Наслідок
------	-----------------	----------

15. Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням: «Розгром Хозарського каганату був одностороннім вигравом для Святослава, але, можливо, програмом для його дітей та опуків»? Відповідь обгрунтуйте.

16. Чому Святослав призначив памісниками саме своїх синів?

17. Чи міг би князь Святослав здійснювати тривалі військові походи без шкоди для внутрішньої політики держави, якби мав за матір не княгиню Ольгу? Відповідь аргументуйте.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ I

«ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

У результаті Великого переселення народів у IV–VII ст., у якому взяли участь давні слов'яни, папі предки вийшли за межі своєї первісної батьківщини між річками Одра та Вісла на захід і Середнього Дніпра на схід і розселилися землями Європи.

У цей час східнослов'янські племена дулібів, волинян, бужан, древлян, полян, сіверян, хорватів, тиверців та уличів заселили територію майже всієї нинішньої України. Ці племена стали основою формування сучасного українського народу, тобто українці як етнос виникли в той же час, що й інші сучасні народи Європи.

Переселення з лісової зони в лісостеп і степ із родючими ґрунтами сприяло розвитку господарства та майнового розшарування суспільства. Виокремлюється родова згод із професійними воїнами-дружинниками. Військові вожді племінних об'єднань разом із дружиною мешкали в укріплених племінних центрах — градах, що виявлені археологами в Києві, Чернігові, Зимному, Стільському та інших містах України.

VIII–IX ст. були ранньодержавним періодом в історії східних слов'ян. Ранньодержавні утворення історики називають *племінними князівствами*. У візантійських писемних джерелах їх іменують Слав'янами, або Славоніями. До наших днів дійшли назви окремих племінних князівств на землях України: Валіана на Волині та Куявія із центром у Києві. З утворенням окремих племінних князівств розпочався поділ східних слов'ян на три гілки: українців, білорусів і росіян.

Племінні князівства ворогували не тільки із сусідами: аварами, хозарами, візантійцями, а й між собою. Покласти край цій ворожнечі й об'єднати їх в одну державу вдалося в наступний період нашої історії. Це сталося завдяки зростанню могутності племені полян із центром у Києві. Київ був ключовим містом, що контролював тогочасні шляхи по річках Дніпру, Десні й Прип'яті.

Об'єднання варязьким вождем у 882 р. земель уздовж шляху «із варяг у греки» поклало початок утворенню могутньої середньовічної держави Русі. Центром держави були українські землі навколо Києва, тому її називають *Київська Русь*.

Володарі Києва поступово підкорили сусідні східнослов'янські племена. Правляча варязька династія слов'янізувалася. Князі Олег та Ігор більше дбали про розширення території, ніж про життя підвладного населення. Лише княгиня Ольга застосувала дипломатію замість війни в зовнішній політиці, а у внутрішній — упорядковувала владу Києва на підкорених землях.

Під час становлення держави сформувались основні суспільні верстви: *князівсько-дружинна верхівка* і *селяни-общинники*. Племінні гради поступово перетворилися на міста — центри оборони, державного управління, ремесла, торгівлі та культури.

За правління Святослава Ігоревича Київська Русь досягла берегів Чорного моря між річками Дунай і Дніпро за рахунок племінних князів, уличів і тиверців на південному заході нинішньої України.

Святослав розгромив Хозарський каганат і прагнув поширити свою владу на Болгарію. Тим часом у степах над Чорним і Азовським морями головною силою стали кочові племена печенігів. У боротьбі з новими ворогами Русі в 972 р. Святослав загинув. Розпочалася нова сторінка історії нашої Батьківщини.

ПЕРШІ КИЇВСЬКІ ВОЛОДАРИ ЧАСІВ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ		
Київ. Аскольд і Дір (850-і роки — 882 р.)	Утворення Київського князівства	
	Похід на Візантію 860 р.	
Олег (882–912)	Об'єднання земель Північної та Південної Русі	
	Згуртування східнослов'янських племен навколо Києва	
	Налагодження контактів із Візантією. Договори 907 і 911 р.	
Ігор (912–945)	Підкорення уличів, древлан	
	Походи на Візантію 941 і 944 р.	
	Зміцнення влади князя, знаті, дружини	
Ольга (945–964)	Реформи	Придушення повстання древлан у 945 р.
		Упорядковано збір данини
		Створено осередки влади князя на місцях
		Зміцнення зв'язків із Візантією
Святослав (964–972)	Подальше згуртування східнослов'янських племен навколо Києва	
	Знищення Хозарії	
	Підкорення в'ятичів, волзьких болгар	

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про розквіт Київської Русі за часів правління Володимира та Ярослава.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на карті кордони Київської Русі за Володимира та Ярослава й описати Київ за часів Ярослава Мудрого, а також розпізнати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- порівняти внутрішньополітичну та зовнішньополітичну діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого;
- застосувати й пояснити на прикладах поняття та терміни «християнство», «священик», «митрополит», «монастир», «чернець», «графіті», «мозаїка», «верстви», «боляри», «церковнослов'янська мова», «книжкові мініатюри»;
- пояснити, чому і як на Русі було запроваджено християнство, яку роль воно відіграло в долі нашого народу;
- порівняти життя різних верств населення, а також розвиток давньоруського та європейського суспільства.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА в останній чверті X ст. — першій третині XI ст.
за КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА та ЯРОСЛАВА (980–1054 рр.)

§ 6. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

- Що пов'язує подані власні назви й імена? Утворіть із них логічні пари.

Київ, Овруч, Новгород Великий, Олег, Володимир, Ярополк.

1. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Великого

Після смерті Святослава між його трьома синами розгорілася міжусобна війна. Двоє братів — Ярополк та Олег — загинули, «і став Володимир княжити в Києві одноосібно», — писав літописець. **Володимир** правив Руссю з 980 р. до 1015 р.

Він провів державну реформу щодо управління земель. Відрядив своїх синів, а їх було аж двадцять, до різних міст Київської Русі. У «Повісті минулих літ» повідомляється: «Посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмутаракані».

Отже, було остаточно зламано самостійність місцевої плеємної верхівки. З того часу — кінець 80-х років X ст. — Київська Русь стає насправді централізованою державою. Великому князеві київському підпорядковувалися намісники (сини й старші дружинники), які сиділи в найбільших містах держави, збирали данину, управляли й чинили суд від його імені. Їм у волостях служили урядовці.

Володимир зміцнив кордони держави, що відсунулися на північ від Чорного моря. Адрже печеніги майже щороку здійснювали набіги на переяславські та південні київські землі, часом доходили до Києва. Вони грабували міста й поселення, убивали й забирали в полон чоловіків, жінок і дітей, знищували господарство. Для захисту південних земель Київської Русі від войовничих печенігів Володимир наказав збудувати систему укріплень — так звані Змієві вали — вздовж річок Трубіжа, Сули, Ступни.

У цей час у Київській Русі почалося карбування власних монет. Відомі монети Володимира Великого зі срібла — *срібники* — та із золота — *златники*. З одного боку монет було подано зображення князя із символами влади, а на зворотному — княжий герб, *тризуб*, і напис: «Володимир на столі, а се його срібло». Отже, з часів Володимира тризуб,

А. Штанко. Володимир Великий. 1999 р.

Монети Володимира
Великого

Посли Володимира Великого у візантійського імператора. *Радзивілівський літопис*

зображенням якого позначали князівську власність, став державним символом.

Князь особливо дбав про відпосилу Київської Русі з іноземними державами та зміцнення її міжнародного авторитету. Володимир розвивав політичні, економічні та культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. Із цією метою допомагав візантійському імператорові Василю II придушити бунтівних феодалів у Малій Азії. За цю допомогу Володимирові була обіцяна в дружину сестра імператора, принцеса Анна, але з різних причин пліб відстрочували. Тоді Володимир завоював Херсонес (Корсунь) у Криму, який належав Візантії. Про це князь сповістив Василя II лаконічно: «Так буде і з вами, Константинополе». Імператор відрадив Анну до Володимира негайно.

Наприкінці Володимирового життя сини Святополк і Ярослав почали виявляти непослух до батька. У 1014 р. Ярослав відмовився платити данину своєму батькові. Літопис повідомляє: «Коли Ярослав був (княжив) у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривень із року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині.

І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав став цього не давати в Київ батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи й мостіть мости», бо хотів йти війною на Ярослава, на сина свого, але розхворувався». Готуючись до боротьби з Ярославом, улітку 1015 р. Володимир раптово помер.

Діяльність Володимира Святославича сприяла розвитку Київської держави, зміцненню її міжнародного авторитету.

◆ 2. Територіальне зростання Київської Русі

За часів правління князя Володимира завершився тривалий процес формування території Київської Русі. Для цього йому не раз доводилося використовувати військову силу. Спершу Володимир приєднав до складу Київської Русі західні племена князівства дулібів і хорватів, а також Червепські міста — Червеп, Белз, Перемишль. Тут він заслав нове місто,

назвавши його Володимиром (нині Володимир-Волинський). На багато століть був установлений кордон із Польщею. У наступні роки була відновлена влада Києва над князівними радимичів і в'ятичів.

Київська Русь за Володимира перетворилася на найбільшу європейську державу. Залежні землі від Києва простягалися від Карпат до Волги, від Балтійського до Чорного й Азовського морів.

З метою розширення кордонів своєї держави та їх зміцнення Володимир Великий здійснював військові походи проти сусідніх племен і народів. Він воював на західних рубежах своєї держави з литовським племенем ятвягів, а на сході — з волзькими булгарами. Спокій і мир на західних і східних кордонах Русі перетворили її на торговельну державу, де перетиналися сухопутні й водні торговельні шляхи із Середньої Азії та Кавказу до Північної Європи.

Через Київ проходило відгалуження Великого шовкового шляху, що вів із Китаю до Чорного моря, а далі вгору по Дунаю та Дніпру. Київ поступово набув слави одного з найбільших центрів торгівлі в Східній Європі.

3. Запровадження християнства як державної релігії

Завданням зовнішньої і внутрішньої політики Володимира був один із найважливіших його заходів — проголошення християнства державною релігією Київської Русі.

На початку свого правління Володимир, маючи намір зміцнити державу, вирішив провести *релігійну реформу*. Він зібрав та об'єднав в одному святилищі верховні божества окремих племен. «Поставив ідолів на горбі над двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокоша», — пише Нестор Літописець.

Однак язичництво з його багатобожжям не могло сприяти об'єднувальній політиці київського князя. Служителі язичницького культу (волхви, відуні) суперничали з князівською владою. Язичництво роз'єднувало не лише східнослов'янські племена, а й протиставляло на релігійному ґрунті Русь та інші європейські держави. Адже Візантія та інші сусідні слов'янські країни — Болгарія, Чехія, Польща, з якими Русь підтримувала тісні відносини, — були вже християнськими.

Г. Якутович. Покалення поганських богів.
Ілюстрація до «Посікти
многих літ». 1980-і роки

Охрещення Володимир в Корсуні. Мініатюра з Радзівілівського літопису

У 988 р. Володимир і його дружинники хрестилися. Літописець повідомляє, що сталося це в захопленому Володимиром Корсуні (Херсонесі), що в Криму. Після цього князь Володимир узяв в шлюб із сестрою візантійського імператора за християнським обрядом. Посвячення за візантійською імператорською диплестією було в той час надзвичайно почесним.

Згодом Володимир охрестив киян у річці Дніпрі, а язичницьких ідолів наказав знищити.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про хрещення киян

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко дереву, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти еси, Господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли оті волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо їще не прийняли вони були хрещення. І, приволивши його, укинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А на завтра вийшов Володимир із попами цесарициними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

1. Чому, на вашу думку, Володимир так жорстоко повівся з кумирами, яких сам і возвеличив кілька років перед тим?
2. Порівняйте опис настрою киян під час повалення богів із зображенням людей на ілюстрації (с. 55). Чи збігається творче бачення художника з літописною розповіддю? Відповідь обґрунтуйте.

За розпорядженням князя Володимира в Києві під керівництвом грецьких майстрів було побудовано першу муровану церкву¹ Богородиці. На її утримання князь наказав віддавати десятю частину своїх прибутків. Відтак вона отримала назву Десятинна.

Варто зазначити, що хрещення Русі Володимиром не було одномоментним актом. Літописні матеріали й археологічні джерела свідчать, що служителі язичницької віри, а також фігури й іппі зображення давньослов'янських божеств існували в різних місцях Русі до XIII ст. Однак християнство поступово входило у свідомість наших предків, витісняючи або поєднуючи в собі дохристиянські язичницькі вірування (згадайте Зелені свята — Трійцю, свято Івана Купала, колядки, віру в лісовиків, домовиків, мавок, русалок тощо).

Запровадження християнства відіграло важливу роль у подальшій історичній долі українського народу. Будучи на перехресті між християнським Заходом і мусульманським Сходом, Київська Русь остаточно з'єднала свою долю з Європою. Християнство ввело Русь у коло європейських держав, а правлячу київську династію — у середовище християнських королівських родів.

Християнство подолато язичницьке племінне багатобожжя, сприяло політичному й культурному об'єднанню східнослов'янських племен, унаслідок чого сформувався український етнос. Із християнством у Київську Русь прийшли писемність (хоча деякі сучасні історики стверджують, що в дохристиянський період слов'яни мали своє письмо), мистецтво книжкової справи, церковний хоровий спів, розвинулись архітектура, кам'яне будівництво, художні ремесла, мистецтво іконопису тощо.

Християнська церква, яка мала на той час уже майже тисячолітню історію, принесла на Русь свою систему внутрішнього устрою (церковну *ієрархію*), що вплинула на формування феодальної і державної ієрархії Русі.

Десятинна церква.
Реконструкція

Цеглина з руїн Десятинної
церкви з гербовим знаком,
як на монетах князя

¹ Термін «церква» має два значення: а) релігійна організація — зібрання громад віруючих; б) культова споруда, храм.

ІЄРАРХІЯ — послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їх підлеглості.

МОНАСТІР — релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями та майном становить церковно-господарську організацію.

Великий князь Володимир і велика княгиня Ольга
Фрагмент головного входу Володимирського кафедрального собору. м. Київ

Християнство вносило зміни в життя та побут наших предків. Поступово слов'янські імена змінюються на християнські: їх дають на честь святих. Хрещення наділяє людину могутнім небесним опікуном. Князь Володимир, наприклад, охрестившись, став Василем, а його син Ярослав — Георгієм (Юрієм).

Церковне богослужіння потребувало освічених людей, тому з'являються школи, а монастирі стають центрами вченості та літописання. Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, пом'якшуючи кару за злочини. *Християнські вирошення та мораль взято за основу української культури, мистецтва та національного характеру.*

Водночас утвердження християнства на Русі в його східному, православно-візантійському, варіанті зумовило майбутнє протистояння й конфлікти між православними українцями та їхніми західними сусідами-католиками.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Володимир Великий і Рогніда-Гореслава

Міждинастичні шлюби в добу Середньовіччя були дуже поширені в Європі. Часто ними скріплювалися мирні та союзницькі угоди. У Київській Русі вони беруть початок від Володимира Великого. Після смерті батька в боротьбі за київський престол Володимир, щоб зміцнити свої позиції та заручитися підтримкою полоцького князя Рогволода, посватався до його доньки Рогніди. Вона славилася своєю гордістю, привітністю, красою, а отже, будучи чистокровоною княжною, знехтувала пропозицією Володимира. «Не хочу роззувати робичича!» — відповіла, вважаючи негідним кохати сина князя Святослава й простої ключниці Малуші, тобто прислуги, дарма що улюблениці самої княгині Ольги. Відмовив у союзі й батько гордої княжни.

Тим часом Добриня — брат Малуші, який у цей час від імені Володимира управляв Новгородом, — захопив Полоцьк. Рогволода із синами безжалюдно вбили, а Рогніду силоміць видали заміж за Володимира. Від цього шлюбу народилися сини Ізяслав, Ярослав, Всеволод і Мстислав, а також доньки Предслава та Премислава. Рогніда, прозвана за свою трагічну долю Гореславою, не вибачила чоловікові кривди. За переказами, вона готувала на нього замах. Викривши дружину, розгніваний Володимир хотів навіть убити її, і тільки рішуче заступництво старшого сина Ізяслава відвело біду. Володимир поселив Рогніду з дітьми за межами Києва у с. Предславиному. Пам'ять про це село збереглася донині — у Києві є вулиця Предславинська.

А. Лосенко. Володимир і Рогніда. 1770 р.

Як вам уже відомо, до 988 р. Володимир був язичником. Ця релігія дозволяла мати кілька дружин. Під час воєнного походу на захід князь знайшов ще двох наречених — доньок місцевих князів (Мелфріду й Адель). Рогніда дуже страждала й ревнувала князя до інших жінок, але не тому, що кохала, — її ятрило самолюбство. Приймаючи християнство й одружившись з візантійською принцесою Анною (онукою Костянтина VII Багрянородного), Володимир відіслав із Києва всіх інших дружин. Рогніда повернулася з Ізяславом у Полоцьк, де пішла в монастир під іменем Анастасії.

Князь Володимир Великий, релігійна реформа, християнство, монастир, ієрархія.

Завдання та запитання

1. Яке місто закрив князь Володимир на західних землях Київської Русі?
2. Як у народі називали князя Володимира?
3. Що було зображено на срібних монетах князя?
4. Які дії князя Володимира привели до зламу самостійності місцевої племінної верхівки?

5. На контурній карті зафарбуйте території, приєднані до Київської Русі за часів Володимира.
6. Покажіть на карті місця, де були збудовані укріплені фортеці для захисту південних рубежів.
7. Заповніть у зошитах таблицю.

Сусіди Київської Русі, з якими вона	
підтримувала економічні зв'язки	воювала

8. Чому, на вашу думку, князь Володимир зробив державною релігією християнство саме східного візантійського обряду?
9. Охарактеризуйте позитивні наслідки для Київської Русі від прийняття християнства, а також ті проблеми, які постали згодом у зв'язку з цією подією.

10. Визначте, чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира.

- «...І коли він прибув, повелів поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з Гори по Боричевому на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити палицями...»
- «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І аступилися війська битися, і сталася битва меж ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Ітіль, і город Білу Вежу взяв...»

- А** обидві події стосуються
Б тільки перша подія стосується
В тільки друга подія стосується
Г ні, жодна з подій не стосується

11. Прочитайте уривок з історичного джерела.
 «...І сказав князь: „Се не добре є, що мало городів довкола Києва“. І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Ступні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи, бо війна була з печенігами...»

Визначте, про діяльність якого князя йдеться

- А** Володимира Великого
Б Ярослава Мудрого
В Володимира Мономаха
Г Мстислава Володимировича

§ 7. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

- Яке історичне джерело ілюструють подані логічні пари власних назв та імен? Якою логікою ви керувалися, утворюючи ці пари?

Новгород — Вишеслав, Полоцьк — Ізяслав, Турів — Святополк, Ростов — Ярослав, Муром — Гліб, Володимир (Волинський) — Всеволод, Тмутаракань — Мстислав, Древлянська земля (Білгород) — Святослав.

1. Київська Русь за часів Ярослава Мудрого. Утвердження Ярослава в Києві та його внутрішня політика

Князь Володимир Великий мав багато синів, між якими після його смерті розпочалася кривава боротьба за київський престол. У 1015 р. Борис, Гліб і Святослав під час цих сутичок загинули.

Літописець вважає винуватцем заколоту туровського князя Святополка. Дізнавшись про смерть батька, Святополк захопив київський престол. Проти нього виступив брат — новгородський князь Ярослав. Перша битва між братами відбулася навесні 1016 р. поблизу м. Любеча. Ярослав переміг і вступив до Києва. Святополк утік до свого тестя, польського короля Болеслава I Хороброго, і там за його допомогою зібрав велике військо.

У 1018 р. Болеслав I захопив Київ, Ярослав утік до Новгороду. Київським князем знову став Святополк. Однак у місті та селах Київської землі господарювали іноземні завоювальники. Вони збиткувалися з населення, грабували його. Кияни повстали проти них. Це змусило Болеслава I повернутися до Польщі, а Святополк утік до печенігів.

Навесні 1019 р. Святополк здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч, — пише Нестор Літописець. — На сході сонця зішлись супротивники й бій був жорстокий, якого ще небувало на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались і сходились тричі, так, що низинами кров текла. І надвечір узяв гору Ярослав, а Святополк побіг... Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною, показавши перемогу й труд великий».

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який правив у Тмутараканській землі. Битва між ними відбулася поблизу Чернігова, де переміг Мстислав. Тоді брати уклали мирний договір. Ярослав почав правити в Києві, а Мстислав — у Чернігові.

Після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав, за словами Нестора Літописця, став «самовладцем Руської землі».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Тмутараканське князівство

Протягом століть Північне Причорномор'я та Крим були зоною боротьби київських князів із кочовиками. Після розгрому Святославом Хозарського каганату на Таманському півострові утворилося Тмутараканське князівство, до складу якого ввійшли землі Приазов'я, Кубані та

Тмутараканський камінь

східна частина Кримського півострова. З X ст. князівство перебувало в складі Київської держави.

Першим на княжій престол Тмутаракані сів Мстислав (1010–1023), син Володимира Великого. У Тмутаракані було окреме єпископство. Двічі (1060–1064, 1066–1069) там правив Гліб, син чернігівського князя Святослава Ярославича.

Князь Гліб увійшов в історію, зокрема, тим, що в 1068 р. виміряв відстань між столицею Тмутаракані (сучасна станиця Таманська) та Керчю по льоду Керченської протоки. Про це свідчить Тмутараканський камінь — мармурова прямокутна плита (бл. 850 кг) із висіченим на ній давньоруським написом — «У літо 6576 ... Гліб-князь міряв море по льоду від Тмутаракані до Корчева (Керчі) 10 000 і 4000 сажнів». Нині плита-пам'ятка зберігається в Росії (музей «Ермітаж» у Санкт-Петербурзі).

1. Покажіть на карті територію Тмутараканського князівства.
2. Яких висновків можна дійти, читаючи напис на Тмутараканському камені?

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М. Герасимова

Основним завданням Ярослава у внутрішній політиці було відновлення централізованої влади. Він жорстоко розправлявся з тими, хто не хотів йому коритися. Відповивши єдність Русі, Ярослав узявся за розбудову держави — удосконалив управління, пом'якшив давання. Це спричинило пожвавлення землеробства, скотарства, розвиток різних промислів і ремісничого виробництва, пожвавлення торгівлі.

Ярослав створив нову оборонну лінію на півдні держави, яка охоплювала міста Корсунь, Богуслав, Юр'їв (заснований у 1032 р.; з 1362 р. — Біла Церква; нині тут встановлено пам'ятний знак і пам'ятник Ярославу Мудрому).

За часів князя **Ярослава (1019–1054)** Київська держава, яка вже була однією з найбільших у Європі, досягла найвищого розквіту. За кількістю населення Русь у Європі поступалася лише Візантії та Священній Римській імперії.

◆ 2. Міжнародні зв'язки

У відносинах із сусідніми державами Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам. Часто ці зв'язки він зміцнював пліобами своїх дітей. У Середньовіччі це була загальноприйнята практика.

Його дочка Анна стала дружиною французького короля Генріха I, Єлизавета була одружена з норвезьким королем Гарольдом Сміливим,

Анастасію видали заміж за угорського короля Андрія. Отож педаремно Ярослава називали «тестем Європи». Сам князь одружився з Інгігердою — дочкою шведського короля. Сини його мали за дружин сестру польського князя, онуку німецького цесаря та дочку візантійського імператора.

Тривалий час Ярослав боровся за утвердження західних кордонів Київської держави, відвоював у польських феодалів Червепські міста, захоплені ними під час усобиці 1015–1019 рр. Для зміцнення західних рубежів князь заснував місто Ярослав на річці Сян.

Ярослав переміг угро-фінівське плем'я, предків естонців і заснував місто-фортецю Юріїв (нині м. Тарту в Естонії). Князь успішно воював із печенігами і в 1036 р. завдав їм пицьвіного удару під стінами Києва.

Київська держава мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією та Францією. Ярослав домігся більш-менш мирних відносин із Візантією. У 1043 р. відбулась остання русько-візантійська війна. Після її закінчення була укладена угода, яку пізніше скріпив шлюб сина Ярослава, Всеволода, з дочкою візантійського імператора Константина Мономаха — Марією. Усі ці заходи забезпечили великий міжнародний авторитет Київській державі, свідчили про її могутність.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Три сестри, три Ярославни

Королева Угорщини

Руки дочки Ярослава Мудрого попросив угорський король Андрій (Андраш I). Він вирішив поборатися з Анастасією не лише з політичних міркувань — задля зміцнення відносин Угорщини із сильною Київською державою, а й під впливом того, що його батько, Ласло Лисий, також був одружений із руською красунею. Весілля молодих відбулося в 1046 р. Анастасія Ярославна незабаром прийняла католицьку віру й підписувала державні документи своїм новим ім'ям Агмунда. Після смерті Андрія державою правив син Анастасії та Андрія Шаламон. Але це тривало зовсім недовго: стати королем задумав дядько Шаламона — Бела. Намагання сина й матері уникнути конфлікту виявилось безуспішним — розгорілася війна. Шаламон поступився престолом. Анастасія-Агмунда врятувалася втечею до Німеччини. Відомості про її подальше життя невідомі.

Королева Норвегії та Данії

Єлизавету Ярослава Мудрий видав заміж за норвежця Гарольда. Шлюбові передувала романтична історія. Принц заховався в Єлизавету під час відвідин Києва. Руська княжна відповіла Гарольдові, поетові й бардові, взаємністю. Але князь погодився видати дочку за норвежця лише тоді,

коли той стане королем і прославиться лицарською звитягою. Довелося Гарольдові податися з нечисленною дружиною в мандри світами. Він служив візантійському імператорові й здійснив тоді чимало лицарських подвигів. Гарольд писав поезії, найпопулярнішою серед яких була пісня, присвячена Єлизаветі. Нарешті, він досяг заповітної мрії — одружився з нею. Але подружнє життя було нетривалим. Ставши королем, Гарольд вирушив на війну до Англії, де в одному з кривавих боїв 1066 р. наклав головою... Згодом Єлизавета вийшла заміж удруге й стала королевою Данії.

Королева Франції

Королева Франції
Анна

У XVII ст. в церкві Вільєрського абатства біля Парижа знайшли могили, на надгробковій якій був напис: «Тут лежить пані Анна, удова короля Анрі». Ця пані Анна була дочкою Ярослава Мудрого. Шлюб відбувся в Реймсі, куди Анну відрядили з великими почесностями. Відомо, що Анна до Франції взяла слов'янське Євангеліє. Як стверджують дослідники, на ньому французькі королі складали присягу. Нині ця реліквія зберігається у Франції під назвою Реймське Євангеліє... З чоловіком Анна прожила десять років, народила йому трьох синів, старший із яких став королем Франції Філіппом I. По смерті чоловіка 29-річна Анна залишила двір і пішла в монастир. Звідти незабаром красуню-вдову забрав граф Пауль де Крепі-Валуа, який став її другим чоловіком. Але доля не милувала жінку — вона овдовіла знову. Відтоді Анна перебувала при дворі свого сина, французького короля. Відомий навіть один документ, на якому стоїть її підпис...

3. Розбудова Києва

Князь докладав чимало зусиль для створення нових і розвитку існуючих міст, особливо Києва. Київська земля була дуже розорена чотирирічною братовбивчою війною. Особливо потерпів Київ від великої пожежі та пограбування польським військом.

Ярославу довелося спрямувати всі зусилля на відбудову країни та її столиці. За часів Ярослава Київ збільшився в кілька разів. Були споруджені нові оборонні вали, бапти, дерев'яна фортеця, Золоті ворота.

КИЇВ В XI–XII СТ.

*Д. Мазюкевич. Місто Ярослава.
Фрагмент макета «Стародав-
ній Київ». 1967–1973 рр.*

Навколо Києва Ярослав Мудрий збудував велетенські земляні вали завдовжки 3,5 км, заввишки 14 м і завтовшки 30 м. На цих валах стояли високі дубові стіпи. Перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою.

Особливу увагу Ярослав приділяв церкві, розуміючи її значення та роль у державі. Зародилося монастирське життя. Південніше від Києва, на високому березі Дніпра, був заснований знаменитий Печерський монастир, який став релігійним, культурним та освітнім центром Київської Русі.

У роки правління Ярослава Мудрого відбулася значна подія в житті світового християнства. Єдина християнська церква розкололася на дві великі частини — східну (православну) і західну (католицьку). Центром Східної церкви стала столиця Візантії — Константинополь, Західної — Рим. Із середини XI ст. керівники церков — Папа Римський і патріарх Константинопольський почали відкрито ворогувати між собою.

Ярослав прагнув незалежності руської церкви від Візантії. У 1051 р. князь скликав у Києві Собор (збори) єпископів, на якому без згоди Константинопольського патріарха було призначено митрополитом Київським русина Іларіона — священника церкви Спаса в с. Берестові, де стоїть тепер Києво-Печерський монастир. За час свого правління Ярослав побудував три кам'яних храми та Софійський собор, що став

*Золоті ворота.
Реконструкція*

М. Сажин. Рештки Золотих воріт. 1848 р.

Софійський собор. Фрагменти мозаїки, м. Київ

символом єдності божественного початку й державної влади. Він став головним митрополичим храмом, де, крім богослужінь, відбувалися урочисті державні церемонії, зокрема, сходження на великокнязівський стіл, укладали договори, приймали послів.

При Софійському соборі були відкриті школа та бібліотека. Там Ярослав організував центр перекладів, де грецькі книги перекладали та переписували старослов'янською мовою. Згодом бібліотека при Софійському соборі стала центром давньоруського літописання. Західноєвропейські джерела називали Київ суперником Константинополя.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Літопис Руський про Ярослава Мудрого як великого будівника

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому. Після цього [він звів] монастир святого Георгія¹ [Побідоносця] і [монастир] святої Ірини².

М. Сажин. Руїни церкви св. Ірини. 1846 р.

1. Про які споруди йдеться в історичному джерелі? Знайдіть на картосхемі Києва (с. 65) ці споруди.
2. Що нового ви дізналися з прочитаного уривка?

¹ *Георгій* — християнське ім'я князя Ярослава.

² На честь дружини Ярослава Інгігерди, дочки шведського короля Олафа III.

На відміну від багатьох інших середньовічних володарів, Ярослав був освіченою людиною. Київський літописець зазначав, що князь «до книг виявляв охоту, читаючи їх і вдень, і вночі». За це його прозвали «Мудрим». Ярослав дбав про розвиток освіти, науки й мистецтва. При дворі Ярослава проживали й виховувалися дітяч та майбутні правителі багатьох європейських держав, зокрема король Норвегії Гарольд Сміливий, угорський король Андрій та ін.

Князь Ярослав Мудрий, Тмутараканське князівство, місто Ярослава, Золоті ворота.

Завдання та запитання

1. Назвіть роки правління Ярослава Мудрого.
2. Ярослав побудував місто Юріїв — сучасну Білу Церкву й заснував місто-фортецю Юріїв (нині Тарту в Естонії). На честь кого названі ці міста?
3. Про кого пише літописець — про Володимира Великого чи Ярослава Мудрого?
«...Заложив він церкву святої Софії, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Після цього монастир святого Георгія і святої Орини...»
4. Чиї це слова і з якого приводу вони сказані: «Розчищайте шляхи й мостіть мости...»?

5. Який напрям діяльності виявився основним у внутрішній політиці Ярослава Мудрого? Що було зроблено для його втілення?
6. Покажіть на карті кордони Київської держави за часів Ярослава Мудрого.
7. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Ярослава Мудрого?
 - «...Зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо, і списали багато книг...»
 - «...І зступилися вони на місці, де ото нині свята Софія, бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір князь, і побігли печеніги в різні боки...»

А обидві події стосуються
Б тільки перша подія стосується
В тільки друга подія стосується
Г ні, жодна з подій не стосується

8. Як ви вважаєте, чому не багатодітний Володимир, а Ярослав породичався з християнськими правителями, став «тестем Європи»?
9. Назвіть основні підходи до зовнішньої політики князя Ярослава Мудрого.

10. Об'єднайтеся в групи й складіть розповідь від імені Ярослава та його бояр, обговоривши такі теми (*на вибір*):
- «Як розбудувати Київську державу»;
 - «Як підвищити міжнародний авторитет Київської держави»;
 - «Просвітницька діяльність володаря Київської держави».

11. Опишіть одну з архітектурних споруд, що була збудована за часів князя Ярослава. Поясніть, чому ви обрали саме цю споруду.
12. Чому народ Київської Русі назвав князя Ярослава *Мудрим*?

§ 8. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ НАПРИКІНЦІ X ст. — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

- *Софійський собор, Десятинна церква. Яку із цих пам'яток культури пов'язують з іменем Володимира Великого, а яку — з Ярославом Мудрим?*

1. Архітектура та монументальний живопис

Будівельники Русі створювали чудові споруди з дерева, каменю й цегли. Головним будівельним матеріалом було дерево. З нього зводили житло, оборонні споруди, церкви та мости. Житла переважно були одноповерховими, у великих містах іноді двоповерховими.

Будинки заможних верств населення згадано в писемних джерелах під назвою «хороми». Їх складали із зрубів колод, які утворювали цілісний комплекс приміщень — «сіпни», «істба», «кліть». Істба була житлом, інші приміщення призначені для господарських потреб.

Киязьвіські й боярські садиби в літописах називають «дворами». Однак жодних свідчень про їх забудову немає.

Кам'яне будівництво виникло завдяки контактам із візантійською культурою після впровадження християнства. Князі прагнули наслідувати спосіб життя візантійських володарів.

У Києві наприкінці X ст. — на початку XI ст. почали будувати монументальні кам'яні споруди: постали два палаці з видовженими фасадними галереями. Матеріали розкопок, а також мініатюри Радзивілівського літопису засвідчують, що киязьвіські

МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС — вид образотворчого мистецтва, що охоплює настінні розписи та мозаїку.

Давньоруська фортеця

Княжий терем. XI ст.
Реконструкція

палаці були двоповерховими, з аркадами та службовими приміщеннями вишау й житловими — угорі.

За мініатюрами, в аристократичних житлах були спеціальні спальні лави. Вони відрізнялися від звичайних шириною, іноді мали піднесене узголів'я. На зображеннях вони завжди застелені покривалом до підлоги. Для такої лави вживали термін «одр» або «ложе».

Перші кам'яні церкви були зведені візантійськими фахівцями. Руські будівничі швидко перейняли цю науку й майстерно будували кам'яні храми в багатьох містах Київської держави.

Особливо гарним містом був Київ. Обнесений міцними мурами, сяючи куполами Золотих воріт, він величпо стояв на схилах Дніпра. Місто захоплювало гостей кам'яними просторами храмами, розкішними хоромами бояр, багатими палацами князя. Найбільшою його прикрасою було головний храм давньоруської держави — Софійський собор.

Композиція собору складна й водночас дуже гармонійна. Відкриті арки галерей піби поєднують споруду з довкіллям. Будівля має 13 куполів, головний і найоздобленіший з яких — центр художнього задуму споруди.

Усередині собор був розкішно оздоблений *мозаїкою*. Окраса собору — *фресковий живопис*. Він прийшов на Русь із Візантії, однак місцеві майстри внесли чимало нового, і згодом фресковий давньоруський живопис набуває дедалі більше самобутніх ознак. Високохудожні реалістичні фрески є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту й одягу наших далеких предків.

На одній із них намальовано музиканта, який грає на старовинному смичковому інструменті, що пагадує скрипку. На іншій фресці троє музикантів грають на трубах і флейті, четвертий б'є в тарілки, п'ятий перебирає струни лютні, шостий грає на інструменті, що пагадує арфу.

МОЗАЇКА — зображення або візерунок, зроблені з окремих, цілком припасованих один до одного й закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, кам'янтів.

ФРЕСКА — картина, написана фарбами (водяними на вапняному молоці) на свіжій вогкій шпукатурці.

Собор святої Софії. XI ст.
Реконструкція Ю. Асєва, В. Волкова,
М. Кресального

Про місцеве походження музик свідчать фрагменти музичних інструментів (гуслі, сопілки, бубни та ін.), що трапляються серед археологічних знахідок в Україні.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Як давньоруські майстри створювали мозаїку й фресковий розпис

Мозаїка. Майстри розпочинали роботу після того, як будівничі закінчували зводити собор. Спочатку на стіну накладали підготовчий шар тиньку¹, потім наносили другий шар, на якому й komponували мозаїчні зображення й робили контурні рисунки — чорною, синьою й червоною фарбами. Нарешті наносили невеликими ділянками третій шар, який швидко покривали фарбами, і, доки кам'янів розчин, у нього вдавлювали кубики різнокольорової смальти (скла).

Інколи (досить рідко) використовували й кубики з натуральних порід каменю — мармурових вапняків. Смальту варили в тиглях², домішували в розгнате скло барвники — свинець, мінеральні фарби тощо. Смальту розливали «млиницями» на дзеркальну поверхню. Коли вони застигали, їх кололи на окремі кубики.

Дуже складною була технологія виготовлення золотої смальти, бо тоненькі золоті листки прокладали між прозорим склом. З маленьких кубиків (приблизно 4–7 мм) викладали обличчя, руки, ступні ніг. З більших — одяг, тло, предмети.

Софійські мозаїки вражають винятковою насиченістю колориту завдяки величезній кількості відтінків смальти: зелена має 34 відтінки, золота та коричнева — по 25, жовта — 23, синя — 21, червона — 19, срібна — 9, пурпурова — 6. Усього палітра софійських мозаїк нараховує 177 відтінків!

Здатність мозаїк переливатися у світлі сонячних променів, свічок і лампад пояснюється тим, що мозаїчні кубики вдавлювалися під різними кутами. Постаті ніби оживали, і це справляло величезне враження на глядача.

Матір Божа Орація.
Софійський собор. Мозаїка.
XI ст.

¹ Тиньк — суміш розчину їдкого вапна та піску для покриття стін, стелі тощо; на повітрі цей розчин зазнає хімічних змін, тому міцно тримає фарби.

² Тигель — посудина з вогнетривких матеріалів для сплавлювання речовин.

Частина фасаду Софійського собору зі збереженою кладкою.
XI ст. Сучасне фото

Першим шаром розчину вирівнювали поверхню кладки. Потім на окремі ділянки наносили другий шар, по якому відразу ж головний майстер гострим предметом малював контури зображень. І вже тоді в контурах вапниці (пензлями) прописували основні тони й головні деталі зображення. Після цього до роботи бралися майстри, кожен з яких мав свою ділянку. Це вже була чистова робота. Усю композицію треба було закінчити за один день, бо розчин засихав і ставав непридатним для розпису (За Ю. Асєєвим).

Порятунок із минулого

Розповідають, що в 30-і роки XX ст., коли комуністи нищили все, що пов'язане з християнською релігією, Софійський собор мав бути зруйнований. Однак французький письменник Ромен Ролан зустрівся з тодішнім керівником Радянського Союзу Йосипом Сталіним у Москві й захистив храм, заявивши, що його не можна руйнувати хоча б тому, що він збудований Ярославом Мудрим — батьком французької королеви Анни. І Софія вистояла...

Про княжі хорони в билинах і літописі

Подробиці щодо архітектурного вигляду будівель, де відбувалися князівські урочисті прийоми, збиралися державні ради й розважалися піддані великого князя, невідомі. Достовірних відомостей про те, які символи прикрашали тронну залу, фасади княжих палаців, немає. У билинах згадується про «палати білокам'яні, тереми високі з кришталевими скельцями». Без сумніву, палаци були й високими, і представницькими.

¹ Творило — скриня або яма, у якій гасять вапно.

Відомий архітектор і дослідник історичного минулого Київської Русі Ю. Асеев пропонує варіант реконструкції великокняжого палацу X–XI ст. — висока чотиригранна башта з легкою гострокінцевою банею зі шпилем, вбудована в центральну частину споруди. Завершується фасад представлений у вигляді низки напівкруглих арок з вікнами, які відокремлені одне від одного витонченими колонами.

У Києві на вул. Володимирській, майже за 40 м від того місця, де, за свідченням дослідників, була резиденція князя Володимира, є будівля, дуже подібна до реконструкції Ю. Асеева. Будинок спорудив на початку XX ст. архітектор А. Кобелев, якого надихнули літописні й народні перекази про княжі палаци. До слова, у «Літописі Руському» йдеться про те, що поруч із хоробами Володимира Великого були встановлені антична статуя та квадрига (четвірка) коней.

- Зробіть припущення, як і чому до хоромів київського князя могли потрапити антична статуя та квадрига коней.

2. Писемність та освіта

Українська мова — одна з пайдавніших слов'янських мов. Часи її зародження сягають періоду Великого розселення слов'ян.

У східних слов'ян у щоденному житті побутовали діалекти, які певною мірою різнилися між племенами. Ця різниця була зумовлена компактністю проживання, впливом сусідів, умовами життя. Кожне плем'я — сіверяни, поляни, древляни, тиверці, уличі, волиняни, хорвати та інші — мало свої мовні особливості. Про це свідчать писемні пам'ятки, складені пізніше, у різних місцевостях. *У київських писемних джерелах XI ст. вже виразно помітні ознаки сучасної української мови.*

З утворенням держави та її установ — управлінських, судових, податкових — виникає потреба в поширенні писемності. Дослідження зарубіжних істориків засвідчують наявність письма на Русі ще напередодні офіційного запровадження християнства. Указується, що східні слов'яни користувалися «руськими письменами», а також якимись «чертами і різами». У «Житті» слов'янського просвітника Кирила є переказ, що він бачив у Херсонесі книги, написані саме «руськими письменами». Ці ж «письмена» згадують і арабські історики X ст. В одному зі смоленських курганів у 1949 р. була знайдена посудина X ст. з давньо-руським написом «гороухца» (гірчиця).

У Київській Русі, як і в Західній Європі, використовували дві мови. Щодо цього в

Надмогильна плита
з написом

Писарчук під диктовку
єпископа Мефодія пише
слов'янський текст бого-
службової книги.

Радзівілівський літопис

Істориків і мовознавців сумнівів немає. Мовою літератури, богослужіння, літописання була спеціальна «книжна» мова, сформована на основі староболгарської. Цією мовою святі Кирило й Мефодій, які за походженням були болгарами, перекладали з грецької Святе Письмо.

У Західній Європі, як відомо, таку функцію виконувала латинська мова.

У Візантії богослужіння правилося грецькою мовою, нею читали й Біблію. З поширенням християнства в слов'ян виникає потреба в церковній літературі, яка була б зрозумілою простому народу. За переказами, візантійський імператор відрядив до слов'ян двох ченців-просвітителів — братів Кирила та Мефодія. Вони мали перекласти біблійні книги й навчити слов'ян богослужінню рідною мовою. Для цього був потрібний новий слов'янський алфавіт. Так виникли слов'янські абетки — *глаголиця* та *кирилиця*. Глаголичні літери були складними в написанні і тому наприкінці X ст. на Русі утвердилася кирилиця.

Кирилиця походить від грецького алфавіту, доповненого кількома літерами, що передавали шиплячі звуки, яких не було в грецькій мові.

Від давньоруської кирилиці походять український, російський, білоруський, болгарський, сербський й інші алфавіти. У кирилиці перша буква називалась «аз» (що означає «я»), друга «б» — «буки» (букви), третя «в» — «веди» (відати, знати). Отже, у буквальному перекладі три перші букви кирилиці означають: «Я букви відаю». Слово «азбука» утворилося шляхом злиття назв перших двох букв кириличного алфавіту.

Чудовими пам'ятками давньоруської усної творчості є *билини* (старини), що дійшли до наших днів. Вони розповідають про побут і звичаї князівського двору Володимира Великого, боротьбу руських богатирів із кочовиками. Героями билин, зокрема, є три богатирі, які боронили південні кордони Русі — Ілля Муромець, Добриня Никитич і Альоша Попович. Відома билина й про галицького богатиря, якого народ називав Дунаєм.

Назва літер	Кирилиця	Назва літер	Глаголиця
аз	А а	аз	ⱁ ⱁ
буки	Б б	буки	ⱂ ⱂ
вѣди	В в	вѣди	ⱃ ⱃ
глаголь	Г г	глаголь	ⱄ ⱄ
добро	Д д	добро	ⱅ ⱅ
єсть	С с	єсть	ⱆ ⱆ
живѣте	Ж ж	живѣте	ⱇ ⱇ
зело	З з	зело	ⱈ ⱈ
земли	З з	земли	ⱉ ⱉ
іже	Н н	іже	ⱊ ⱊ
і	І і	і	ⱋ ⱋ
пачатальний	ⱌ ⱌ	пачатальний	ⱌ ⱌ
знак	К к	знак	ⱍ ⱍ
іако	Л л	іако	ⱎ ⱎ
людіє	М м	людіє	ⱏ ⱏ
мисліте	Н н	мисліте	ⱐ ⱐ
наш	О о	наш	ⱑ ⱑ
он	П п	он	ⱒ ⱒ
покой	Р р	покой	ⱓ ⱓ
рци	С с	рци	ⱔ ⱔ
слово	Т т	слово	ⱕ ⱕ
твердо	Ѧ Ѧ	твердо	ⱖ ⱖ
ук	Ф ф	ук	ⱗ ⱗ
ферѣ	Х х	ферѣ	ⱘ ⱘ
хер	Ѡ Ѡ	хер	ⱙ ⱙ
омега	Ц ц	омега	ⱚ ⱚ
чи	Ѣ Ѣ	чи	ⱛ ⱛ
черв	Ш ш	черв	ⱜ ⱜ
ша	Ѧ Ѧ	ша	ⱝ ⱝ
ца	Ѧ Ѧ	ца	ⱞ ⱞ
єр	Ѣ Ѣ	єр	ⱟ ⱟ
єри	Ѣ Ѣ	єри	Ⱡ Ⱡ
єрчанк	Ѣ Ѣ	єрчанк	ⱡ ⱡ
ять	Ѣ Ѣ	ять	Ɫ Ɫ
ю	Ѣ Ѣ	ю	Ᵽ Ᵽ
і+а=я	Ѣ Ѣ	і+а=я	Ɽ Ɽ
малий юс	Ѣ Ѣ	малий юс	ⱦ ⱦ
великий юс	Ѣ Ѣ	великий юс	Ⱨ Ⱨ
ксі	Ѣ Ѣ	ксі	ⱨ ⱨ
псі	Ѣ Ѣ	псі	Ⱪ Ⱪ
фіѡ	Ѣ Ѣ	фіѡ	ⱪ ⱪ
іжнѣ	Ѣ Ѣ	іжнѣ	ⱬ ⱬ

ГЛАГОЛИЦЯ — від старослов'янського — «глаголь» — «слово»; одна з найдавніших систем слов'янського письма, створена приблизно 863 р. просвітителем Кирилом. Глаголиця ідеально відповідала слов'янській звуковій системі, нею написані найдавніші старослов'янські пам'ятки, зокрема Київські глаголичні листки.

БИЛІНИ — твори давньоруського героїчного епосу, що прославляють переважно подвиги народних героїв-богатирів і своїм сюжетом пов'язані з Києвом та князем Володимиром Великим.

Виникнення писемності в східних слов'ян створило умови для розвитку писемної літератури.

З розбудовою держави та поширенням нової релігії виникла потреба в освічених людях, тому церква й князь почали дбати про *освіту*. Панських дітей навчали священники переважно вдома. За князювання Володимира Великого була заснована школа, де «осягали учіння книжне» діти з оточення великого князя. Школа для духовенства була відкрита Ярославом Мудрим у Новгороді. Тут навчали читання, письму, основам християнства та лічбі.

Дипломатичні й торговельні зв'язки Русі з європейськими країнами й пайперше з Візантією потребували високого рівня освіти та знання

іноземних мов, принаймні латинської та грецької. Тому Ярослав заснував при Софії Київській школу, яка відповідала б цим потребам. Тут вивчали богослов'я, риторику, філософію, граматику, географію та іноземні мови. У ній навчалися діти Ярослава, знатних киян і шляхетні іноземці. Дітей із простих родин навчали грамоті при церквах.

Узагалі серед міського населення Київської Русі грамотність була доволі поширена. Це засвідчують археологічні розкопки: зокрема, у Новгороді (на півночі сучасної Росії) та у Звенигороді біля Львова були знайдені берестяні грамоти. У Київській Русі бересту використовували замість паперу (подібно до папірсу в Стародавньому Єгипті). На цих грамотах було розписано численні побутові записи — приватні листи, звіти про виконання робіт, запрошення на помпальні обіди, торговельні розрахунки тощо. У Києві гончар зробив «рекламний» напис на виготовленій ним амфорі, видряпавши на ще сирій глині слова: «Благодатніша полна корчага сія».

Ще один приклад грамотності — якийсь грамотій-жартівник (цікаво, скільки йому було років?) написав на стіні Софійського собору: «Кузьма-порося», тим самим залишивши у віках свідчення про свою невихованість і брак поваги до архітектурних пам'яток.

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, писемних і речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Це лише незначна частина, але її досить, щоб скласти цілісне уявлення про багату культуру Київської Русі.

◆ 3. Митрополит Іларіон. Перші книжки

Утвердження християнства було настільки важливою подією, що деякі вчені поділяють історію Київської Русі на два періоди: *дохристиянський* і *християнський*.

Християнство здійснило переворот у свідомості середньовічної людини. У поширенні цієї релігії та її моральних засад (*не убий; не вкради; шануй батька і матір своїх; люби ближнього свого; хто не працює, той не їсть* тощо) провідну роль відіграли *ченці* та *монастирі*.

Найстарішим і найшанованішим монастирем на Русі був Києво-Печерський. Свою назву він отримав від печер на узгір'ях правого берега Дніпра в Києві. Заснування чернечої обителі та її авторитет пов'язані з діяльністю трьох високоосвічених сучасників князя Ярослава Мудрого: *Іларіона, Антонія* й *Феодосія*. Вони жили й повчали народ не лише

ЧЕРНЕЦЬ (жж. ченці) — глибоко віруюча людина, яка пориває зі світським життям, бере обітницю безплідності, послуху й мепкає усамітнено або в чернечій громаді.

МОНАСТІР — релігійна громада ченців, які живуть за єдиним статутом.

в один час. Їх поєднувало походження із заможних аристократичних родів і добровільна відмова від багатства й почестей. Вихідці з давньоукраїнських земель — Київціпи та Чернігівціпи — ці вчені-монахи справили величезний вплив на розвиток християнської церкви в Київській Русі.

Іларіон власноруч викопав печеру в Дніпрових кручах, де проводив час у молитвах. Ученість і благочестя зробили його відомим у Києві. Він увійшов до кола найближчих радників великого князя київського Ярослава Мудрого. Іларіон — автор найдавнішого твору давньоукраїнської філософської літератури *«Слово про закон і благодать»*. Цей богословський трактат написано з великою літературною майстерністю у 1037 р. У творі автор обґрунтовує рівні права новоохрещених русинів з одновірцями Візантії.

У 1051 р. Собор руських єпископів без погодження з Константинопольським патріархом обрав Іларіона главою руської церкви. Він став першим київським митрополитом не греком.

З ім'ям Іларіона пов'язують створення при дворі Ярослава Мудрого *найдавнішого літопису*, який згодом увійшов до складу *«Повісті минулих літ»*.

Сучасник Іларіона Антоній із Любеча був зачинателем чернецтва на Русі. Він став монахом у Візантії на Афоні — центрі тодішнього монастирського життя. Повернувшись у 40-х роках XI ст. на батьківщину, чернець заснував Києво-Печерський монастир і чоловічий монастир у Чернігові. З ім'ям Феодосія Печерського пов'язані повчання про черпечі чесноти й початок будівництва в 1073 р. Успенського собору Києво-Печерського монастиря¹.

Мозаїка, фреска, Десятинна церква, Софійський собор, кирилиця, глаголиця, монастир, чернець, митрополит Іларіон.

Завдання та запитання

1. Що означає слово азбука?
2. Назвіть імена перших слов'янських просвітителів.
3. Поясніть поняття «берестяні грамоти».

4. Доведіть, що в Київській Русі писемність була поширена серед різних верств населення.
5. Проаналізуйте процес формування найдавнішого варіанта української мови.
6. Доповніть подані твердження відповідними словами.
 1. Освіта й школа на Русі перебували в руках ... і були зосереджені переважно при ...
 2. Центрами духовного життя в Україні наприкінці X ст. — у першій половині XI ст. були ...

¹ У роки Другої світової війни ця пам'ятка архітектури була зруйнована. Її відновили за часів незалежної України.

7. Розгляньте мозаїку Софійського собору «Матір Божя Оранта». Чому, на вашу думку, художники зобразили обличчя Матері Божої серйозним, навіть суворим? Що це символізує? Які художні засоби надають постаті врочистості, святковості?
8. Чому для мозаїки здебільшого використовували смальту, а не натуральні камінчики?
9. Що забезпечило збереження фресок протягом століть?

10. Розгляньте таблички зі старослов'янськими системами письма (див. с. 75). Чи дуже вони відрізняються? Напишіть кирилицею сучасне ім'я (своє, товариша чи когось із рідних), наприклад: Марія, Володимир, Ярослав.
11. Пригадайте, які твори про давньоруські часи ви вже вивчали (билини, перекази, художні твори тощо). Охарактеризуйте героїв, які вам найбільше сподобалися, розкажіть про їхні подвиги.
12. Уявіть, що «машина часу» перенесла вас до Києва XI ст. Які кам'яні споруди ви побачите в центрі міста? Опишіть їх.

§9–10. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НАПРИКІНЦІ X ст. — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст. РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА

- Від яких слів утворилися прикметники «політичний», «соціальний»? Що вони означають?

1. Суспільство. Влада князя

За правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого остаточно сформувалася державна (інакше кажучи, політична) система Київської Русі.

За своїм політичним устроєм Київська Русь була *ранньофеодальною багатонаціональною імперією*, подібно до Імперії Карла Великого на Заході Європи чи Хозарського каганату — на Сході. Її паселяли понад двадцять племен і народностей: фіни й балти на півночі, слов'яни — у центрі, тюркомовні племена — на півдні. Середньовічні держави не мали чітко визначених кордонів. Їх розділяли непрохідні ліси, болота, ріки або гори.

МОНАРХІЯ — система управління державою одноосібним володарем — монархом.

ВІЧЕ — народні збори.

За формою правління Київська Русь була *монархією*. На чолі держави стояв один правитель — великий князь київський із династії Рюриковичів. Він видавав закони, чинив суд, призначав своїх помічників. Великий князь зберігав за собою й функції воєна-

чальника. Решта князів, які правили окремими землями, корилися й визнавали владу великого князя київського. Такі відносини всередині панівної верстви називають *васалітетом*. Князівська верства була правлячим і пайбільш замкненим станом у суспільстві, доступ до якого давало тільки народження. Титул князя не можна було заслужити. Князем можна лише народитися.

Опорою князівської влади було постійне військо — *дружина*. З часом роль дружинників як помічників і дорадників великого князя зменшувалася. Зростає вплив великих бояр, які становлять пайближче оточення князя. *Боярська рада* перебрала на себе функції давньослов'янської ради старійшин. Зберігаються народні збори — *вече*, які вирішували важливі громадські справи. З посиленням влади князя роль віча зменшується.

Суспільство Київської Русі було феодальним, економічні відносини якого базувалися на наявності земельних володінь і визначених із часів княгині Ольги доходів з них (грошових чи натуральних).

Земля за доби феодалізму була пайбільшою цінністю. Вона належала київському князю, який роздавав її в користування або володіння своїм синам, родичам, боярам і дружинникам. Землеволодіння на Русі було двох різновидів — *умовне (помістя)* і *безумовне (вотчина)*. У ранній період історії Київської Русі й пізніше — за часів правління Володимира та Ярослава — вотчинами (земельними володіннями, що передавалися в спадок) володіли лише великі князі. Решта феодальної верхівки (бояри та дружинники) користувалася помістями, якими князь винагороджував за службу (військову, придворну, судочинну, управлінську) і які міг забрати в будь-який момент. Великими землеволодільцями були монастирі, яким князі надавали у власність землі із селами, а іноді й з містами.

Зв'язок між володарями й підвладним, насамперед неміським, населенням існував у формі збору данини.

Селяни змушені були сплачувати данину *натурою* (продуктами), або *грошима*. Величина податків була значною. Відомо, що лише падесятипу від своїх прибутків Володимир побудував й утримував один із пайбільших храмів Русі — Десятинну церкву.

З X ст. відома така повинність, як *повоз* — постачання коней і різного транспорту для потреб князя та його дружини. Смерди песли *військову повинність* — були учасниками народного ополчення.

Селян і міських жителів примушували брати участь у *будівництві й укріпленні міст*, утримуванні в належному стані дороги, які проходили через їхню територію.

◆ 2. «Руська правда»

«Руська правда» — збір законів Київської Русі

До появи писемних законів на Русі, як і в інших «варварських» королівствах, судочинство здійснювали на основі звичаєвого права. Якщо людину вбивали, то її родичі повинні були знайти злочинця й убити — «кровна помста». За каліцтво родичі скривдженого мали право зробити те саме з кривдником (звідси відомий біблійний вислів «око за око, зуб за зуб»).

За часів правління Ярослава Мудрого було складено перший писаний збірник давньоруського права «Руська правда». До збірника входило 18 статей, у яких зазначалося, як карати за ті чи інші проступки.

«Руська правда» обмежила застосування кровної помсти й попівечення, замінюючи їх штрафами. Так, за вбивство опришанина (управителя князівського маєтку) накладався штраф 80 гривень, за вбивство міського жителя, купця або ремісника — 40 гривень, а за вбивство простого селянина-смерда — 5 гривень. Грошові покарання застосовувались і за інші злочини.

Штрафи й покарання в середньовічному суспільстві залежали від соціального стану потерпілого. За найбільш серйозні — у людини забирали все майно, яке в неї було, виганяли з общини («виставляли на потік») або перетворювали на холопа (раба). Штрафи сплачували на користь скривдженого й у казну князя. Судив зазвичай сам князь або його довірені особи.

Для вчених «Руська правда» залишається найважливішим джерелом вивчення суспільних відносин і судочинства Київської Русі. Звідти ми дізнаємося про господарське й культурне життя, про відносини різних верств населення та державний устрій Київської Русі.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Приклади кримінальної відповідальності за «Руською правдою»

Щоб установити провину підозрюваного у важкому злочині, призначали випробування залізом або водою. Людину примушували взяти до рук гаряче залізо, і якщо залишався опік, то суд визнавав провину підозрюваного. Побутовав й інший метод установлення істини: кидали у воду зв'язаного. Якщо людина випливала, залишалася живою, то це означало, що вона винна — навіть вода не приймала злочинця.

У законі було передбачено особливе покарання за підпал будинку або току. Такий палій «видається головою князю з усім маєтком, з якого потрібно раніше винагородити збиток, завданий хазяїнові току або будинку».

Суворо каралися дії, які завдають шкоди живій природі. Так, «за бобра, украденого з нори, визначається 12 гривень штрафу». За умисно зарізаного чужого коня сплачується 12 гривень до скарбниці, а хазяїну — 1 гривну. За зрізані дерева з бортями (вулицями бджіл) вноситься до скарбниці 3 гривни. При цьому потрібно зауважити, що гривна тоді цінилася дуже високо. Так, за 1 гривну можна було купити 20 баранів або одного робочого вола.

І. Білібін. Суворий суд за часів
«Руської правди».
1910-і роки

3. Місто та село. Основні верстви населення

У давньоруських літописах згадуються різні типи сільських поселень часів Київської Русі: село, погост, двір та інші. Найуживанішим терміном є *село*. Очевидно, це були найбільш поширені типи поселення, де мешкали землероби. *Погостами* називали центральні поселення сільської округи. *Двір* був укріпленою сільською садибою феодала.

Розміри сільських поселень залежали від зони землеробства. На півночі, на Волині й Поліссі, де довше зберігався підсічний тип землеробства, поселення були невеликими, адже через кожні кілька років люди покидали виснажені землі й переселялися на нові.

На півдні, у лісостеповій зоні, де застосовували перелогову систему землеробства, сільські поселення були більшими. Вуличної забудови тоді ще не існувало. Двори були розташовані безсистемно, мали як житлові, так і господарські будівлі.

Найдавніші руські поселення міського типу виникли в VI–VIII ст. За своїми розмірами й характерними особливостями оборонних споруд ці поселення давніх русинів були трьох різновидів, які відомі з пізніших писемних джерел під назвами острог, городок і град.

Кожне із цих поселень оточував земляний вал, в основі якого лежали два чи три ряди дерев'яних зрубів, які не давали можливості весняним водам і дощам розмивати вал. На валах найменших укріплень — *острогів* — був частокіл із загострених колод, так звана острожна стіпа. Під стіпами острогу із часом формувалися неукріплені пригороди — посади, які часто потерпали від ворожих набігів.

До більш значних поселень належав *городок*. Його центр називали *дитинцем*. Над валами останнього височіли зв'язані зі зрубами городниці, що утворювали стіпу. До дитинця вели брами, як правило,

захищені падбрамними вежами. Через рів до брам перекидали підйомні містки. На найвищому місці дитинця споруджували кількаарусну сторожову вежу. До стін городка прилягав обнесений валом, інколи з частоколом, посад, у якому мешкали й працювали ремісники, торговці, інший робочий люд.

ПАТРІАРХ — глава православної церкви.

ЄПІСКОП, МИТРОПОЛІТ — вищі духовні чини в православній церкві.

СМЕРДИ — вільні селяни, які мали земельні наділи, вели своє господарство й виконували повинності на користь феодала.

ЗАКУПИ — селяни, які потрапили в залежність до феодала, відпрацьовуючи в його господарстві взяті в борг гроші.

Найбільше поселення — *град* — вирізнялося складною системою оборонних споруд, що включала дитинець та укріплені ремісничі посади, пристосовані до рельєфу місцевості.

У літописах давні міста називали градами, тобто укріпленнями. З цього випливає, що первісною функцією найдавніших міст була військова. Однак вони мали не лише оборонне значення. З літописних повідомлень довідуємося, що вже у IX–X ст. гради були торговельно-економічними центрами союзів племен. У них зосереджувались органи державного управління, проживали князі й бояри. Тут перебувала й князівська дружина. У містах жили купці та ремісники, а оскільки серед купців і дружинників було немало іноземців, можемо зробити висновок про багатонаціональний склад населення найбільших руських міст.

У IX–X ст. літописці називають майже двадцять міст, що існували на Русі. Проте іноземні хроніки іменують Русь «країною міст», тому, напевно, насправді їх було набагато більше, ніж згадується. На це вказують й археологічні розкопки.

Представники різних верств населення Київської Русі.
Реконструкція
П. Толочка

На землях північної України найдавнішими містами, згаданими в літописах, були Київ, Чернігів, Любеч, Переяслав, Білгород, Выпгород, Іскоростень, Василів, Родень (біля сучасного Канева), Овруч (Вручий), Перемишль, Червен, Володимир-Волинський¹ та ін.

Населення Київської Русі поділялося на окремі верстви. Соціальну верхівку становили князі на чолі з *великим князем київським*. Далі йшли *бояри* — падачки племінних вождів і верхівки князівських *дружинників*. Усі вони були професійними воїнами, а військова доблесть і честь цінувались у їхньому середовищі понад усе.

Поряд із великими й дрібними боярами значний вплив у Київській Русі мало вище духовенство: київський *митрополит*, *єпископи* (управителі церковних округів), *настоятелі* великих монастирів.

Міське населення становили *кущі*, *ремісники*, *челядь* (обслуга при князівських і боярських домах).

Основною масою населення Київської Русі були селяни — приблизно 90 відсотків. В основі феодальної суспільної піраміди на Русі були особисто вільні селяни-общинники, які обробляли землю й сплачували данину. Їх називали *смердами*.

Згодом частина смердів потрапляла в залежність від князя чи боярина.

Напівзалежними в Київській Русі були *рядовичі*, які працювали за договором (рядом), і *закути*, що працювали за грошову позику (купу). Як правило, це були люди, які потрапили в боргове ярмо й мусили відпрацювати позику в господарстві кредитора. Рабів у Київській Русі називали *холопами*, або *челяддю*. Рабами переважно ставали військовополонені, їхні діти також залучалися рабами. Холопи не мали свого господарства й перебували в повній залежності від господаря. Челядь працювала на господарському дворі слугами, стайничими, кухарями тощо.

На Русі була ще одна категорія людей — *ізгой* (від давньослов'ян. *гойти* — *жити*). Тобто ізгой — люди, викинуті з життя. Ізгоями називали осіб, які з різних причин вибули зі свого соціального середовища й знаходилися під опікою церкви. До ізгойів належали: «попів син», який не вивчив грамоти й не може успадкувати батьківський сан; збанкрутілий купець і навіть князь, позбавлений отчини. Та найчисельнішу групу серед ізгойів

РЯДОВИЧІ — селяни, які потрапили в залежність від феодала, уклавши з ним договір найму, працювали в його господарстві.

ІЗГОЙ — неповноправна людина, яка через певні причини вийшла зі свого соціального середовища та втратила з ним законний зв'язок.

¹ Історична назва міста — Володимир. Уточнювальний додаток *Волинський* з'явився після входження його до складу Російської імперії у XVIII ст., щоб відрізнити давній Володимир в Україні від Володимира на Клязьмі в Росії.

становили холопи, які викупилися з рабства, але не мали засобів для життя. Саме вони склали зародок майбутньої верстви кріпосних селян.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Про походження слова *смерд*

У давньослов'янській мові слово *смердіти* не мало негативного забарвлення, як тепер. *Сморід* означав запах.

Простолюдини й селяни (на відміну від князів і бояр) жили в курних хатах. Там дим із печей виходив не через димар у даху (як у сучасних будинках), а під стелю. Зрозуміло, що такі хати були просякнуті кіптявою та запахом диму, тому й мешканці були «запашними», тобто — смердами.

4. Повсякденне життя різних верств населення

Життя людей у середні віки часто було боротьбою за виживання. Селяни, які становили дев'ять десятих населення, змушені були важко працювати — усе робилося вручну. Найважче їм було під час оранки й збору врожаю. Ходити за плугом і працювати із серпом — пелегка праця.

Стихійні лиха й військові дії нерідко зводили напівцень виснажливу працю всієї селянської родини. Середній вік становив тоді приблизно 40 років. Величезною була дитяча смертність. Навіть у князівських сім'ях, як свідчать літописи, нерідко половина дітей не доживала до зрілого віку.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Літописи й інші документи часів Київської Русі про родинне життя

Влада батьків над дітьми була велика: дітей могли продавати в рабство.

Якщо глава сім'ї розорявся, то в рабство потрапляла вся сім'я. Якщо помирав багатий чоловік, у якого не було сім'ї (дружини та дітей), усе його майно переходило князеві. Материнське майно переходило тій дитині, у якій вона доживала свого віку.

Шлюб брався виключно за згодою батьків. Батьки могли влаштовувати шлюби своєї дітей, не питаючи їхньої думки. Князі активно влаштовували шлюби своєї челяді. Слуги з приводу одруження питали дозволу в князів. Перед шлюбом влаштовували заручини, де родичі підписували договір. Якщо шлюб не відбувався, сторона, що розірвала заручини, виплачувала компенсацію. Батьки часто укладали такі договори задовго до шлюбу, особливо це було поширено серед князів. У князівських родинах було в середньому від однієї до п'яти дітей. Князі влаштовували шлюби, як правило, з політичних міркувань. Із 250 відомих шлюбів князів Київської Русі майже половина припадає на союзи з представницями іноземних династій, і лише 7 — з боярськими доньками.

З усіх відомих князів Київської Русі (497 осіб) тільки 30 прожило понад 60 років, а 66 князів загинуло в битвах.

Іноземці, які побували в Київській Русі, відзначали надзвичайну гостинність її мешканців. Відмовити в гостинності вважалося безчесним учинком. Крадіжки й обман були настільки рідкісним явищем, що ніхто не закривав своїх осель і скринь з добром.

Одяг. Загляньмо з дозволу господаря в одну зі скринь. Там ми побачимо довгі чоловічі й жіночі сорочки, штани та свити з домотканого сукна.

Сорочки носили як смерд, так і князь. У теплу пору року вони були одночасно й верхнім одягом. Чоловічі сорочки були короткими — до колін. Їх носили «павипуск», підперезавши поясом, або заправленими в поясний одяг. Жіночі сорочки завжди були довгими й навіть улітку обов'язково поєднувалися або з поясним одягом, або з верхнім платтям.

Верхній одяг — свити — шили з товстих вовняних тканин. Багаті люди носили свити зі спеціальних вовняних тканин, які називалися «святоточним сукном» і були натурального світлого кольору. Міський простолюд і селяни шили свити з грубих матеріалів, витканих із погано вичесаної вовни. Така свита «власяна, остра на тілі» згадується в Києво-Печерському патеріку¹. Про вигляд гудзиків свідчить їхня назва. Це були вузлики круглої форми на шнурку чи ремінній смужці.

Кільцева бронзова фібула.
XI ст.

ФІБУЛА — застібка для одягу, що водночас є прикрасою.

Зліва направо:
князь, боярин,
знатні жінки.
X–XI ст.

¹ *Патерік* — збірка творів XIII ст. церковно-релігійного характеру та загальнономорального повчання про початки Києво-Печерського монастиря та його перших подвижників.

Необхідною частиною одягу русичів були пояси, якими підперізували як сорочки, так і верхній одяг. Пояси простого люду були вузькими шкіряними ремінцями, які застібалися на маленьку пряжку ліроподібної форми.

Чоловічим одягом усіх верств населення були вузькі штани, які носили заправленими в чоботи або личаки. У них зображені селяни, городяни й князі на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Вауття. На ноги взували плетені з дерев'яної кори, а в містах упереміж із шкіряними ремінцями, личаки та порпні. Багаті селяни й городяни носили черевики з м'якої, червоні частини пхур рогатої худоби.

Довге волосся, чоботи та плащ свідчили про те, що перед вами знатна особа. Одяг князів і бояр шили з візантійського й іспанського оксамиту та парчі. Узимку одягали кожухи з дорогого хутра куніці чи горностая.

Прикраси. Невід'ємною частиною одягу були прикраси. Найпоширенішими навіть серед простолюду були нашийні обручі — гривні — масивні, виготовлені зі скрученого джгуту і переплетеного товстого дроту. Їх носили переважно чоловіки.

До жіночих прикрас належали різноманітні браслети з витого дроту й пластинок із візерунками, а також скляні прикраси й намиста з підвісками, переплі, каблучки, що широко представлені серед розкопаних скарбів і поховань.

Русичі часто вдягали сережки. Прикраси з трьох намистин носили й чоловіки (але тільки в одному вусі). Давньоруською жіночою прикрасою були скропелі кільця, що прикріплювалися по кілька штук до волосся або головних уборів біля скронь перед вухами.

Чоловічі та жіночі костюми мали чітко виражені станові ознаки й відповідали певному соціальному статусу їхніх власників. Відмінність між костюмами різних верств давньоруського суспільства виявлялася в якості матеріалів, з яких їх виготовляли, і в наявності або відсутності певних різновидів одягу та прикрас. Плащ червоного кольору могли носити тільки князі.

Розваги. Весело проводити час любив як простий люд, так і знать. Свята завжди були велелюдними. Проводились ігри, танці, змагання на конях. Бажаними учасниками на будь-яких гуляннях завжди були *скоморохи* — мандрівні актори, співаки, музиканти, танцюристи, фокусники, дресирувальники. Були також скоморохи (зазвичай вправні музиканти), які постійно проживали при князівських і боярських дворах.

Князі часто влаштовували бенкети, на яких веселилися разом із своєю дружиною. На таких бенкетах не дивною були бійки між дружипниками. За нанесення серйозних травм кривдники платили штрафи згідно з нормами «Руської правди». Улюблене заняття князів і бояр — полювання на кабанів, хутрових звірів, але найпрестижнішим уважалося полювання на тура.

Харчування давніх українців формувалося залежно від природно-кліматичних умов і зумовлених ними напрямів господарської діяльності. Оскільки основою господарства було землеробство, то головною їжею в Київській Русі були хліб і страви із зерна — каші та киселі.

У літописних джерелах зазначено чотири основні види злаків: пшениця, ячмінь, просо та жито. У «Руській правді» названо продукти, які віддавалися вірнику (збирачу судових податків), — «а хлібів 7 на тиждень». Детальні свідчення про випікання хліба знаходимо в описі монастирського життя в Києво-Печерському патерику. Відомо, що зерно мололи ручними жорнами, що стояли в печерах, де жили монахи. Щоб виготовити хліб, перемелювали борошно, заливали його окропом, додавали квас (тому хліб був кислий), місили тісто й пекли в печі.

Окрім пшеничних, житніх і ячмінних хлібів, відомі також пшпоно й різноманітні крупи. З вівса та пшениці виготовляли кисіль.

Найпоширенішим питвом був хлібний квас — повсякденний і святковий безалкогольний напій, його вживали навіть у піст. Літописець, вихваляючи щедрість князя Володимира Великого, серед страв, призначених для бідних, називає квас.

Оскільки руси, окрім землеробства, займалися скотарством і полюванням, то м'ясо також було в меню наших предків. Простолудини вживали переважно м'ясо домашніх тварин, свиняче сало. На столах бояр і князів траплялась оленина, м'ясо впольованих веднів і турів.

Деякі дрібні тварини вважались «печистими», наприклад лисиці, дрібні білки, бобри, хом'яки, зайці, і на них полювали лише заради хутра. Особливу заборону церква накладала на ведмедипу, що пов'язувалося з пережитками ведмежого культу на півночі. З утвердженням християнства до цього розряду введено також і конину, яка повністю виключалася з раціону пересічної людини-християнина, але була популярною в кочовиків.

З домашньої й дикої птиці в письмових джерелах зазначаються кури, гуси, голуби, лебеді й рябчики. Споживали також яйця.

Поширення було і вживання риби. Крім того, за строгими релігійними приписами були запроваджені часті пости. Тому чепці піколи не їли м'яса — їм дозволялася тільки риба. Серед різних видів риби особливо цінувався осетр.

Значне місце в раціоні давніх русичів посідали молочні продукти. У «Руській правді» згадується, що пили коров'яче й овече молоко. З молока робили сир, але про масло відомостей не маємо. Можливо, тому, що в середні віки важливо було не лише виготовити харчові продукти, а й зберегти їх, а масло довго не зберігається.

З овочів джерелами засвідчені лише капуста й ріпа, які довго залишалися найціннішими для Русі городніми культурами. Відомо також про вирощування часнику, цибулі, гороху, бобів і сочевиці.

Необхідною приправою була сіль, відсутність якої уважали бідною. Постачали її із соляних районів Галицької землі (Удеч і Коломия). Крім Галицьких земель, сіль вивозили з Криму. Північні райони Русі — північні північно-західні області Росії — отримували сіль із Білого моря.

Як бачимо, «продуктовий кошик» давньоруської доби з позицій сьогодення вражає своїм невеликим асортиментом. Проте, урахувуючи тогочасний рівень розвитку матеріальної культури, можемо сказати, що харчування сільського населення Київської Русі незначною мірою відрізнялося від переліку продуктів, які вживала князівсько-боярська верхівка, яка могла собі дозволити деякі привозні іноземні продукти.

◆ 5. Сільське господарство, ремесла та торгівля

Основою давньоруської економіки було сільське господарство.

Якщо у VIII–X ст. основним знаряддям обробітку землі було рало, то з X ст. на зміну йому прийшов плуг. Плуг із залізним паральником уже не тільки розпушував, а й перевертав пласт ґрунту, що значно збільшувало врожайність. Селяни розпочали розорювати чорноземи.

Завдяки змінам у способі обробітку землі на межі X–XI ст. землеробство досягло високого розвитку. Випаїдження плужної техніки сприяло запровадженню врожайних зернових культур, для яких була потрібна глибока оранка. Усе це привело до початку товарного виробництва борошна й хлібопродуктів на Русі в XI ст. Найпоширенішими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, бобові, а також льон і коноплі.

Почався поступовий перехід від *перелогової* до *двопільної парової*, а згодом до *трипільної системи*. Землю ділили на три частини, три поля: на одній сіяли ярові культури, на другій — озимі, а третя — відпочивала (лежала під паром), завдяки чому відновлювалася родючість ґрунтів. Щороку ділянки змінювали. Завдяки цим нововведенням підвищилася урожайність.

На чорноземах збір зернових становив до 10 ц/га. За підрахунками вчених, тепер селянин отримував урожай, що вдвічі перевищував потреби в зерні його родини. Так з'явився надлишок продуктів. У результаті — поживилася *торгівля* та швидкими темпами почали розвиватися *ремісничі виробництва* й міста.

Важливою галуззю ремісництва була *металургія*. Залізо добували з болотяної та озерної руди, що не потребувала складних технологій для обробки. Ковалі виготовляли знаряддя праці — лопати, серпи, коси, цвяхи; побутові предмети — ножиці, пожі, відомі «руські замки» з ключами складної форми; зброю та амуніцію — мечі, кольчуги, щити, шоломи, бойові сокири. Усе це цінувалося не тільки на Русі, а й далеко за її межами.

У Київській Русі пайпоширенішим був **дерев'яний і глиняний посуд**. Тому серед ремісників найбільше було гончарів. З IX ст. глиняний посуд виготовляли на гончарному крузі. На своїх виробках гончарі ставили клеймо — ромби, зірки. Іноколи археологам трапляється посуд із написами. Дерев'яний посуд селяни виготовляли власноруч.

Високою майстерністю славилися руські **ювеліри**. Виготовлені київськими майстрами золоті прикраси були відомі в усій середньовічній Європі. Руські майстри володіли багатьма складними техніками виготовлення прикрас. Як наприклад, скань — вироби з крученого срібного або золотого дроту, зернь — маленькі золоті чи срібні зерна падалилися на малюнок і припаявалися; перегородчата емаль — склоподібною масою різних кольорів покривали підготовлені ділянки, створюючи гарні прикраси, що збереглися до наших днів, хоча власне техніка втрачена назавжди.

У Київській державі були поширені ремесла, пов'язані з обробленням шкіри, дерева, каміння, кістки. Найпоширенішими були так звані домашні ремесла — прядіння та ткацтво. Ними займалися у кожній селянській родині. Адже одяг простих людей був з домотканих матеріалів. Усього, за підрахунками вчених, на Русі було понад 60 ремісничих професій.

Широкий вибір сільськогосподарської продукції та вишукані ремісничі вироби приваблювали іноземних купців. Географічне положення Києва, розташованого на перехресті сухопутних і водних шляхів, сприяло тому, що за часів князювання Володимира та Ярослава місто перетворилося на найбільший центр міжнародної торгівлі в Східній Європі. На березі річки Почайни (протоки Дніпра) була велика пристать, куди прибували купці з усієї Русі, а також

Кольчуга

Зброя давньоруського воїна

«Руський замок» і ключ до нього

Ювелірні прикраси.
XI–XIII ст.

Європи й Азії. На київських ринках свої вироби продавали греки, болгари, вірмени, євреї.

Через територію Київської Русі проходило три міжнародні торговельні шляхи: «грецький, із варяг у греки» — з Північної Європи до Візантії, «залізний» — з Європи через Кавказ до арабського сходу та «соляний» — з Криму до Києва.

Особливо тісні торговельні відносини підтримувалися з пайбагатшою тоді країною — Візантійською імперією. В обмін на свої товари Русь отримувала звідти предмети розкоші, дорогі тканини, олію, вино, фрукти, вишукану зброю, прянощі, книги, предмети церковного вжитку.

Із зростанням обсягів торгівлі й накопиченням багатств у представників суспільної верхівки зростає роль *грошей*. Гроші є загальним мірилом вартості товарів, засобом нагромадження багатств, а також засобом платежу.

Упродовж X–XI ст. в Київській державі переважали арабські дирхеми, відкарбовані на монетних дворах Арабського халіфату. Траплялися також срібні візантійські та західноєвропейські монети.

Власне руською грошовою одиницею була *гривна* (злиток срібла масою майже 200 г). Гривни були кількох видів: київські, чернігівські, новгородські й різнилися формою та масою. Гривна срібла була значною сумою. За неї можна було придбати одного вола або десять телят. Саме назву давньокіївської грошової одиниці (гривна) узято за основу назви грошей у сучасній Україні (гривня).

У часи розквіту Русі великі київські князі — Володимир, Ярослав, Святополк — розпочали власне карбування монет.

За часів Володимира та Ярослава Мудрого продовжували розвиватися міста. У літописних повідомленнях про події середини — другої половини XI ст. згадуються вже понад 50 нових міст. Розростаються й старі «градя», перетворюючись на середньовічні міста.

Печатки
Ярослава Мудрого

а)

б)

Давньоруські гроші:
а) київські гривни;
б) монета Володимира

Верстви, князь, бояри, імперія, монархія, віче, «Руська правда», помістя, вотчина, смерди, закупы, рядовичі, ізгої, трипільна система, гроші, гривна.

Завдання та запитання

1. Назвіть провідну галузь економіки Київської держави.
2. Яку частину податків віддавали церкві?
3. Назвіть нове знаряддя обробітку землі, що з'явилося в X ст.
4. Які основні владні функції зосередив у своїх руках великий князь?

5. Покажіть на карті три торговельні шляхи, що проходили територією Київської Русі.
6. Доведіть, що суспільство Київської Русі було феодальним.
7. Визначте, з яких джерел узято ці уривки:
 - а) «...Літо 946. Ольга із сином своїм Святославом зібрала багато хоробрих воїнів і пішла на древлянську землю... І перемогли древлян. Древліани ж побігли і зачинились у своїх містах. Ольга ж ринулась із сином своїм до міста Іскоростеня, бо жителі його убили її мужа, стала із сином своїм коло міста, а древліани замкнулися в стінах і хоробро билися... , бо вони знали, що самі вбили князя й на що себе прирекли».
 - б) «... Убьетъ мужъ мужа, то мьститьъ братоу брата, или сынови отца, либо отцо сына ... , аще не будетъ кто мьстя, то 40 гривен за голову...»

8. Чому давньоруські закони так суворо карали злочини проти живої природи?
9. Які товари вивозили з Київської Русі, а які ввозили для власних потреб?
10. Об'єднайтеся в малі групи й складіть розповіді про представників різних верств населення Київської Русі (зверніть увагу на режим дня, одяг, дозвілля тощо).

11. Уважно прочитавши текст параграфа, заповніть у зошиті таблицю «Соціальна структура населення Київської Русі».
12. Уважно прочитайте фрагменти двох документів. Порівняйте їх і дайте відповіді на запитання:
 - Які спільні порядки висвітлено в обох документах?
 - Чиї інтереси захищали ці закони?
 - Які фрагменти свідчать про наявність пережитків родового ладу?

«Руська правда»	«Салічна правда»
...Коли уб'є муж мужа, то поместитися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 40 гривен...	...Якщо хто позбавить життя вільного франка..., присуджується 200 солідів.

...Якщо вбитим буде горожанин, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривен сплатити за нього.

...А за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривен; а за рядового — 5 гривен.

...А за ремісника й за ремісницю, то 12 гривен, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.

...Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплатує 3 гривни продажі.

...Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім упізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати й одержати за кривду 3 гривни.

...Якщо хто позбавить життя людину, яка перебуває на королівській службі... , присуджується до сплати 600 солідів.

...Якщо хто позбавить життя римлянина — королівського співтрапезника ... присуджується до сплати 300 солідів...

...Якщо хто позбавить життя римлянина, не королівського співтрапезника, нехай платить 100 солідів.

...Якщо хто вкраде бика або корову з телям, присуджується до сплати 35 солідів.

...Якщо хто вкраде раба, коня або запряжену тварину, присуджується до сплати 30 солідів.

13. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира?

- «...Заложив він церкву святої Софії, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Після цього монастир святого Георгія та святої Орини...»
- «... Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина, ... якщо не буде кому мститись, то слід призначити за вбивство 40 гривен...»

- А** так, обидві події стосуються
Б тільки перша подія стосується
В тільки друга подія стосується
Г ні, жодна з подій не стосується

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства

1. Яку релігію сповідували наші предки в дохристиянський період?

2. Прочитайте в уривку А з історичного джерела слова візантійського патріарха Фотія й виберіть правильну відповідь на запитання.

«...Тепер вони проміняли безбожну віру, у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши в число підданих нам друзів, і в них загорілася така спрага віри та ревність, що вони прийняли пастиря і з великою старанністю справляють християнські обряди...»

Про яку подію йдеться?

А хрещення княгині Ольги в Константинополі в 946 р.

Б хрещення Аскольда в Константинополі приблизно 860 р.

В хрещення князя Володимира та його дружинників у 988 р. в захопленому київською дружиною Корсуні (Херсонесі)

Г установалення незалежності руської православної церкви в 1051 р. на соборі єпископів у Києві

3. Для роботи об'єднайтеся в групи. Прогляньте сторінки вашого підручника із самого початку, виконуючи таку роботу:

1. виберіть інформацію про релігійні події в житті наших предків у хронологічній послідовності, позначте відповідні дати на стрічці часу;

2. занотуйте відомості щодо релігійних діячів тих часів.

4. Прочитайте інформаційні повідомлення про монахів і видатних давньоруських церковних діячів Антонія та Феодосія. Випишіть незнайомі для вас слова й дізнайтеся їхнє значення.

Давньоруські ченці. Вплив чернецтва на життя давньоруського суспільства був релігійно-культурним. Один із дослідників давньоруського чернецтва, описуючи яскравих його представників цього періоду, виокремлював три моменти в діяльності митрополита Іларіона: глибоку віру, дар слова та яскраво виражену національну свідомість. Цими рисами можна охарактеризувати чернецтво часів Київської Русі.

Ченці, або монахи (з грецьк. *самітники*), здійснили великий вплив на середньовічне суспільство. Серед них було немало освічених представників аристократичних родин. Неодружені й бездітні, не маючи особистого майна, позбавлені світської гонитви за багатством і чинами, в однаковому простому одязі, ченці займали проміжне становище між панамі та слугами. Своєю щоденною фізичною працею, яка вважалася не гідною пана-аристократа, дисципліною та організованістю чернечі общини давали приклад життя суспільству.

Антоній Печерський.
Фрагмент Свенської
ікони Божої Матері

Монахи виконували різний послух (обов'язки) залежно від своїх знань і вмінь. Серед них були перекладачі й переписувачі книг у монастирських приміщеннях-скрипторіях, укладачі літописів, іконописці й лікарі.

Окремі з них здійснювали небезпечні подорожі-паломництва до святих місць: у Палестину й до Риму. Звідти вони приносили не лише святі реліквії, а й насіння та плоди, що не росли на батьківщині. З монастирських садів і городів у пас поширилися грецький горіх, виноград, грецьке жито (гречка), а в пізньому Середньовіччі — буряк, різновиди капусти тощо.

Антоній Печерський (бл. 982–1073). За «Патериком Печерським», преподобний Антоній (у миру Антип) народився в Любечі біля Чернігова. Прагнучи душевного спокою, юнак викопав печеру, де молився на самоті. Невдовзі Антип вирушив на гору Афон, що уособлювала як осередок православного чернечого життя. Там він прийняв постриг і обрав собі ім'я Антоній. У 1013 р. повернувшись до Києва й оселившись в окремій печері в селі Берестовому під Києвом. Носив грубий одяг, харчувався тільки рослинною їжею. Про ченця-аскета пішла слава Києвом і всією Руською землею.

Прагнучи самотності, Антоній перебрався на іншу гору й викопав собі нову печеру. Згодом поруч оселилися нові відлюдники, їхня кількість зростала. На прохання Антонія великий князь Ізяслав Ярославич віддав монастирю гору над печерами, і з благословення Антонія тут було споруджено дерев'яну церкву, а довкола обведено частоколом. Монастир став жити за єдиними правилами й статутом, перейнятими з афонських обителей. Так було засновано Києво-Печерський монастир.

Антоній брав активну участь у політичному житті Київської Русі й свого часу підтримував князя Святослава Ярославича в його боротьбі з князем Ізяславом Ярославичем за великокнязівський престол. Під час повстання князя, обурених правлінням Ізяслава, Антоній перебрався до Чернігова. На Болдиній горі він розпочав будівництво ще одного печерного монастиря. У Чернігові жив недовго: після повернення на київський престол Ізяслава Ярославича Антоній також прибув до Києва. Останні роки провів у створеному ним Печерському монастирі, де 1073 р. розпочав будівництво собору Успіння Пресвятої Богородиці.

Феодосій Печерський (бл. 1009 — 3 травня 1074 р.). Найдокладніше нам відомо про діяльність Феодосія. Його молодший сучасник — монах Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець написав — «Житіє

Феодосія Печерського». Цей твір є важливим історичним джерелом. У ньому наведено не лише стислий огляд подій, як у літописах, а й опис життя й тогочасного побуту ченців.

Феодосій народився в м. Василеві (теперішній Васильків під Києвом) 1009 р., згідно з «Житієм Антонія Печерського», яке вміщено в Києво-Печерському патерику. Йм'я, дане Феодосію після народження, невідоме, але знаємо, що його батько був у Василеві дружинником князя. Згодом він став тіном у Курську. Мати — сувора, горда й розумна жінка. У Курську Феодосія віддали «одному з учителів навчатися Божественних книг...». Підліток був здібним учнем, швидко вивчив Святе Письмо. Також опановував грамоту й арифметику, щоденно відвідуючи храм, навчився церковного співу та вивчив Псалтир.

Згодом Феодосій із купцями попрямував до Києва, де постригся в монахи й із завзяттям віддався чернечому служінню.

Ставши настоятелем (главою) монастиря, Феодосій запровадив там строгий статут, за яким монастир перетворився на «гуртожитну громаду» і став взірцем для інших монастирів. Настоятель улаштував біля монастиря притулок для калік і давав на них десятину монастирських прибутків від пожертвувань.

Феодосій утручався у світські справи — він клопотався перед князями й суддями за невинних, намагався помирити синів Ярослава Мудрого в часи їхньої ворожбечі.

Згодом Антонія та Феодосія Печерських православна церква визнала святими.

5. Дайте письмову відповідь на запитання.

1. Яка композиція будівництва кам'яних храмів була поширена на Русі?

2. Скільки було головних куполів, головних стовпів?

3. У якій частині церкви будували вхід?

4. У якій частині церкви (північній, південній, східній, західній) будували вівтар?

6. На розвиток архітектури Київської Русі помітно впливала культура сусідньої держави. Якої саме?

7. Об'єднайтесь у групи, застосовуючи метод «мозкової атаки». Проаналізуйте результати всіх виконаних завдань і сформулюйте висновки про роль християнства та церковних осередків у розвитку освіти, культури, моралі давньоруського суспільства. Запишіть цей висновок.

Феодосій Печерський.
Ікона. XVIII ст.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ II

«ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X ст. — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.»

Київська Русь, об'єднавши у своїх кордонах усі східнослов'янські племена князівства, досягла пайвищої могутності наприкінці X ст. — у першій половині XI ст. за часів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. За їхнього правління остаточно склалася політична система давньоруської держави. Київська Русь була монархією, де князь зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. Зміцнення центральної влади Володимиром Великим і прийняття християнства сприяло тому, що Київська Русь на початку XI ст. перетворилася на одну з найбільших і паймогутніших держав тогочасного світу.

Київські князі стали врівень з іншими християнськими володарями Європи. Нова релігія поступово витісняла язичницькі вірування наших предків, змінювала їхній світогляд і повсякденне життя. Християнська церква із суворим підпорядкуванням нижчих чинів вищим стала аразком державного будівництва.

Християнство принесло на Русь кириличну систему письма, якою ми користуємося донині, освіту, іконопис, церковний спів і архітектуру.

За часів Ярослава Мудрого Київська Русь продовжила свій економічний і політичний розвиток. Найбільшими його досягненнями було відновлення території держави після кількарічної міжусобної війни з братами й піднесення міжнародного авторитету Київської Русі. Подібно до інших тодішніх володарів Європи, Ярослав Мудрий закріплював зовнішньополітичні союзи династичними шлюбами своїх синів і дочок. Він також розширив межі своєї держави на північному заході й успішно боровся з кочовиками на південному сході. Розгром печенігів під стінами Києва в 1036 р. на три десятиліття убезпечив Київську Русь від загрози вторгнень кочовиків.

Ярослав Мудрий розбудував столицю: звів неприступні вали та величні споруди — Софію Київську, церкви св. Георгія та св. Ірини. При Софійському соборі були організовані скрипторій і книгозбірня. З часів правління Ярослава Мудрого бере свій початок знаменитий Києво-Печерський монастир.

Князя Ярослава прозвали Мудрим ще й тому, що він зібрав навколо себе мудрихпорадників. Серед них — учений чернець, філософ і письменник Іларіон, перший Київський митрополит-русин.

Вплив християнського вчення відчутний і в першому писаному збірнику законів Київської Русі — «Руській правді». Створення писаного зводу законів, обов'язкового для населення всієї держави, дало змогу піднятися Київській Русі ще на один щабель вище у своєму культурному розвитку.

Удосконалення знярядь праці та поширення плужного обробітку землі спричинили підвищення врожаїв, що дало поштовх для розвитку вже існуючих і зародження нових галузей ремісництва. За часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого Київ перетворився на центр східноєвропейської торгівлі, де перехрещувалися пайважливіші торговельні шляхи. Це припосило прибутки князям, відкривало ринки збуту продуктів місцевого землеробства й ремесла. З'являються й розквітають уже існуючі міста, до них переселяються іноземні ремісники та купці. Давньоруські майстри, узявши за приклад візантійські зразки та швидко освоївши їх, створили власний неповторний слов'яно-візантійський стиль, що найяскравіше проявився в архітектурі, живописі, церковному співі тощо.

З утвердженням християнства, зміцненням церковної організації закладаються монастирі. Вони стають центрами розвитку освіти й культури. Чернецтво не лише проповідує основи християнського вівровчення, а й своїм прикладом привносить зразки нової моралі в того-часний жорстокий світ.

ПЕРІОД РОЗКВІТУ КІЇВСЬКОЇ РУСІ (980–1054)

Володимир Великий (980–1015)	Реформував управління землями Київської Русі
	Завершив формування території Київської Русі
	Зміцнив південні кордони Київської Русі
	Запровадив християнство як державну релігію
Ярослав Мудрий (1019–1054)	Зміцнив центральну владу Києва
	Припинив набіги печенігів на Русь
	Запровадив нові форми міжнародних відносин
	Прийняв перший писаний кодекс законів «Руська правда»
	Сприяв розвитку освіти й науки

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ КІЇВСЬКОЇ РУСІ

Письмо	поширення глаголичного і кириличного письма
Усна народна творчість	перекази, легенди, билини, обрядові пісні, заклинання
Архітектура	дерев'яна, кам'яна (Десятинна церква, Софійський собор)
Образотворче мистецтво	фрески, мозаїка, іконопис
Музика	народні пісні, церковні співи

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	
Сільське господарство	землеробство
	скотарство
	полювання, бортництво, рибальство
Торівля	внутрішня
	зовнішня
Ремісництво	металургія
	ювелірне ремесло
	гончарство
	оброблення шкіри, каменю, деревини
	домашні ремесла

РОЗДІЛ III

ДЕРЖАВА
КИЇВСКА РУСЬ

У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XI ст. –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XIII ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся, як велика централізована держава Київська Русь поділилася на удільні князівства, про спроби її об'єднати за правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава, про розвиток окремих князівств у період феодалної роздробленості.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати роки правління князів цієї доби, дату Любецького з'їзду князів, князівства часів роздробленості Київської Русі;
- показати на карті території князівств часів роздробленості Київської Русі та території розселення половців;
- пояснювати та застосовувати поняття «князівський з'їзд», «вотчина», «віче»;
- розпізнати й описати пам'ятки образотворчого мистецтва й архітектури;
- навести приклади піднесення Київської Русі за правління Володимира Мономаха;
- пов'язувати історичний розвиток князівств із їх географічним положенням;
- визначити причини, сутність і наслідки князівських усобиць, половецьких набігів, Любецького з'їзду князів, роздробленості Київської Русі.

§ 11. КИЇВСКА ДЕРЖАВА ЗА ЯРОСЛАВИЧІВ

1. Пригадайте з всевітньої історії, що таке феодална роздробленість.
2. Що таке *тріумвірат*? Пригадайте з історії стародавнього світу, якою державою і в який період керував *тріумвірат*.

1. Становище в державі за часів правління Ярославичів. Половці

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років. Його поховали в Софійському соборі в мармуровому саркофазі. Про цю подію є напис XI ст. на стіні храму. Останки славетного князя збереглися до наших днів.

Пам'ятаючи про те, скільки крові пролилося під час братовбивчої війни за київський престол після смерті батька Володимира Великого, Ярослав Мудрий подбав, щоб між його синами такого не сталося. Він заповів такий принцип успадкування влади, за яким на київський престол сідає старший серед братів. Коли той помирає, його місце посідає наступний по старшинству брат. Таким чином, кожен із синів по черзі мав побувати на київському столі. Очікуючи свого часу, молодші брати правили окремими землями Київської Русі, визнаючи зверхність свого старшого брата. У Ярослава Мудрого було п'ять синів, і кожного з них він наділив окремим князівством. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав, Ігор — Волін, а В'ячеслав — Смоленщину. Опуккові Ростиславу було віддано Галицьку землю.

Троє старших братів утворили між собою політичний союз — *тріумвірат* — і разом управляли державою. Спільно ходили у військові походи проти кочовиків: *торків* і *половців*. Але єдиною їхньою метою було збільшення власних володінь, часто за рахунок своїх братів.

Саркофag
Ярослава Мудрого
в соборі святої Софії.
м. Київ

Так, у 1057 р., після смерті В'ячеслава, старші брати перевели Ігоря з Волін до Смоленська, а Волін захопив Ізяслав. Коли Ігор помер, троє братів поділили між собою Смоленські землі. У 1067 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод захопили Полоцьке князівство, а його князя кинули до київської в'язниці. Пізніше Святослав захопив Новгород, а Всеволод — Смоленськ. Такі дії трьох братів обурили молодших представників династії Рюриковичів, і наприкінці XI ст. розпочинається жорстока боротьба за київський престол та удільні князівства. Настає період дроблення єдиної держави.

Князівські усобиці посилились у зв'язку з появою нових зовнішніх ворогів — *половців*.

У другій половині XI ст. половецькі племена перейшли з північно-західних казахських просторів у південноукраїнські степи й витіснили печенігів. Основними заняттями половців було кочове скотарство й торгівля. Уперше ці кочовики згадуються в руських літописах близько 1054 р. З 1055 р. вони постійно нападали на Русь, спустошуючи Київську, Переяславську та Чернігівську землі.

На початку вересня 1068 р. половці напали на Переяславську землю. Переяславський князь Всеволод звернувся за допомогою до своїх братів — Ізяслава, князя київського, і Святослава, князя чернігівського. Ізяслав зібрав у Києві ополчення з місцевого населення. Кожен із братів привів свою дружину. Битва з половцями відбулася на річці Альті й завершилася поразкою трьох братів Ярославичів. З рештками дружин князі повтікали у свої землі.

Залишки київського ополчення також повернулися до Києва. Вони почали вимагати від князя Ізяслава, щоб той організував новий похід на половців за їхньою участю. Натомість Ізяслав вичікував. Ополченці зібрали народне віче на Подолі й почали вимагати від Ізяслава копей і зброю. Київський князь відмовив їм, боячись озброювати збуржений народ. Це стало приводом до повстання в Києві. 15 вересня 1068 р. повсталі кияни звільнили Всеслава Полоцького з в'язниці й посадили його княжити в Києві. Потім пішли в княжий двір, пограбували його та забрали багато золота й срібла. Ізяслав із невеликою частиною бояр утік до Польщі.

Навесні 1069 р. Ізяслав разом із братом своєї дружини, польським королем Болеславом II Сміливим, рушив на Київ. Кияни знову організували ополчення й спільно з дружиною та князем Всеславом пішли назустріч ворогам до м. Білгорода. Але Всеслав виявився боягузом. Вночі залишив дружину, київське ополчення й утік у Полоцьк. Ополченці залишилися без керівника. Це змусило їх повернутися до Києва. Ізяслав послав до Києва свого сина Мстислава, який жорстоко розправився з повстанцями. І в травні 1069 р. Ізяслав уже знову княжив у Києві.

ТОРКИ — тюркські племена, які кочували в південноруських степах у X–XIII ст.

ПОЛОВЦІ — тюркський кочовий народ, який в XI–XIII ст. населяв степи між Дунаєм і Волгою, у тому числі Крим і басейни річок Дон і Сіверський Дінець.

ВОТЧИНА (давньорус. *отчина* — батьківська власність) — спадкова земельна власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки в Київській Русі й середньовічній Україні. Перші вотчини виникають у другій половині XI ст. спочатку як князівські; боярські вотчини утворюються в XI і XII ст. До того земля була в колективній власності панівної верстви.

Було відновлено правління трьох Ярославичів. У 1072 р. відбулася парада князів у Вишгороді. Князі внесли зміни й доповнення до кодексу законів «Руська правда». Вони видали новий збір законів під назвою **«Правда Ярославичів»**. Зміни пасамперед стосувалися власності на землю. Якщо в «Руській правді» власність на землю була колективною, то в «Правді Ярославичів» упроваджується індивідуальна власність на землю, поки що виключно князівська. У новому кодексі було закладено принципи управління державою трьома братами, оскільки держава була спільною власністю нападків Ярослава. Ярославичі вважали міста із землями, що заповів їм батько, своєю *вотчиною* (отчиною). Звідси походить сучасне, усім знайоме слово «Вітчизна».

Отже, *установлення феодальних вотчинних відносин впливало на політичне життя держави та вело до політичної роздробленості.*

Після двадцяти років спільного управління державою між трьома братами стався розкол. Навесні 1073 р. Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Святослав сів княжити в Києві, а Всеволод — у Чернігові. Святослав правив три роки. У грудні 1076 р. він помер.

Після смерті Святослава знову розгорілася кривава боротьба за київський престол. Ізяслав повернувся до Київської держави й разом із Всеволодом боровся проти Олега Святославича. У битві під Черніговом 1078 р. Ізяслав і Всеволод перемогли, але для Ізяслава ця битва закінчилася трагічно — він загинув. Всеволод став київським князем, а свого старшого сина Володимира Мономаха посадив у Чернігові.

У 1093 р., після смерті Всеволода, його син Володимир Мономах, маючи можливість зайняти київський престол, усе ж вирішив керуватися принципом старшинства, як і заповідав його дід Ярослав Мудрий. Володимир Мономах віддав київський престол синові старшого Ярославича — Святополкові Ізяславичу. Самому Володимирові Мономаху не вдалося закріпитися й у Чернігові. Ці землі, погрожуючи повою братовбивчою війною, вимагав Олег Святославич. Віддавши Чернігів, Володимир Мономах перебрався в Переяслав, де князував двадцять років, дбаючи про розвиток цього князівства й захищаючи його від половців.

◆ 2. Любецький з'їзд князів

Восени 1097 р. у *м. Любечі* на Дніпрі зібрався з'їзд князів Київської Русі. На ньому були присутні шість найвпливовіших князів. З'їздом керували Святополк Ізяславич і Володимир Всеволодович Мономах. Було вирішено припинити міжусобиці війни та проголошено, що кожний князь повинен володіти тими землями, які отримав у спадок від батька, і не має права претендувати на чужі території, тобто було сформульовано *принцип отчинної власності*.

П. Андрусів.
З'їзд князів.
Друга половина XX ст.

Отже, Київська Русь була поділена на удільні князівства, які закріплювалися за певними гілками династії Рюриковичів.

На з'їзді князі проголосили об'єднання сил проти половецької загрози й вирішили організувати спільний похід проти половців.

Проте з'їзд не зміг припинити князівські усобиці. Того ж року волинський князь Давид Ігорович полонив і осліпив теребовлянського князя Василька Ростиславича, вимагаючи від нього батьківську вотчину. Упаслідок загального обурення населення Давид був покарааний. Його вигнали з Волині.

Після Любецького з'їзду відбулися ще кілька князівських з'їздів, але повністю своєї мети вони так і не досягли. У Київській державі міжусобні війни затихли, але не припинилися.

Як бачимо, в умовах розпаду єдиної держави, занепаду сили й авторитету великого князя київського на Русі з'являється нова форма державного управління — **князівські з'їзди**. На зміну монархії приходять колективний *сюзеренітет* — влада кількох наймогутніших правителів із династії Рюриковичів.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеслодович], і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині.

З'їзд руських князів під Києвом. Мініатюра з Радзівілівського літопису

Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теревовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе» (*Літопис Руський*).

1. Проілюструйте принцип отчинної власності словами з літопису.
2. Чим були закріплені постанови з'їзду?

Князі Ярославичі — Ізяслав, Святослав, Всеволод; тріумфірат; половці; «Правда Ярославичів»; вотчина; Любецький з'їзд князів.

Завдання та запитання

1. Назвіть одним словом: *Володимир, Всеволод, Ярослав*.
2. Хто володів Києвом після з'їзду в Любечі?
3. На якій річці відбулася битва з половцями в 1068 р.?

4. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання:
«...Ось доручаю заступити мене на столі моєму в Києві старшому сину моєму і братові вашому Ізяславу, слухайтесь його так само, як слухались мене, хай він замінить вам мене...»

Якого князя це заповіт? Чи виконали діти батьківський наказ?

- А** Володимира Мономаха, так **Б** Володимира Мономаха, ні
В Ярослава Мудрого, так **Г** Ярослава Мудрого, ні

5. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання:
«...Прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч, Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту (річку)...»

Про дітей якого князя йдеться?

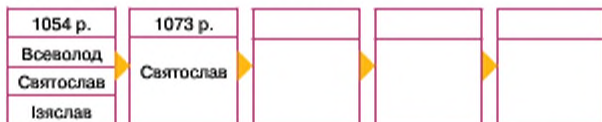
- А** Володимира Великого **Б** Ярослава Мудрого
В Володимира Мономаха **Г** Мстислава Володимировича

6. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання:
«...Прибули князі в город, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: „Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна до-нині. Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю“».

Про яку подію йдеться?

- А** з'їзд князів у Любечі, 1097 р. **Б** з'їзд князів у Вишгороді, 1072 р.
В з'їзд князів у Києві, 1113 р. **Г** з'їзд князів у Чернігові, 1068 р.

7. Назвіть місто, де відбулося повстання 1068 р. Охарактеризуйте це повстання за планом: а) причини повстання; б) перебіг подій; в) наслідки.
 8. Відтворіть у зошиті схему. Доповніть її. Складіть за нею розповідь «Боротьба Ярославичів за київський престол».
 9. Порівняйте принцип престолонаслідування, який заповів Ярослав Мудрий, і вотчинний принцип його внуків.

10. Проаналізуйте, чи виконав Любецький з'їзд основне своє завдання.

11. Прочитайте уривки з літопису й дайте відповіді, про які події йдеться.
 а) «...Живіть у любові, тому що всі ви брати, від одного батька й однієї матері...»;
 б) «...Ось доручаю заступити мене на столі моєму в Києві старшому сину моєму й братові вашому Ізяславу, слухайтесь його так само, як слухались мене, хай він замінить вам мене...»;
 в) «...Прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч, Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту (річку)...»
 г) «...рушили на Гору (до Горішнього міста) з віча... і розділились навпіл: половина їх подалася до в'язниці, а половина їх пішла по мосту, ці й прийшли на княжий двір. Ізяслав у той час мав раду з дружиною своєю...»;
 г) «...перебив 70 чоловік киян, що звільнили Всеслава з в'язниці, а інших осліпив, ще інших умертвив, не розслідувавши справи...».

12. Відновіть текст, використовуючи текст параграфа та довідку.
 Восени ... в м. Любечі на Дніпрі зібрався ... князів Київської держави. На ньому були присутні ... князів, які вирішили ... і проголосили, що кожний князь повинен володіти ..., які успадкував від батька. З'їздом керували ... і На з'їзді було проголошено ... половецької загрози й вирішили організувати ... проти

Довідка: 1097, з'їзд, 6, припинити, землями, Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович Мономах, об'єднання сил проти, спільний похід, половецької загрози.

13. Порівняйте історичну картину П. Андрусіва «З'їзд князів» (с. 103) з літописним описом з'їзду князів. Наскільки достовірно художник відобразив цю подію?

САМОСТІЙНИЙ РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬ-КНЯЖІНЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ
В середині XII ст. — на початку XIII ст.

§ 12. ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

- Який зв'язок, на вашу думку, між поняттями «Любецький з'їзд князів» і «половці»?

1. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха, його внутрішня і зовнішня політика

Коли в 1113 р. київський князь Святополк, що відпачався своєю жорстокістю та потуранням купцям і лихварям, помер, у Києві спалахнуло повстання. Усе невдоволення городян впало на прислужника Святополка, міського тисяцького Путятю. Повстанці розгромили хоромі Путяті, розграбували садиби лихварів. Бояри й купці, перелякані подіями в Києві, зібрали спеціальне віче із заможних городян, яке постановило покликати на престол до Києва шанованого людьми Володимира Всеволодовича Мономаха.

Князь **Володимир Мономах** прибув до Києва зі своїм військом і придушив повстання. Сидів на київському престолі з 1113 до 1125 р. Він був сином Всеволода Ярославича й дочки візантійського імператора Константина Мономаха. Родове ім'я своєї матері, візантійської царівни, Володимир приєднав до свого імені.

Переяславське князівство, де протягом 20 років правив Мономах, постійно зазнавало половецьких набігів. Тому князь Володимир дуже добре знав, як важко боротися від ворогів самотужки. Він доклав чимало зусиль для припинення князівських усобиць і згуртування сил для опору кочовикам. З цією метою тричі скликав князів на з'їзди, де вони присягали на Євангелії й цілували хрест, що житимуть у злагоді між собою. Князь сам дотримувався постанови Любецького з'їзду й вимагав цього від своїх підлеглих. Найменші спроби внести розбрат, вийти з-під влади Великого князя київського швидко й жорстко придушувалися.

Коли Давид Ігорович, один з учасників Любецького з'їзду князів (волинський князь, онук Ярослава Мудрого), порушив клятву, пішов проти іншого учасника з'їзду — князя Василька Ростиславича й осліпив його, Володимир домігся кари для порушника. «Не бувало ще в Руській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків такого лиха. Підіть, щоб поправити те все лихо, що патворилося. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лихо й почне заколювати брат брата, і погібне папа земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її». Такі заходи князя зміцнювали державу.

Князь Володимир Мономах. Малюнок XVII ст.

І. Іжакевич. Повстання киян.
1941 р.

Припинення міжусобної боротьби позитивно вплинуло на економічний розвиток держави. Швидкими темпами почало розвиватися сільське господарство, ремісничє виробництво, поживалася торгівля, а це сприяло розбудові старих міст і виникненню нових.

У Києві Володимир Мономах проводив велике будівництво: побудував під Вишгородом міст через Дніпро (1115 р.) та нові храми. Наповнювалася державна скарбниця. Київ переживав своє пове піднесення.

Володимир Мономах вніс до «Руської правди» та «Правди Ярославічів» доповнення — «Статут Володимира Всеволодовича». У ньому він пішов на поступки закупам (боржникам), обмеживши на них права бояр, заборонив лихварям брати високі відсотки за борги. Таким чином утруднювалося перетворення вільних людей на рабів (холопів).

Володимир добре знав причини повстання в Києві й тому зменшив податки міщанам і повинності селянам, обмежив застосування рабської праці. Дбаючи про розвиток торгівлі, Мономах надавав пільги тим купцям, які втратили майно внаслідок пожежі чи війни.

Статут Володимира Мономаха мав вагомє значення для становитця Київської Русі. Нові закони сприяли економічному розвитку Руської держави.

За часів Володимира Мономаха Київська держава зміцнила свої міжнародні позиції й авторитет. Цьому насамперед сприяли переможні походи

Розгром половців княжими військами. Мініатюра з хітопису

Володимирові Мономаху вдалося відновити єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. У жорстокій боротьбі він зумів об'єднати у своїх руках три чверті території Київської держави: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську, Мінську землі та Поволжя. Лише в Галицькому князівстві самостійно правили брати Ростиславичі.

Володимира на половців. Починаючи з 1103 р. він здійснив п'ять великих переможних походів у половецький степ. Зазнавши нищівної поразки, половці почали служити руським князям. Слава про перемоги дружинників Мономаха над кочовими племенами ще довго жила в народній пам'яті.

З Київською Руссю, що відновила свою могутність, шукали со-

юзу Візантія, скандинавські країни та держави Західної Європи. Союзи держав у ті часи скріплювалися сімейними узами. Сам Володимир був одружений з англійською принцесою Гітою. Його старший син Мстислав — зі шведською принцесою Христиною. Дочка Мономаха стала дружиною угорського короля Коломана. Щоб роз'єднати половецькі сили, свого молодшого сина Юрія він одружив із дочкою половецького хана.

Володимир Мономах помер у 1125 р. у віці 72 років. Його поховали в Софійському соборі в Києві. Своїм синам він наказав жити чесно й у злагоді, щоб розвивався й міцнів їхній рідний край. У заповіті Володимир Мономах наголошував: «Попад усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтеся на бояр і воевод, а самі доглядайте за всім. Шапуйте старого чоловіка як батька, а молодого — як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте. Гостей і послів частуйте як не дарунками, то напоями та наїдками, бо вони несуть по чужих землях добру й злу славу. Не забувайте того, що знаєте. А чого не знаєте — паучайтесь».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З «Повчання дітям» Володимира Мономаха

[...] Паче всього — гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: «Смертні ми есмо, нині — живі, а завтра — у гробі. Се все, що Ти нам, [Боже], дав еси, — не наше, а Твоє, [його] нам поручив Ти еси на небагато днів». І в землі не ховайте [нічого], — се нам великий єсть гріх.

Старих шануйте, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтеся ні на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгледівши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає.

Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає й тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] приїде — чи простий, чи знатний, чи посол — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні есмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без со-рома, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учіться, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесьть есть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

А добре поводитися, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви [ходити]. Хай не застане вас сонце на постелі, — так бо отець мій діяв блаженний і всі добрі люди достойні [...]

1. Яку чесноту Володимир Мономах найчастіше згадує в цьому уривку?
2. Що в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха не втратило значення й сьогодні?

2. Правління Мстислава Великого

Після смерті Володимира Мономаха престол зайняв його старший син **Мстислав (1125–1132)**, який продовжив політику свого батька. Він піклувався про єдність Руської держави, був видатним полководцем і державним діячем, боровся з князівськими чварами й увійшов в історію під іменем **Мстислава Великого**. Йому час-то доводилося виступати головним суддею в суперечках удільних князів. Непокірних він приводив до послуху силою. Мстислав зро-

ЯТВЯГИ — литовське плем'я, яке жило між річками Німан і Нарев.

ЧУДЬ — давньору-ська назва естів і не-слов'янських племен, що жили на північ від Київської Русі.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ — зміцнення самостійності удільних князівств.

ФЕДЕРАТИВНА МОНАРХІЯ — сукуп-ність самостійних чи напівсамостійних кня-зівств, земель, що прово-дять незалежну політику.

бив кілька успішних походів на полов-ців. На західних кордонах він воював з *ятвагами*, на півночі — з *чуддью*. У внут-рішньому житті держави Мстислав також не змінив батьківської політики. Він дбав про розвиток економіки — підтримував торгівлю, ремісниче виробництво. За його правління тривало велике будівництво, що свідчить передусім про добрий стан економіки. Мстислав успішно продовжу-вав нарощувати міжнародний авторитет своєї держави. Будучи внуком останньо-го англосаксонського короля Гарольда, Мстислав видав заміж своїх доньок за нор-везького короля, угорського короля та майбутнього імператора Візантії.

Київська держава на якийсь час знову стала єдиною централізованою монархією. Як бачимо на прикладі Володимира Моно-маха й Мстислава Великого, сильні особис-

тості, освічені й наділені державним мисленням, можуть суттєво впливати на перебіг історії.

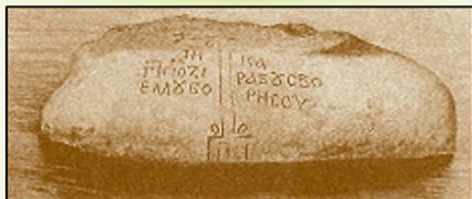
Після смерті Мстислава в 1132 р. дроблення держави на князівства-уділи стало незворотним. Процес втрати великим князем київським провідної ролі, який розпочався після Ярослава Мудрого, завершився з відходом Мстислава Великого. Окремі князівства починають самостійно проводити не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Наймогутніші з удільних правителів беруть собі титул «Великий князь», тобто сюзерен, непідвладний іншому володарю.

Період із другої третини XII ст. до середини XIII ст. історики називають добою **феодальної роздробленості**. Київська Русь як держава залишилася існувати, але її устрій та форма правління зазнали змін. Якщо раніше верховна влада в державі належала Великому князеві київському, то за доби роздробленості вона належить групі найбільш впливових князів. Таку форму правління історики називають **колективним сюзеренітетом**. З'являється новий орган державного управління — князівські з'їзди («спеми»). *На зміну централізованій монархії приходить федеративна монархія.*

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Про Рогволодів камінь

Мстислав Великий підняв новгородців і псков'ян проти чуді. Ходив він і на Литву, але після його смерті латиське плем'я земигола розгромило давньоруських князів, у тому числі й полоцького князя Рогволода-Бориса. Втрати руської дружини сягали дев'яти тисяч ратників. Просування русичів на північ було зупинено. Можливо, саме тоді й була створена унікальна пам'ятка писемності, яку знайшли на річці Західній Двіні, — «Рогволодів камінь».

Такі величезні камені називали писаниками. Вони залишилися від льодовика. На них полоцькі князі, починаючи з Рогволода, наказували вирізати хрести та свої імена. Простий люд писав на бересті, а князі — на камені. Вони розуміли, що так їхні імена збережуться протягом століть. Камінь завжди височітиме над річкою, над цим вічним синім шляхом.

◆ 3. Роздробленість Київської Русі

Феодалне дроблення Київської Русі, що розпочалося після смерті Ярослава Мудрого, було закономірним явищем і мало політичні й економічні причини. Спочатку верховним землевласником був київський князь. Він роздавав землі своїм васалам як нагороду за службу тощо. Поряд із помістями (держанням землі) зростають вотчини (земельні володіння). Розвиток феодалного землеволодіння перетворив бояр та удільних князів на політичну силу, зацікавлену в процвітанні власних земель. Інтереси величезної держави з центром у Києві стають їм байдужими. Починаються міжусобні війни за землю й владу.

Причинами феодалної роздробленості були:

- перетворення земельного володіння в спадкове, вотчинне;
- економічне та військово-політичне посилення удільного боярства та удільних князівств;
- зростання старих і поява нових міст — економічних і військово-політичних центрів, паростання суперництва між ними та Києвом;
- послаблення ролі Києва як політичного й торговельного центру у зв'язку із занепадом шляху «із варяг у греки»;
- процес розвитку народностей у різних частинах держави;
- величезна територія Київської Русі, що ускладнювала централізоване управління;
- відсутність правових норм або усталених традицій успадкування великокнязівського престолу;
- багатоетнічний склад населення Київської держави. Якщо зіставити території удільних князівств із територіями племенних об'єднань давніх слов'ян, то вимальовується закономірність виокремлення трьох слов'янських народів — українців, білорусів і росіян. Перебіг цих процесів поживавився, щойно централізована влада ослабла й господарювання набуло нових ознак.

Усе це й призвело до перетворення Київської Русі з централізованої монархії на федеративну. На зміну єдиновладному правителю — монарху — приходять влада кількох паймогутніших князів («колективний сюзеренітет»).

Спільними в Київській Русі продовжували залишатися: правляча династія Рюриковичів; «Руська правда» як основа законодавства; православна церква на чолі з митрополитом Київським.

РЕСПУБЛІКА (з латин. *слова народу*) — форма державного управління через обраних народом урядовців.

Протягом XII ст. утворилося від десяти до п'ятнадцяти самостійних князівств. Між окремими князями точилася жорстока міжусобна боротьба, що послаблювало їхні землі, робило їх доступнішими для зовнішніх

а)

б)

в)

г)

ґ)

Герби українських земель, що формувалися протягом тривалого часу:
а) Київ; б) Чернігів; в) Переяслав; г) Галич; ґ) Володимир-Волинський

ворогів. Тобто у військовому аспекті роздробленість послабила Русь, але в економічному й культурному привела до піднесення й розквіту окремих князівств, сприяла подальшому формуванню окремих етносів.

Основні феодальні центри в межах Київської Русі

Федеративна держава		
Північний Схід (сучасна Росія)	Південний Захід (сучасна Україна)	Північний Захід (сучасна Білорусь)
<ul style="list-style-type: none"> Володимиро-Суздальське князівство Новгородська республіка Псковська республіка Тверське князівство Рязанське князівство Смоленське князівство 	<ul style="list-style-type: none"> Київське князівство Чернігово-Сіверське князівство Переяславське князівство Галицьке князівство Волинське князівство 	<ul style="list-style-type: none"> Мінське князівство Полоцьке князівство Турово-Пінське князівство

Князі Володимир Мономах і Мстислав Великий, ятвяги, чудь, феодальна роздробленість, феодальна монархія, республіка.

Завдання та запитання

1. **Історичний бліцтурнір.** Установіть між товаришами певну черговість і відповідайте на запитання один за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
 - Коли помер князь Святополк?
 - Яка подія стала приводом до повстання в Києві?
 - Хто взяв участь у повстанні в 1113 р.?
 - Яке рішення ухвалили на вічі в Києві заможні городяни 1173 р.?
 - Назвіть причини повстання 1113 р.
 - Ким була мати Володимира Всеволодовича (Мономаха)?
 - Володарем якого князівства був Володимир Мономах до приходу на київський престол?

- Що здійснив Володимир Мономах, щоб припинити князівські міжусобиці?
- Які землі вдалося об'єднати Володимирові Мономаху?
- Яке будівництво здійснювалося за Володимира Мономаха в Києві?
- Скільки великих походів здійснив Мономах на половців?
- З якими країнами Мономах налагодив міжнародні зв'язки?
- Як називався додаток до «Руської правди» Володимира Мономаха?
- У якому віці помер Володимир Мономах?
- Де поховали Володимира Мономаха?
- Що заповідав своїм синам Мономах?
- Хто зайняв київський престол після смерті Володимира Мономаха?
- Назвіть роки правління Мстислава.
- Як закінчилися походи Мстислава на половців?
- Яке було основне завдання у внутрішній політиці Мстислава?
- Яке було основне завдання в зовнішній політиці Мстислава?
- Як здійснювалася зовнішня політика за Мстислава?

2. Які князівства утворилися на теренах сучасної України?
3. Позначте в зошиті на стрічці часу роки правління Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха та основні події за їхнього правління.
4. Розгляньте уважно картину І. Іжакевича «Повстання киян». Якою зброєю користувалися повстанці?
5. Прочитайте інформацію про Рогволодів камінь і дайте відповіді на запитання.
 - а) Чому в підписі під фотографією каменя річкі названі шляхами?
 - б) Літерами якої старослов'янської системи письма зроблений на камені напис?
 - в) Чи можете ви прочитати хоча б одне слово з цього напису? Яке саме?

6. Зробіть висновок щодо зовнішньої й внутрішньої політики Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.
7. У чому полягає суть феодальної роздробленості? Розкрийте причини цього історичного процесу.
8. Порівняйте період феодальної роздробленості в Західній Європі і в державі Київська Русь.
9. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира Мономаха?
 1. «...Не покладайтесь ні на тивуна, ні на отрока... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод... А добре поведячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви. Хай не застане вас сонце на постелі...».
 2. «...Ось доручаю заступити мене на столі моему в Києві старшому сину моему й братові вашому Ізяславу, слухайтесь його так само, як слухалися мене, хай він замінить вам мене...».

- А** так, обидві події стосуються
- Б** тільки перша подія стосується
- В** тільки друга подія стосується
- Г** ні, жодна з подій не стосується

- 10.** Що з того, про що каже Володимир Мономах у «Повчанні дітям», ви врахуєте, створюючи власний кодекс честі?
- 11.** Що, на вашу думку, серед наслідків феодальної роздробленості було позитивним, а що — негативним? Що переважає? Відповідь обґрунтуйте.
- 12.** Проаналізуйте текст параграфа, історичного джерела й визначте риси характеру Володимира Мономаха як людини й політичного лідера.

§ 13. ПОЛІТИЧНЕ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ У СЕРЕДИНІ XII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

- *Покажіть на карті, де жили племена полян, сіверян, дулібів.*

У першій половині XII ст. на території сучасної України існувало п'ять земель-князівств — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке. Їхні кордони часто збігалися з межами колишніх племінних союзів полян, сіверян, дулібів та ін. Проте процес дроблення тривав, і вже у XII–XIII ст. кожне з цих князівств поділялося на ще менші князівські уділи.

1. Київське князівство

Київське князівство знаходилося на Середній Наддніпрянщині. Землі лісової та лісостепової зони були найбагатшими в державі. Крім родючого чорнозему, що забезпечував розвиток землеробства, було достатньо деревини та корисних копалин, які широко використовувались у ремісництві. Річки — Дніпро, Десна, Прип'ять, Південний Буг — з'єднували Київське князівство з іншими землями Русі, а також з іноземними торговими ринками. На півдні Київське князівство межувало із землями половців-кочівників. Половці часто робили набіги на Київську землю, грабували й руйнували її. Тому були побудовані оборонні системи, які мали захищати від кочівників.

На той час у князівстві існувало майже 80 міст. Серед них — Канів, Черкаси, Овруч, Житомир, Вишгород, Білгород, Чорнобиль, Мозир та ін. Великі міста, як правило, знаходились у лісостеповій зоні, а задовж південних кордонів будували міста-фортеці.

Київ був столицею князівства і разом із тим залишався найбільшим економічним і культурним центром усієї Східної Європи. Населення

Києва того часу становило майже 50 тис. осіб. Тут розтапувалися двори бояр і купців, великі ремісничі майстерні. Упродовж XII — першої половини XIII ст. Київ залишався одним із центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі. На ринкових майданах міста можна було зустріти купців із різних земель Русі, а також Чехії, Німеччини, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Візантії та інших країн. Київські ремісники, як і раніше, славилися своєю майстерністю в обробці різних металів, вишуканістю створених ними ювелірних, гончарних і скляних виробів. Тутешні майстри першими починали застосовувати різноманітні технологічні новинки, які потім поширювалися на інші землі. Водночас Київ був міцною фортецею, за мурами якої поселення ховалося від набігів ворогів.

Київ залишався також церковним і релігійним центром. Тут було багато церков і монастирів (найбільший із них — Києво-Печерський монастир, заснований основоположниками чернецтва Антонієм і Феодосієм Печерськими). У Києві знаходилася резиденція митрополита — глави православної церкви на Русі.

Могутня влада київського князя, що поширювалася на всі руські землі, відійшла в минуле. Однак думка: хто володіє Києвом, той володіє всією Руссю, не давала спокою багатьом амбітним князям. На відміну від інших князівств, які перетворилися на спадкові вотчини удільних князів, Київ протягом XII — першої половини XIII ст. постійно перебував у центрі політичної та військової боротьби князів різних династій. Так, наприклад, ростово-суздальський князь Юрій Довгорукий тричі захоплював Київ, і щоразу влада недовго перебувала в його руках.

В. Масих, О. Масих. Києво-Печерський монастир. Панно. 1975 р.

Володимирська
Божої Матір

КОАЛІЦІЯ — об'єднання, союз для досягнення спільної мети.

Під час князювання в Києві Мстислава Ізяславича, князя київського і волинського, відбулася трагічна подія для міста. Суздальський князь Андрій Боголюбський вирішив відібрати в Мстислава київський престол. Він організував *коаліцію* з дванадцяти князів і в 1169 р. спільними силами падав на Київ. Два місяці жителі й воїни обороняли обложеної ворогом Київ, але сили були нерівні. Андрій Боголюбський увійшов у столий град, пограбував і спустошив його. До того ж він захопив і спалив дощенту Вишгород, знищив церкви і вивіз у Суздаль святиню — ікону Божої Матері, яку, за легендою, написав святий апостол Лука.

Протягом XII — першої половини XIII ст. здійснювалися кілька спроб об'єднати Русь навколо Києва, однак жодна з них не завершилась успішно.

◆ 2. Переяславське князівство

Переяславське князівство було невеликим і складалось із земель, розташованих на лівому березі Дніпра. Місто Переяслав було засноване ще Володимиром Святославичем. За переказами, у 992 р. на річці Трубіж зішлись руські воїни та печеніги. Печенізький богатир викликав на поєдинок русина. Усі боялися кременю печеніга, але серед руського війська був княгиня Кожум'яка, який прославився тим, що міг рукою зупинити розлюченого бика. Він і виступив проти печеніга. Коли богатирі зішлись, Кожум'яка задушив ворога й виграв поєдинок. Кочівники побоювалися вступати в бій із військом, у якого є такі богатирі, і втекли з поля бою. На цьому місці й був заснований Переяслав. Місто мало захищати Русь від південних кочівників.

Переяславські землі здавна перебували в політичній залежності від Києва. Князівство на півдні межувало з половецькими степами. Жодна з давньоруських земель не зазнавала стільки нападів і спустошень, як Переяславська. Місцеві жителі постійно мусили боронитися від частих нападів кочівників. Із цією метою вздовж кордонів було збудовано земляні вали й укріплені фортеці. Князі Переяславського князівства брали активну участь у походах проти половців. Серед них вирізнялися падачки Володимира Мономаха — син Ярополк і внук Володимир Глібович.

Переяслав був містом, де, як правило, сиділи князі, які були претендентами на київський престол. Тому князі тут дуже часто змінювались, а переяславська земля ставала ареною міжкнязівських чвар.

Саме місто Переяслав було одним із пайбільших південноруських міст, яке мало величезне оборонне значення для всієї Русі. Крім того, Переяслав був великим економічним центром із високорозвинутим ремеслом і торгівлею.

На території Переяславського князівства розташовувалися 25 міст. Найбільше їх було на річці Сулі, яка слугувала південно-східним кордоном Русі. Усі вони, як правило, мали оборонне значення й були фортецями. Водночас такі міста, як Лубни, Воїнь, були великими торгово-ремісничими центрами. Крім ремісників, торговців і селян, у містах мешкало багато воїнів.

З іменем переяславського князя Володимира Глібовича пов'язана перша літописна згадка назви «Україна». Розповідаючи про смерть доблесного князя в 1187 р., літописець каже, що плакали по ньому не лише переяславці: «...а ним же Україна багато потужила».

Житлово-господарчий комплекс XI ст.
Реконструкція

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Воїнь — давньоруське місто, городище його знаходиться біля с. Воїнські Греблі, що затоплене водами Кременчуцького водосховища. Ця найважливіша фортеця-порт, закладена ще Володимиром у горлі річки Сули, займала майже 30 га. Воїнь був одним із ключових городищ на дніпровському відрізку шляху «із варяг у греки». Усередині оточеного потужними дерев'яно-земляними стінами його дитинця знаходилася гавань, куди заходили купецькі та військові судна.

У «Повчанні» Володимир Мономах розповідає про свій похід до Воїня. У літописі «Повість минулих літ» Воїнь також згадується не раз — наприклад, там подано такі факти:

«У рік 6563 (1055). Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод же — у Переяславі, Ігор у Володимирі, В'ячеслав у Смоленську. У той же рік зимою пішов Всеволод на торків до [города] Воїня і переміг торків».

«У рік 6587 (1079). Прийшов Роман [Святославич] із половцями до [города] Воїня. Всеволод же, ставши коло Переяславля, вчинив мир із половцями. І вернувся Роман назад, і [...] убили його половці, Романа,

місяця серпня у другий день. І єсть кості його, і донині вони там лежать, сина Святослава і внука Ярослава».

«У рік 6618 (1110). Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид [Святославич], і, дійшовши [до города] Воїня, вернулись».

1. Хто був засновником м. Воїня?

2. Яких подій стосуються факти, подані в уривках із літопису?

3. Чернігово-Сіверське князівство

На лівому березі Дніпра (*Лівобережжі*) розташувалося *Чернігово-Сіверське князівство*. Воно було великим і могутнім. Його землі займали північні території Північно-східної України, Південно-східної Білорусі та Західної Росії. Кордоном між Чернігівським і Київським князівствами вважався Дніпро. Північно-східні володіння Чернігівського князівства доходили до Москви. На південному сході чернігівські землі межували з половецьким степом, що змушувало місцевих князів часто воювати з половцями. З іншого боку, чернігівські князі неодноразово вступали з ними в союзи, заручалися їхньою підтримкою в міжусобних сутичках і навіть родичалися. Так, у 1094 р. Олег Святославич із половецькою ордою напав на Чернігів і захопив його. Ціною такого союзу було розграбування половцями Чернігівської землі. Дружиною Олега Святославича, прозваного Гориславичем, була донька половецького хана Осалука.

Борисоглібський собор.
м. Чернігів. Сучасне фото

Чернігівське удільне князівство сформувалося ще в XI ст., коли Ярослав Мудрий посадив там свого сина Святослава. Новгород-Сіверське князівство було утворене рішенням Любецького з'їзду. Політичний розвиток Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств у XII — першій половині XIII ст. був пов'язаний із діяльністю синів Святослава Ярославича. Олегові дісталось Новгород-Сіверське, а Давиду — Чернігівське князівство.

Формально новгород-сіверські князі підпорядковувалися Чернігову, але насправді вони доволі часто проводили самостійну політику. Якщо чернігівські князі династії Давидовичів орієнтува-

лися на Київ, то повгород-сіверські князі династії Ольговичів прагнули відокремлення від Києва, тому вступали в союзи з його політичними противниками. Землі князівств часто ставали ареною міжусобних сутичок і до середини XIII ст. розпалися на численні дрібні уділи.

На Чернігівській землі було 46 міст. Найбільшими з них були: Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Рильськ та ін. Найбільші міста стояли на річці Десні.

Чернігів був важливим політичним та економічним центром Русі. Це — велике місто, захищене двома лініями оборонних валів. Його оточували села, феодалські замки, боярські та князівські садиби. У місті перехрещувалося багато доріг, що мали військове та економічне значення. Так, із Києвом Чернігів з'єднували дві дороги. Важливе значення мали шляхи на північ — до Любеча, Стародуба. З міста також виходив шлях, що вів у степ за межі Русі. Усе це сприяло тому, що Чернігів став важливим центром торгівлі та ремесла. У місті виготовляли зброю, ювелірні вироби, апаряддя праці, вироби з дерева та багато іншого. Про економічне зростання Чернігова свідчить також інтенсивне будівництво, яке велось упродовж XII — початку XIII ст. Тут було споруджено один із кращих соборів давньої Русі — Борисоглібський. Михайлівська та Благовіщенська церкви, оздоблені різнокольоровими полив'яними плитками, мозаїками, фігурною *плінфою*, свідчили про високу майстерність місцевих майстрів. Викликала захоплення сучасників струпка, прикрашена орнаментом, викладеними із цегли, П'ятицька церква.

Фрагмент мозаїчної підлоги
в Благовіщенській церкві.
м. Чернігів. 1186 р.
*Реконструкція
Ю. Асеева*

Капітель Борисоглібського
собору XII ст.
м. Чернігів

ПЛІНФА — тонка плитчаста цегла, яка слугувала старовинним будівельним матеріалом.

АПСІДА — напівкруглий (іноді багатокутний) виступ у стіні церковної або античної будівлі.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Юр'єва божниця — це умовна назва апсиди й фрагмента стіни Михайлівської церкви, побудованої в 1098 р., яка не збереглася до наших днів. За будівничими прийомами та формами належить до переяславської архітектурної школи. Це — єдина пам'ятка переяславської монументальної архітектури, яка хоч і фрагментарно, але дійшла до наших днів. Названа на честь князя Юрія Довгорукого. Згадується в літописі близько 1151 р. У 1240 р. постраждала від набігів монголів.

Будівлю складено з плінфи з укріпленням червоного місцевого піщаника. Техніка кладки на цем'янковому розчині (суміш потовченої цегли та вапна). Плінфа темно-червоного та жовтого кольорів, деінде на її ребрах видно характерні клейма майстрів, які повторюють клейма давньоруських пам'яток Чернігова. Божниця вкрита металевим дахом. Значний інтерес становить стінопис інтер'єра апсиди, яка належить школі київського монументального живопису XII ст. Настінний живопис розміщений у три яруси. Він виконаний між 1098–1125 рр., колорит малюнків витримано в теплій гамі з перевагою червоного й охристого кольорів.

Юр'єва божниця.
Чернігівська обл.

4. Галицько-Волинські землі як вотчина київських князів

Галицько-Волинські землі займали територію від Карпат і Дністровсько-Дунайського Причорномор'я на південному заході до Литви й Полоцької землі на півночі. На заході вони межували з Польщею та Угорщиною, на сході — з Київським князівством і Турово-Пінською землею.

На той час, коли сюди поширилася влада київських князів, тут уже були міста, розвивалося сільське господарство, ремесла. На цих землях проживали волиняни, дуліби, тиверці, білі хорвати, бужани, уличі. Володимир Великий утвердив свою владу на заході Русі. З X ст. київські князі розглядали ці землі як свою вотчину. Однак, як засвідчили подальші події, міцної опори серед місцевих бояр київські володарі не мали. Після смерті Ярослава Мудрого Галичина дісталася його впукові Ростиславу Володимировичу. Волинь залишилася під безпосередньою владою київських князів до середини XII ст.

5. Волинське князівство

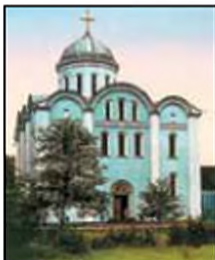
Волинська земля одержала свою назву від давнього її центру — м. Волиня на річці Буг. Але в XI ст. київський князь Володимир Великий заснував нове стольне місто — Володимир. Воно було

ГАЛИЦЬКА І ВОЛИНЬСЬКА ЗЕМЛІ
в другій половині XII ст.

Бойові сокири. Археологічні знахідки

Успенський собор (Мстиславів храм). м. Володимир-Волинський. Сучасне фото

побудоване майже в центрі князівства на річці Лузі. Володимир був добре укріпленою фортецею й торговельно-ремісничим центром Волинської землі. Тут розвивалися ремесла: зброярство, камєнеобробне та гончарне виробництво, ювелірна справа. У місті розміщувалися торговельні колонії пімців, новгородців, євреїв. Володимир був важливим осередком православ'я, центром єпископства, що в умовах польсько-католицького сусідства мало велике значення. У XII ст. князь Мстислав Ізяславич побудував тут кафедральний храм Успіння Богородиці, який ще багато століть залишався головним собором Володимира. Найбільшими волинськими містами були Любомль, Камеєець, Червен, Белз, Луцьк, Крем'яєець.

У період роздробленості на Волині утвердилася династія Мономаховичів–Ізяславичів. Її засновником став онук Мономаха, син Мстислава Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі (1136–1154 рр. з перервою).

Після смерті Ізяслава спадщину почали ділити сини. Спочатку виокремилися Володимирське та Луцьке князівства, які з часом поділилися на декілька волостей.

◆ 6. Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл

Галицький князь Володимирко

Підкарпатські князівства остаточно відокремилися від Києва в 1097 р. згідно з рішенням Любецького з'їзду князів. З'їзд офіційно визнав ці землі «отчиною» правників Ярослава Мудрого — братів Рюрика, Володаря та Василя Ростиславичів. Син Володаря **Володимирко (1141–1153)** об'єднав усе Підкарпаття під своєю владою й у тривалій війні з київським князем зумів остаточно тут закріпитися.

У 1144 р. Володимирко переніс столицю з Перемишля, що стояв на самому кордоні, до міста Галича на Дністрі. Відтоді підкарпатські землі почали називати *Галицьким князівством*. Місто мало міцну фортецю, оточену складною

системою земляних валів і ровів. На околицях Галича були поклади солі, що сприяло перетворенню міста на ремісничий і торговельний центр. Тут були ювелірні, гончарні, ковальські, склоробні майстерні.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління **Ярослава Осмомисла (1153–1187)**. Прозвали його Осмомислом за гострий розум і володіння вісьмома іпоземними мовами. Ярославові володіння простягались уздовж Дністра далеко на південь. Навіть землі в північній течії Дністра й Дунаю опинились у залежності від Галича. Зросло значення Дністра в міжнародній торгівлі, а це, у свою чергу, сприяло розвитку міст князівства. Головними були Перемишль, Звенигород, Тереховля, Галич. Навколо Перемишля розтапувалися міста-фортеці Любачів, Ярослав, Сянок. Вони займали важливі стратегічні позиції на західних рубежах Галицької землі.

Галич славився блокам'яними храмами. За Ярослава Осмомисла на горі Кринос виростає нова святиня Галицького князівства — Успенський собор, а також пишпо оздоблений фресками та мозаїкою мурований палац із двірською церквою, великим рипковим майданом,

Галицький князь
Ярослав Осмомисл

Місто Галич з околицями

Городище в Крилосі

густо заселеним боярами, купцями й ремісниками. Підступи до міста охороняли оборонні вали з ровами та вежі. Мурований палац Ярослава Осмомисла прикрашали настінні малюнки із сюжетами кінських перегонів, полювання з псами на оленів, зайців, кабана та зубра, яке описує візантійський історик Микита Хоніат. Розповідаючи про події, пов'язані з перебуванням у Галичі у XII ст. константинопольського царевича Андроника Комнина, Хоніат згадує багатство розкішного двору Ярослава Осмомисла.

Успенський собор став науково-освітнім і культурним центром Галицького князівства. Тут був створений Галицько-Волинський літопис та інші писемні пам'ятки XII–XIII ст.

Під час розкопок фундаменту було знайдено також княжий саркофаг Ярослава Осмомисла.

Галицький князь мав вплив на міжнародні справи, підтримував дипломатичні відносини з Візантією та Священною Римською Імперією. У нього жив візантійський царевич Андроник Комнин, який згодом став імператором. Ярослав Осмомисл мав дружні відносини з Польщею та Угорщиною. Він був одружений із дочкою суздальського князя Юрія Довгорукого Ольгою.

З повагою каже автор «Слова о полку Ігоревім» про Ярослава:

Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти на своїм золотоківанім престолі,

Підперши гори угорські своїми залізними військами,

Заступивши короліві дорогу, зачепивши ворота на Дунаї...

Могутність Галицького князівства опиралася на розвинуте землеробство, торгівлю, майстерність ремісників, зосереджених у багатьох містах. Однак найважливішою галуззю економіки, яка приносила

Бронзовий водолій.
м. Галич.
XII–XIII ст.

Різні монети, знайдені на території Галича: арабські срібні дирхеми, чеські, візантійські, римські та угорські

величезні прибутки князям і боярам, було добування і продаж солі. Окрім того, через Галицьку землю проходили міжнародні торговельні шляхи із Західної Європи до Києва й далі на Схід, а також із Скандинавії та Прибалтики на Балкани, до Константинополя. Мито з купців також йшло до княжої казни та боярських комор.

Галицькі бояри були пайбагатшими й паймогутнішими на Русі. Їхнє економічне становище часто визначало незалежну політику щодо свого князя. Ярослав Осмомислу, як свого часу й Володимиркові, часто доводилося вести боротьбу з місцевим боярством, яке не хотіло миритись із втратою свого впливу на державні справи.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Успіх археологів у Крилосі

Історики протягом багатьох століть сперечалися, де ж саме знаходився Успенський собор, адже в самому місті Галичі не було жодних ознак цієї видатної архітектурної пам'ятки. І лише в 1930-х роках археологи досягли величезного успіху: відкрили фундамент Успенського собору поблизу сучасного Галича — у селі Крилосі.

Тут під час розкопок були знайдені останки Ярослава Осмомисла. Пощастило це зробити українському археологу Я. Пастернакові. У буремні роки Другої світової війни вчений, щоб зберегти останки князя для нащадків, заховав їх за допомогою львівських археологів у соборі св. Юрія. Про це мало хто знав, тому тривалий час останки вважалися втраченими. Згодом, знайшовши безцінну історичну реліквію, дослідники реконструювали зовнішність Ярослава Осмомисла (за методом Герасимова).

Нещасливий шлюб

Свого сина Ярослава князь Володимирко одружив на Ользі, дочці Юрія Довгорукого. Замінивши на галицькому столі в 1153 р. свого батька, Ярослав, прозваний Осмомислом, продовжив політичні відносини з Юрієм Довгоруком. Оскільки шлюб мав політичне підґрунтя, то і Ярослав, і Ольга не були щасливими в подружньому житті. Навіть народження дітей не зміцнило шлюб, не додало ані тепла, ані любові. Згодом Ольга Юріївна дізналася, що в Ярослава є кохана жінка — донька боярина Настя й маленький син. Ольга Юріївна потай виїхала до міста Червеня.

Фундамент Успенського собору на Крилоській горі, що прикрапав давньоруське м. Галич (сучасне с. Крилос). Тут був похований Ярослав Осмомисл. Нині на цьому місці споруджено пам'ятний знак у вигляді гранітної плити

Тим часом галицькі бояри змусили Ярослава Осмомисла відступитися від Насті, звинувативши її в чаклунстві. Бояри вимагали від Ярослава залагодити стосунки з дружиною. Проте ображена Ольга Юріївна втекла до Луцька, а згодом — до Торчеська, Чернігова, Суздаля, урешті — до Володимира-на-Клязьмі, де княжив її брат Михайло. Лише тут зуміла заховатися дружина Ярослава: постриглася в черниці й під іменем Єфросинії пішла в монастир.

Князівства: Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке, коаліція, плінфа, апсида, Ярослав Осмомисл.

Завдання та запитання

1. Виберіть правильну відповідь.
Київська Русь була єдиною централізованою монархією до
А 1097 р. **Б** 1125 р. **В** 1152 р. **Г** 1251 р. **Д** 1132 р.
2. Що відбулося в 1169 р. в Києві?
3. Скільки міст було на Чернігівській землі
А 26 **Б** 15 **В** 46 **Г** 54
4. Хто став засновником династії Мономаховичів-Ізяславичів?
5. Коли Галич став столицею Галицького князівства?

6. Покажіть на карті князівства, на які розпалася Київська держава, та їх столиці.
7. Перекажіть легенду про заснування міста Переяслава.
8. Назвіть причини політичної роздробленості Київської Русі.
9. Покажіть на карті найбільші міста Волинського князівства.
10. На контурній карті замалюйте територію Галицько-Волинської землі; підпишіть назви сусідніх держав.

11. Доповніть речення, використавши текст параграфа:
У Чернігові було побудовано один із кращих соборів давньої Русі ...
Михайлівська та Благовіщенська церкви були оздоблені ... , ... , ... , що
свідчило про високу майстерність тамтешніх майстрів.
12. Що залишилося спільним в удільних князівствах, у чому проявлявся їхній статус незалежності?
13. Які особливості виокремлення Волинського та Галицького князівств вам відомі?
14. Поясніть, чому галицькі бояри були найбагатшими й наймогутнішими серед усіх руських бояр.
15. Якою, на вашу думку, господарчою діяльністю займалися ченці Києво-Печерського монастиря?

16. Яка пам'ятка культури Галицького князівства є найвизначнішою? Опишіть її.
17. Охарактеризуйте діяльність князя Ярослава Осмомисла.

18. За допомогою фактів, наведених у підручнику, доведіть, що період роздробленості був часом економічного й культурного розквіту Волинських і Галицьких земель.

§ 14. АРХІТЕКТУРА Й ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

- Які пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва Київської Русі вам відомі?

1. Архітектура

З другої половини XI — початку XIII ст. до наших днів збереглася достатня кількість кам'яних будівель. У цей період з'явився новий тип монастирського храму. Це була, як правило, хрестоподібна в плані споруда, увінчана одним куполом. Зразком слугував Успенський храм Києво-Печерського монастиря, зведений у 1078 р.

Починаючи з 30-х років XII ст., у зв'язку з політичною роздробленістю Київської Русі, посилюється значення міст-столиць удільних князівств. Цей факт впливає на церковну архітектуру. У кожній столиці помітно збільшується кількість церковних споруд. Проте їх розміри зменшилися, архітектура спростилася, прикраси не були вже такими витонченими й багатими, як у старих київських храмах. Архітектура набуває рис фортечних споруд — важких, могутніх, з вікнами-амбразурами.

У ті часи починає поширюватися замкова архітектура — князі будують замки для оборони своїх земель, зводять укріплені феодальні садиби та монастирі, у яких можна було відсидітися під час нападу ворогів. Характерними пам'ятками цього періоду є церква Богородиці Пирогощі, збудована в 1132 р. в Києві; Юр'ївська (1144) в Капелі, Борисоглібський храм та Іллінська церква в Чернігові (1128).

Церква
Успіння Богородиці Пирогощі. м. Київ. XII ст. Сучасна
відбудова

Успенський (Юр'ївський)
собор. м. Капелі. XII ст.

Характерною ознакою цього періоду став перехід майстрів на місцеві будівельні матеріали. У Придніпров'ї та на Волині розвивається цегляна будівельна техніка, а в Галичині — білокам'яна. Це падає певних особливостей архітектури в різних князівствах.

За Ярослава Осмомисла в Галичі були збудовані білокам'яні Успенський собор (1157), князівський палац та інші будівлі. Під час археологічних розкопок у Галичі виявлено розташований на горбі дитинець і ремісничо-торговельний посад, укріплені ровами та валами. Під горбом було неукріплене поселення — «підгороддя», заселене ремісниками й купцями. На північ від дитинця розташовувалися позаміські боярські та монастирські укріплені садиби. Під час розкопок дитинця було відкрито залишки підвалин і стіп Успенського собору, який був оздоблений різьбленим каменем і фресками. У 1241 р. Галич зруйнували монголи. Місто занепало й втратило своє значення. Єдиною пам'яткою архітектури, що збереглася до наших днів, є церква св. Пантелеймона.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. знову змінюється архітектурний стиль. Будівлі цього часу витягнуті догори й нагадують вежі. Новий архітектурний стиль найбільш виразно проявився в будові П'ятницької церкви в Чернігові. Її композиція цілісна й гармонійна. Споруда піби вирізьблена з моноліту, з високо піднятою центральною частиною. Дивлячись на храм, створюється враження, що він виростає на очах. Особливу пишність зовнішньому виглядові храму надають декоративні вставки й опояски з цегли. Уважається, що П'ятницьку церкву збудував руський зодчий Петро Милопег.

◆ 2. Образотворче мистецтво

З церковною архітектурою пов'язані такі види мистецтва, як живопис, іконопис, оформлення книг, художня різьба на камені, мозаїки та фрески, майоліка.

Наприкінці XI ст. стає відомою іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. Тут писав ікони відомий художник *Алімний*, який учився в царгородських майстрів.

Визначним досягненням давньоруських умільців були невеликі іконки, вирізьблені з каменю. Найпопулярнішими були іконки із зображеннями перших руських святих Бориса й Гліба.

Праця творців книг дуже високо цінувалася. Адже, крім знання грамоти, вони повинні були володіти майстерністю красивого письма та часто — талантом художника. Адже стародавні книги прикрашали *мініатюрами*. Їх було небагато, але вони вирізнялися різнобарвністю та майстерністю виконання. Початок книги чи розділу був виділений

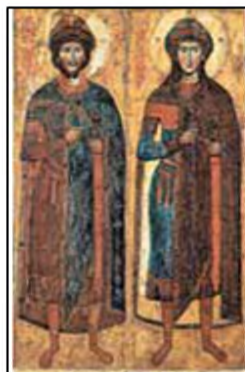
заставкою. У період Київської Русі заставки виконували в багатому, святковому стилі із чіткими лініями, на які не шкодували золотої фарби. *Ініціал* завжди був великим. Його часто перетворювали на складний малюнок із зображенням звірів, рослин і різних чудовиськ. Цю букву виділяли червоною фарбою, до якої іноді додавали золото.

Книги переплітали в оправи, які робили з дерев'яних дощок, обтягнутих шкірою. Дорогі оправи, що виготовлялися для князів і церковно-служителів, обтягували оксамитом й прикрашали коштовним камінням, золотом і сріблом. Така книга була витвором мистецтва й коштувала неймовірно дорого. Похвалитися великою бібліотекою в ті часи могли тільки дуже багаті люди.

Деякі рукописи збереглися до нашого часу й нині становлять величезну цінність і свідчать про високий рівень книжкової справи на Русі. Найдавнішими книгами, що збереглися, є знамените **Остромирове Євангеліє**, переписане в Києві в **1056–1057 рр.**, та **«Ізборник»** Святослава **1073 р.**

Високого рівня набуло в Київській Русі ужиткове мистецтво: різьба на дереві й кістці, виготовлення прикрас і оздоблення зброї, художнє литво, скловаріння. Цінувалися вироби ювелірного мистецтва.

Особливістю давньоруського ужиткового мистецтва було переплетення елементів язичницької та християнської символіки. Прикладом

Борис і Гліб — перші святі Руської православної церкви. *Ікона київського письма. Кінець XIII — початок XIV ст.*

Остромирове Євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом. *XI ст.*

МІНІАТЮРА — кольоровий малюнок у рукописних книгах.

ЗАСТАВКА — композиція з орнаменту на початку книги чи розділу.

ІНІЦІАЛ — перша буква тексту.

Золотий емальовий медальйон. XII ст.

Ювелірні прикраси, різьба на кістці та інші вироби давньоруських майстрів мали попит не лише на Русі. Предмети художнього ремесла руських умільців трапляються під час археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Знайдені під час реставраційних робіт у Борисоглібському храмі капітелі (верхні частини колон, на які спирається балка) стали справжнім відкриттям.

Ось два хижі звірі, що сидять спинами один до одного. Голови різко повернуті назад, наче от-от почнуть гризтися, пащі широко розкриті, очі вирячені, вуха підняті вгору. Проте лють їх безсила, вони не можуть учепитися один в одного, бо міцно зв'язані джгутом, на шиях — зашморг, хвости сплетені. Плетений джгут, вирізьблений у вигляді двох великих петель, закінчується стилізованими собачими головами. Собаки наче силкуються перегризти джгут і виплутатися... А ось на наріжному камені цікаве зображення: на довшому боці — чудовисько з головою пса, крилами птаха з тілом змії; на коротшому — птах із гострим дзьобом, повернутим до пальмової гілки.

Чому ж цими незвичайними образами прикрасили капітелі храму та ще й розмістили їх на чільних місцях? Узагалі, зображення звірів є й на мініатюрних малюнках (заставках або кінцівках) у рукописних книжках Київської Русі. Ці ж мотиви трапляються й на прикрасах, наприклад на срібній чаші з позолотою XII ст., знайденій у Чернігові в 1957 р. Образи таких сюжетів були тоді не простими прикрасами, а символізували певні ситуації в житті суспільства.

Ці мотиви прийшли до нас із Сходу, зокрема з Ірану. До другої половини XII ст. Чернігівському князівству належала Тмутаракань, звідки пролягали прямі шляхи до країн Кавказу й Закавказзя. Крім того, до Чернігова навідувалися половецькі хани зі своїми почтами. Половці ж належали до племен-кочовиків тюркського кореня. В їхніх прикрасах були поширені мотиви звіриного стилю. Зіставлення елементів звіриного стилю в мистецтві Київської Русі з аналогічними елементами в мистецтві Ірану й сусідніх країн укажує на східне джерело їх походження.

Зауважимо, що до XI ст. зображення фантастичних істот уважали поганськими, і на певний час вони зникають із творів образотворчого мистецтва. Але у XII ст. інтерес до них відновлюється. Казковий світ стародавньої міфології вабив майстрів, ремісників і ювелірів. Він владно вторгається в мистецтво, його зміло пристосовують до християнської ідеології (За дослідженнями Д. Степовика).

Хрестоподібні храми, фортечні споруди, Остромирове Євангеліє, «Ізборник» Святослава (1073 р.), мініатюра, заставка, ініціал.

Завдання та запитання

1. Опишіть новий тип монастирського храму.
2. У якому році був зведений Успенський храм Києво-Печерського монастиря? Хто був ініціатором його зведення?
3. Які найдавніші книги збереглися до наших днів?
4. Які види мистецтва пов'язані з церковною архітектурою?

5. Чому, на вашу думку, у період політичної роздробленості спрощується архітектура храмів?
6. Які характерні риси властиві архітектурі фортечних споруд?
7. Які церкви Київської Русі споруджені в замковому стилі?

8. Уважно перегляньте всі ілюстрації розділу III підручника. Знайдіть у його текстах згадки про архітектурні споруди на теренах давньоруських князівств. Складіть і заповніть у зошиті таблицю «Архітектурні пам'ятки Київської Русі другої половини XI — першої половини XIII ст.».

Назва князівства	Назва архітектурної пам'ятки
Київське	Успенський собор у Києві, ...

9. Охарактеризуйте споруди Галича другої половини XI — першої половини XIII ст.
10. Дізнайтеся з додаткових джерел відомості про Алімпія, складіть про нього невелику розповідь.
11. Опишіть і спробуйте виконати в зошиті ініціал — першу букву тексту вашої улюбленої історичної книжки.
12. Намалуйте в зошиті узор, характерні для давньоруських прикрас, створених у другій половині XI — першій половині XIII ст.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Літописи та твори давньоруської літератури
«Повчання дітям» Володимира Мономаха,
«Слово о полку Ігоревім» як історичні джерела

1. Що таке *літопис*? Наведіть приклади сюжетів із літописів?
2. Які ілюстрації трапляються в літописах? Яка їх роль для історичних досліджень?
3. Прочитайте інформаційні повідомлення про літописи. Запишіть у зошит висновок про роль Нестора Літописця для української історичної науки.

Літописи

Самобутнім явищем у літературі є літописи. Найдавніші з них не збереглися. Однак вони були використані при складанні *«Повісті минулих літ»* — літописного зводу, створеного в другому десятилітті XII ст. вченим ченцем Печерського монастиря Нестором. У ньому розповідається, «звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав перший князувати й звідки Руська земля взялася». Цей літопис узято за основу всього наступного руського (давньоукраїнського, давньобілоруського, московського й новгородського) літописання.

«Повість минулих літ» складається з двох частин. Першу — коротку, педатовану — автор розпочинає біблійною оповіддю про всесвітній потоп і розселення народів після падіння Вавилонської вежі. Літописець вважає слов'ян нащадками Яфета — сина Ноя. При написанні цієї частини автор використовував біблійні оповіді, візантійські хроніки, а також давні перекази й легенди, які переповідали кияни.

Нестор Літописець.
Скульптор М. Антокольський

Друга частина «Повісті минулих літ» є власне літописом — записом найважливіших подій, що відбулися протягом року (або літа, як пише Нестор). Цей розділ літопису розпочинається 852 р., «коли стала називатися наша земля — Руська». Головні дійові особи літопису — князі. Нестор ушлюбив їхні минулі героїчні перемоги й успіхи в розбудові держави, але песхально ставився до міжкнязівських чвар, свідком яких він був. Автор літопису закликав князів до єдності, наголошуючи, що всі вони члени одного славного роду.

На думку історика, друга частина є набагато достовірнішою. Адже при її написанні

Нестор користувався вже не лише візантійськими хроніками, а й записами своїх попередників, що не дійшли до нас, та документами князівського архіву. Найдокладніше описані події руської історії другої половини XI ст. і початку XII ст., очевидцем і сучасником яких був Нестор.

«Повість минулих літ» (старослов'янською — «Повість времєних літ») є унікальним писемним історичним джерелом не лише для відтворення вітчизняної історії, а й сусідніх країн і народів, про які згадує Нестор Літописець: угорців, поляків, литовців, народів Північного Кавказу тощо.

Православна церква приєднала Нестора до кола святих. День пам'яті святого Нестора Літописця відзначається 9 листопада. Його вважають своїм святим покровителем українські філологи й історики.

Продовженням «Повісті» є **Київський і Галицько-Волинський літописи**, які описують події XII та XIII ст.

4. Пригадайте, хто такий Володимир Мономах, скільки в нього було дітей і який заповіт він їм залишив.

5. Прочитайте текст, у якому доведено, що «Слово о полку Ігоревім» — це історичне джерело й літературна пам'ятка Київської Русі.

«Слово о полку Ігоревім» — відтворення епізоду в історії Київської Русі

«Слово о полку Ігоревім» — один із перших літературних творів давньої України. Проте «Слово...» цікавить не лише літературознавців, воно є важливим історичним джерелом. Літопис залишив нам згадку про поразку князя Ігоря Святославича в 1185 р. від половців.

Цей драматичний епізод у житті повгород-сіверського князя був узятий за основу твору. У ньому з великою майстерністю та подробицями, які могли бути відомі лише учасникові, викладено історію походу 1185 р. князя Ігоря Святославича.

Причину невдачі цього походу автор убачає в нескінченних міжкнязівських усобицях у Київській Русі. Тому закликає князів до об'єднання перед небезпекою, що постійно приходить із степів.

«Слово...» доповнює літописні дані важливими подробицями й узагальненнями. З нього ми дізнаємося про стан справ на півдні Русі, «коли рідко орчі перегукувались, зате часто ворони крикали, трупи ділячи».

Г. Якутович. Ілюстрація до
«Повісті минулих літ».
1980-і роки

М. Періх.

Похід князя Ігоря. 1942 р.

русичів на ворога численні брагці продавалися — «невільниці по погати, а певільники — по різані» (*ногата, різана* — грошові одиниці; дорівнювали 1/20 гривни й 1/50 гривни відповідно).

Автор поеми дає короткі характеристики-прізвиська князів: чернігівський Олег — Гориславич (бо часто затівав усобиці), галицький Ярослав — Осмомисл (бо володів вісьмома мовами), курський Всеволод — Буй-Тур (хоробрий, як тур).

Із «Слова...» можемо судити, що Русь XII ст. — землеробська країна. Навіть зображення бою подається у формі опису жнив і молотьби:

Не снопи кладуть... —
Кладуть голови молодецькі,
Молотять ціпами булатними,
Стелять на току життя,
Одвівають дугу від тіла.
Береги криваві...
Не добром — збіжжям засіяні, —
Засіяні кістками синів руських...

Зі сторінок поеми лунає політичний заклик до єдності князів у боротьбі проти спільного ворога:

Ярославе і всі внуки Всеслававі!
Преклоніть ви свої корогви,
Укладіте в піхви мечі оганьблені,
Втратили бо ви дідівську славу!
Ви своїми чварами
Зачали наводити невірних
На землю Руську, ...
...Через ліхи усобиці
Від землі Половецької!

Поема перекладена багатьма мовами світу. З давніх-давен її переспівували й перекладали українські письменники... Про неї написано безліч досліджень. А ось авторство самого «Слова о полку Ігоревім» досі не встановлене, хоча версій є кілька. Автором називають то боярина Петра Бориславича, то самого повгород-сіверського князя, то

Володимира — сина галицького князя Ярослава Осмомисла... Остання версія має певний сенс: Володимир справді був поетично обдарованою людиною, уважав себе учнем Бояна, здобув добру освіту, коло його інтересів було широким. До того ж був братом Ярославни — дружини князя Ігоря.

Структурність композиції, насиченість поетикою, переходи ритмізованої прози в перитмізовані частини тексту, яскраво змальовані образи Ігоря, інших персонажів, введення в дію особи навколишньої природи, яка співчуває русичам, використання міфологічних явищ і картип, народної символіки — усе це робить «Слово о полку Ігоревім» твором високої художньої проби, який вважають шедевром і давньоукраїнської, і світової літератури.

6. Прочитайте фрагменти з рубрики «Історичний факт» і дайте відповіді на запитання.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Єфросинія — дочку галицького князя Ярослава Осмомисла — видали за новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Подружжя вірно і щиро кохало одне одного. Саме ця дочка галицького князя стала образом героїні повісті «Слово о полку Ігоревім». Ярославна — це образ прекрасної руської жінки, княгині, вихоплений із тогочасної епохи й відтворений із великою художньою силою. Місце, відведене в повісті Єфросинії Ярославні, за обсягом, невелике. Воно обмежується лише сценою «плачу-голосіння» новгород-сіверської княгині. Проте ця частина «Слова о полку Ігоревім» — одна з найсильніших і найемоційніших.

Автор із притаманним йому блискучим хистом зумів передати безмежну тугу Ярославни за коханим чоловіком, який потрапив у смертельну біду — половецький полон. Допомогти в нещасті вона просить природу.

Одним із головних персонажів «Слова о полку Ігоревім» є **Всеволод Святославич** (близько 1155 — травень 1196) — князь трубчевський і курський, молодший брат Ігоря Святославича. Він був одружений на внучці Юрія Довгорукого, Ользі Глібівні. Під час квітнево-травневого 1185 р. рейду в половецький степ виявив надзвичайну мужність у битві, за що автором «Слова о полку Ігоревім» названий був Буй-Туром і Яр-Туром.

Славний Яр-Тур Всеволоде!
Стоїш ти на полі ратному,
Сиплеш на воїнів стрілами,
Гримиш об шоломи половецькі
Мечами гартованими.

Князь Всеволод
Святославич
Буй-Тур. Рекон-
струкція М. Гера-
симова

Особиста безстрашність Всеволода надихала воїнів-дружинників і ополченців, що були оточені половцями. Всеволод дійсно був людиною могутньої статури й великої фізичної сили. Це засвідчило й антропологічне дослідження його черепа, що зберігся в гробниці Благовіщенської церкви в Чернігові.

У Курську й Трубчевську Всеволод княжив, очевидно, на правах молодшого князя, охороняючи кордони руської землі від південних сусідів-степовиків. Тому в літописах про нього майже не згадується. Його ім'я стало відоме нащадкам завдяки авторів «Слова о полку Ігоревім», що уявив як князя, так і його дружинників.

- Чому «Повість о полку Ігоревім» не лише літературний твір, а й цікаве історичне джерело? Про які нові історичні факти ви дізналися з поданих текстів?

Одна з найзагадковіших постатей історії літератури — **поет-співець Боян**. Не збереглося жодної інформації ні про походження, ні про роки життя поета, ні про його творчість. І все-таки ми знаємо, що Боян — особа не тільки реальна, а й така, що вирізнялася з-поміж подібних собі завдяки хисту й майстерності. Адже саме Бояна бачив перед собою автор «Слова...», приступаючи до своєї повісті. І хоча відмежувався від нього як придворного поета, але залишив нам характеристику творчої манери митця:

Боян бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,

Сизим орлом попід хмарами.
...Накладав він на живі струни
Віщі персти свої,
І самі вони славу князям роко-
тали.

Творені Бояном й іншими тодішніми поетами пісні-слави, так само як і билини-старини, належать до героїчного епосу, який набрав розвою під впливом історичних подій величезної ваги, що сколихнули Київську Русь, — утворення держави, запровадження християнства, феодалізації суспільства, війн із кочівниками... Саме ці важливі події а яскраві особистості тієї доби, зокрема князі Святослав Ігорович, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, їхня державотворча діяльність, військові походи та звияти ставали темами билин і пісень.

- Хто з імовірних авторів «Слова о полку Ігоревім» уважав себе учнем Бояна? Як ви вважаєте, які почуття щодо Бояна висловив автор?

7. Як ви розумієте фрагмент «Слова о полку Ігоревім»?

Уже понизіть стяги свої,
Вкладіть свої мечі пощерблені:
Уже бо вискочили ви з дідівської слави! ?

8. Установіть відповідність.

1 Нестор	А «Повчання дітям»
2 Володимир Мономах	Б «Слово о полку Ігоревім»
3 невідомий автор	В «Повість минулих літ»

9. Чому, на вашу думку, Нестор Літописець вивів родовід слов'ян від одного із синів Ноя?

10. Перекажіть основний зміст твору «Повчання дітям».

11. Прочитайте уривки з історичних джерел, назвіть подію, про яку йдеться в них. З яких саме джерел їх узято:

- а) Бились день, бились і другий...
А на третій під полудень,
Впали Ігореві стяги...
Вже не стало вина-крови
І скінчили пир хоробрі
Русичі — сини відваги.

б) «...Уб'єть мужь мужа, то мьстить братоу брата, или сынови отца, либо отцю сына... , аще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову...»

в) «Попад усе майте страх Божий. Не ліпуйтеся, не покладайтеся на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Шапуйте старого чоловіка як батька, а молодого — як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте...»

г) «...Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий...»

12. У чому полягає значення літописів і творів давньоруської літератури «Повчання дітям», «Слово о полку Ігоревім»?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ III

«КИЇВСКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI ст. — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.»

Київська Русь із другої половини XI ст. переживала період політичної роздробленості. Поступово зростає роль місцевих центрів (Новгорода, Чернігова, Володимира, Галича). Ці міста прагнули звільнитися від влади великого князя київського. Усе важче було управляти величезною державою з одного центру.

Згодом держава поділилася на ряд окремих князівств.

Не потрібно думати, що політичне дроблення означало занепад. Навпаки, воно сприяло економічному й культурному розвитку окремих земель, зростанню міст, налагодженню місцевої торгівлі та системи управління, однак негативно вплинуло на обороноздатність Русі.

Якщо результатом розпаду імперії Карла Великого стало утворення Італії, Франції та Німеччини, то в результаті розпаду Київської Русі остаточно сформувалися політичні центри, що стали основою майбутніх української, російської та білоруської держав.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА			
Назва князівства	Літературні пам'ятки	Архітектура	Міста
Київське	«Повість минулих літ» (початок XII ст.), Остромирове Євангеліє (1056–1057), «Повчання дітям» Володимира Мономаха (перша половина XII ст.), Київський літопис (XII ст.)	Успенський собор (друга половина XI ст.) у Києві, церква Успіння Богородиці Пирогощі (XII) ст. у Києві, Успенський собор (XII ст.) у Каневі	Київ, Черкаси, Овруч, Вишгород та ін. — усього понад півсотні міст
Переяславське			Лубни, Воїнь, Переяслав та ін. — усього близько 25 міст
Чернігово-Сіверське	«Слово о полку Ігоревім» (XII ст.)	Борисоглібський собор (XII ст.) у Чернігові, Ільїнська церква (XII ст.) у Чернігові, П'ятницька церква (XII–XIII ст.) Чернігові	Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль та ін. — усього 46 міст
Волинське	Галицько-Волинський літопис (XIII ст.)	Собор Св. Богородиці (XII ст.) у Володимирі-Волинському, Успенський собор (XII ст.) у Володимирі-Волинському	Волинь, Любомль, Червен, Белз, Луцьк та ін.
Галицьке	Галицько-Волинський літопис (XIII ст.)	Успенський собор (друга половина XII ст.) у Галичі, церква Св. Пантелеймона (початок XIII ст.) у Галичі	Галич, Перемишль, Звенигород, Теребовля та ін.

РОЗДІЛ IV

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА

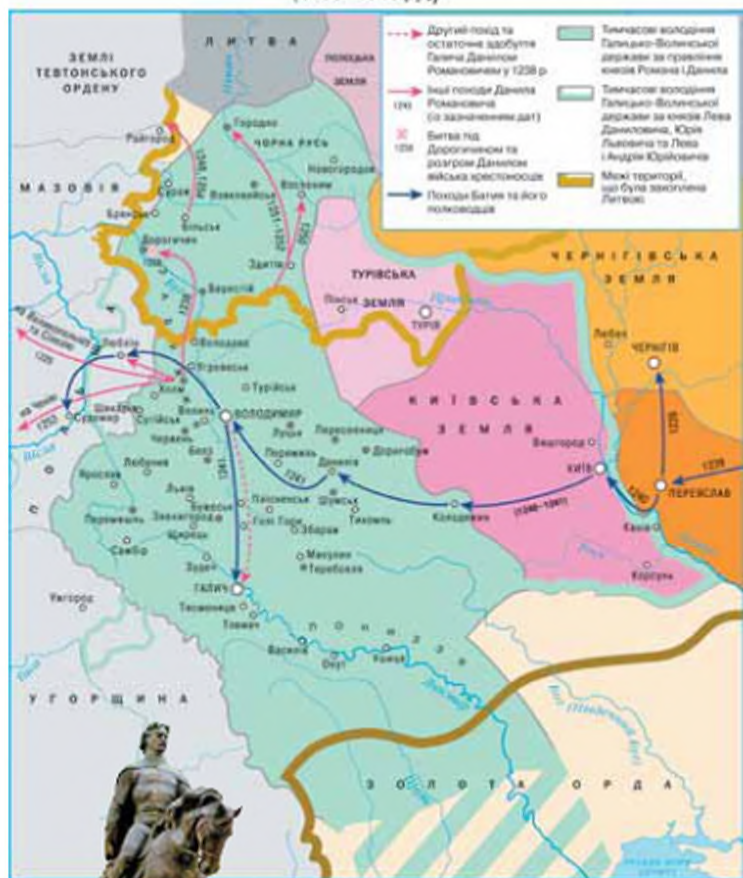
У цьому розділі ви дізнаєтеся про процес становлення та розквіт Галицько-Волинського князівства, яке після захоплення та розорення монголами більшої частини території колишньої Київської Русі відіграло вагомий роль у становленні української держави.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати роки правління найвидатніших галицько-волинських князів, монгольської навали на землі Південно-Західної Русі;
- описати подорож у Золоту Орду та коронацію Данила Романовича;
- визначити сутність і наслідки залежності князівств від Золотої Орди, зовнішньої та внутрішньої політики галицьких князів;
- показати на карті територію держави за Романа Мстиславовича та його наступників, території сусідніх держав; напрямки походів монголів на українські землі;
- розпізнати й описати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- застосовувати терміни «орда», «баскак», «улус», розуміючи їх зміст.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА (1199–1340 рр.)

Фрагмент пам'ятника королю
Данилові Галицькому
в місті Галичі
на Івано-Франківщині

§ 15. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

- Який літопис відображає перебіг подій у Галицько-Волинському князівстві?

1. Об'єднання Галицького та Волинського князівств Романом Мстиславичем

У 981 р., як пише літописець, князь Володимир Святославич здійснив похід і «...зайняв... Перемишль, Червеп та інші городи, які є й до сьогодні Руссю». Так уперше доля майбутнього Галицько-Волинського князівства поєдналася з придніпровською Руссю. Місто Володимир, закладене й назване на честь князя, стало центром новоприсланної території. До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі були однією адміністративною територією, унаслідок розвитку якої поступово виокремилися два самостійних князівства — Галицьке, із центром у місті Галичі (з 1141 р.), і Волинське.

Волинь і Галичину об'єднував не лише спільний кордон. Їх пов'язували торговельно-економічні й зовнішньополітичні інтереси. Обом князівствам загрожували половці з півдня й поляки із заходу. Галицькі бояри запросили зайняти престол волинського князя **Романа Мстиславича**. Так у 1199 р. постала **Галицько-Волинська держава**.

Утворення такої держави мало на той час велике значення. Літописець називає Романа «царем на Русі», «самодержавцем всія Русі». Це означає зміцнення позицій великого князя і те, що йому вдалося приборкати й узяти до своїх рук непокірні боярські угруповання.

Роман прагнув створити власну модель державного управління. Він хотів побудувати сильну князівську владу, яка не залежала б від земельних *аристократів*. Та стара земельна знать — *бояри* — намагалася обмежити права сюзерена, втручалась у внутрішню й зовнішню політику князя Романа.

Набій половців на галицькі землі в 1158 р. *Мініатюра*

БОЯРИ — у XII–XIII ст. стають власниками земельних вотчин. Це робило їх незалежними від князів і давало змогу проводити власну політику.

Князь
Роман Мстиславич

Бояри в Галичині мали сильні позиції. Таке їхнє становище було пов'язане з тим, що свого часу князі Ростиславичі залучали місцевих галицьких бояр на свій бік у міжусобній боротьбі; роздавали їм посади й маєтки, що стали основою зміцнення боярських родів. Величезні прибутки падалили боярам від солеварних промислів, сільського господарства й торгівлі. Окрім того, господарюючи на прикордонних землях, боярська родова знать часто переходила на бік іноземних правителів, і ті ставали її покровителями, падаючи великі привілеї та забезпечуючи, у разі потреби, захист. Усе це періодично призводило до запеклої боротьби між боярськими угрупованнями й галицькими князями.

Роман був мудрим державним діячем і талановитим дипломатом. Він орієнтувався на бойову віддану дружину, середні й вищі верстви міського населення багатих волинських міст, особливо столярного града Володимира. На відміну від інших князів, Роман дбав про підтримку в суспільстві всіх своїх починань і заходів. Це дало йому змогу зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічну й військову міць. Роман використовував будь-які способи приборкання галицьких бояр.

Своїх непримиренних ворогів серед бояр Роман Мстиславич карав смертю, вислав за межі держави. Середні верстви населення Галицько-Волинської землі підтримували князя Романа. Караючи боярську *опозицію*, він примовляв: «...Не погнітивши бджіл, не їстимеш меду» та «Не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш».

ОПОЗИЦІЯ — опір, протидія, протиставлення одній політиці, одним поглядів іншій політиці, іншим поглядам.

У зовнішній політиці князь зосередив увагу на поширенні своєї влади. У 1203 р.

він, опираючись на родове право Мономаховичів, завдав поразки суперникам із Суздаля й утверджується в Києві. Кияни охоче перейшли на бік Романа й навіть відчинили йому Подільські ворота міста. Під владу одного князя потрапили Київське, Галицьке та Волинське князівства. Територія всієї Правобережної України та частина Лівобережжя ввійшли до складу єдиної держави — Галицько-Волинського князівства.

Щоб захистити українські землі, він провів багато успішних походів на половців і литовських князів. Галицько-Волинський лі-

топис розповідає про князя Ромапа. Він «одолів усі поганські народи мудрістю розуму, дотримуючись заповідей Божих. Адрже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись... переходив землю їх, як той орел, а хоробрый був, як тур, бо він ревню паслідував свого предка Мономаха».

Князь мав добрі відносини з Візантійською імперією. Є згадки про те, що в Константинополі було посольство Ромапа. Відносини з Візантією були основними взовіппний політиці Ромапа, але він намагався підтримувати добрі відносини з країнами Західної Європи. До нього приходили послы від Папи Римського. Відомо, що князь був учасником війн між претендентами на загальнопольський престол. В останні роки свого життя князь Роман устанавив тісні відносини зі ще однією імперією середньовіччя — Німецькою.

Улітку 1205 р. Ромап Мстиславич розпочав військовий похід на Польщу. Можливо, метою виступу було намагання князя припинити набіги польських князів на галицькі землі, зміцнити західні кордони Галицько-Волинської держави. За іншою версією, метою походу князя була не Польща, а участь у загальноєвропейській боротьбі між прибічниками Папи Римського та його ворога — пімецького імператора. У червні 1205 р., ідучи через Польщу, він потрапив у засідку й загинув.

М. Фіголь. Княжий Галич.
Фрагмент. 1970-і роки

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Останньою війною Романа Мстиславича була війна з польським князем Лешком Білим (Краківським), який відмовився від попередніх домовленостей щодо прикордонних земель. Руське військо взяло в облогу Люблін, потім перейшло Віслу й стало табором біля міста Завихвоста. Там князя Романа й знайшли послы, що прибули від Лешка Білого. У розпал переговорів, повіривши в перемир'я, Роман Мстиславич із нечисленним загоном поїхав на полювання, але потрапив у засідку, яку влаштували поляки. Він загинув у жорстокому бою 19 червня 1205 р.

Оцінюючи дії князя Романа, польський хроніст XIII ст. писав: «За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями й князями Русі».

◆ 2. Возз'єднання князівства за синів Романа Мстиславича

Данило Галицький. м. Галич. 1998 р. Скульптор
О. Пизес

Після смерті князя Романа Мстиславича розгорілися чвари між князями, боярські інтриги, посилюючись чужоземне втручання. У 1205 р. князями стали малолітні сини Романа: галицький — **Данило (1201–1264)** і волинський — **Василько (1203–1271)**, а *регентом* при них була мати. Проте боярські угруповання не допустили до влади Романової вдови та її малолітніх синів. Багато років молоді князі попевірялися за кордоном, поки підрости й почали боротьбу за престол.

Бояри запросили на престол у Галичину трьох синів Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни. Вони були випуками Ярослава Осмомисла за материнською лінією, жили в Сіверській землі. Галицькі мужі

сподівалися, що князі будуть слухняним знаряддям у їхніх руках. Але через певний час Ігоровичі почали самостійно управляти землями, вийшли з-під опіки бояр. Розгорілася боротьба не за життя, а за смерть. Ігоровичі здійснили розправу над боярами, понад 500 бояр стратили, багато інших повтікали. Щоб помститися, бояри в 1211 р. вбили братів Ігоровичів (допомагали їм у цьому угорці), а в Галичі на якийсь час «вокняжився» боярин Володислав.

У 1214 р. бояри знову пішли на зговір з угорцями, і ті захопили Галич і проголосили п'ятирічного угорського королевича Коломана «королем королівства Галицького». Це була справжня іпоземна військова *окупація*. Від неї галичан визволив повгородський князь Мстислав Удатний у 1219 р.

У північній «півотчині» — Волині — Данило та Василько поступово відновили свої позиції. У боротьбі за батьківський престол вони опиралися на волинських бояр, із середовища яких походила їхня мати. З 1214 р. Данило Романович утвердився на Волині й розпочав пошуки союзників для боротьби за Галич. Таким союзником став князь повгородський Мстислав Удатний, з дочкою якого одружився Данило.

РЕГЕНТСТВО (з латин. *regentis* — правитель) — у монархічних державах тимчасове правління однієї чи кількох осіб у разі неповноліття, хвороби монарха тощо.

ОКУПАЦІЯ — тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави; займанщина, поневолення.

Упродовж тридцяти років Романовичі боролися за свою ватчину. Старшим князем був Данило, прозваний *Галицьким*, його соратником і помічником усі роки залишався Василько.

Князь Данило організував добре військо. Важкоозброєну кінноту становили волинські бояри, а піхоту він набрав із селян. Данило заручився підтримкою селян і городян у Галичині, які потерпали від боярського свавілля й безперервних воєн. Урешті боярська опозиція зазнала поразки. У 1237–1238 рр. Данило остаточно укріпився в Галичі. Василько отримав Волинь.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Двійко маленьких дітей, чотирирічний Данило та дворічний Василько, залишилися на руках удови галицького князя Романа Мстиславича, Анни. Адже нещодавно, у 1200 р., вона зовсім юною вийшла заміж. Після загибелі Романа Мстиславича маленького Данила бояри звели на галицький стіл. Однак незабаром вони запросили на княжіння до Галича князя Володимира Ігоровича. Щоб перестрахуватися від будь-яких несподіванок, можливо, з боку своїх суперників, він посадив у Звенигороді брата Романа, а у Володимирі — брата Святослава.

Анна зрозуміла, що її дітям — Данилові й Василькові — загрожує смертельна небезпека. Тому вирішила втекти з Володимира, куди її закинула доля: через підземелля вірний воевода Мирослав ніс Данила, а мати — Василька. Данило опинився в Угорщині, Василько з матір'ю — у Польщі. Через певний час польський король повернув Василькові місто Белз, а 9-річний Данило за допомогою угорців захопив Галич. Мати була опікункою сина. Але тут знову втрутилися бояри: під їхнім натиском Василько з матір'ю повернулися до Белза, а Данило виїхав до Угорщини.

У 1217 р. за підтримки матері Данило налагодив стосунки з Мстиславом Удатним, який сидів на галицькому столі. Того ж 1217 р. Данило одружився на Анні, дочці Мстислава Удатного. Проте до самої смерті тестя Данило княжив у Володимирі, після чого повернувся до Галича. Певний час мати ще допомагала синові, а в 1219 р. прийняла чернецтво. Однак зв'язків із синами не поривала, про що свідчить прийом нею у 1220 р. литовських послів.

Щира й міцна дружба була між князями-братами Данилом і Васильком. Як вони почали спільно боротися за повернення батькової спадщини, так і підтримували один одного, спільно боролися від ворогів. Їхня дружба була зворушлива, без заздрощів, зарозуміння, егоїзму. Навіть

Князь Данило
Галицький

у бою вони тримали в полі зору один одного, щоб вчасно прийти на допомогу. Для Василька старший брат був безумовним авторитетом. Але й Данило, ухвалюючи рішення, завжди радився з Васильком, як це, наприклад, було перед поїздкою в Орду (про це ви дізнаєтеся пізніше).

Князь Роман Мстиславич і його сини Данило та Василько, бояри, опозиція, регентство, окупація.

Завдання та запитання

1. Визначте, хто із синів Мстислава Ізяславича доклав найбільше зусиль для об'єднання Волинської землі

А Роман **В** Святослав
Б Володимир **Г** Всеволод

2. Хто й коли об'єднав Волинське та Галицьке князівства в єдину Галицько-Волинську державу?
3. Визначте, у якому році Роман Мстиславич захопив Київ

А 1205 **В** 1199
Б 1203 **Г** 1201

4. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«...Високо сидиш та на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними військами, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунаї...»

Про діяльність якого князя йдеться?

А Василя Тербовлянського
Б Ярослава Осмомисла
В Данила Галицького
Г Романа Мстиславича

5. Знайдіть на карті всі географічні назви, згадані в тексті параграфа. Володарі яких країн давали притулок малолітнім братам — Данилові й Васильку, яких переслідували галицькі бояри?
6. Покажіть на карті центри та найбільші міста Волинського та Галицького князівств.

7. Складіть від імені Романа Мстиславича розповідь про його життя, на зразок «Повчання дітям» Володимира Мономаха, у якому він повідомляє про головні події свого життя й дає настанови нащадкам.
8. Складіть колективну розповідь про внутрішню й зовнішню політику Романа Мстиславича.

9. Поясніть, чому бояри в Галичині мали сильні позиції.

МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА на РУСЬ
та СУМІЖНІ ЗЕМЛІ (1237–1241 рр.)

Кінний монгол

Юрта

Пішій монгол

§ 16. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

- Покажіть на карті давньоруські фортеці, які стояли на захисті Київської Русі.

1. Перший похід монголів на Русь

Нарада в монгольського хана.
Сучасний мазюнок

У степах Монголії наприкінці XII — на початку XIII ст. утворилася могутня держава. На її чолі став Темучин, якого в 1206 р. обрали ханом і назвали **Чингісханом** (так монгольською мовою називалася посада великого хана). Ця держава розпочала завойовницькі війни проти інших народів. По суті, Чингісхан розпочав світову війну, бо, за свідченням європейського хроніста-мандрівника П. Карпіни, «великий монгол» мав намір «підкорити собі всю землю й не мати миру з жодним народом, якщо він не підкориться». Інший свідок — чернець-домініканець Юліан казав, що «монголи вдень і вночі радяться, як би прийти й захопити королівство християн. Тому що в них є намір іти на завоювання Риму й подальшого світу».

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Витоки імперії Чингісхана

Найперша воєнна машина, створена Чингісханом, була спрямована на Китай. Для монголів похід проти династії Цінь був священним актом помсти. Володар кочовиків мав помститися за ганебну страту свого діда Амбагай-хана. Пройшовши крізь Велику Китайську стіну, монголи ввійшли в Пекін... Учені-історики вважають, що ця перемога була ключем до майбутнього володарювання. Китайці збагатили монголів технікою для облоги міст, порохом, яким начиняли примітивні «гранати». До того ж у полон потрапили військові інженери передового китайського вишколу, чимало чиновників держави Цінь. Проте найважливішим виявилось «придбання» Чингісханом молодого радника Елюй Чуцяя — творця системи непрямого контролю підкорених земель, яка використовувалася монголами надалі. Загарбників було занадто мало для окупації гігантських завойованих територій, та й життя в містах було їм не притаманне. Продовжуючи кочувати, вони залишали безпосереднє управління завойованими народами місцевим володарям, за якими, у свою чергу, наглядали представники самого хана. Секрет полягав у тому, що за першою ознакою виникнення незадоволення монгольська армія була здатна миттєво покарати «нерозумних».

У цей час Київська Русь переживала часи роздробленості. Київ не раз змінював своїх князів і павіть проти половців не завжди міг організувати спільні дії. А загроза з боку монгольських степовиків була значно сильнішою й небезпечнішою. Першими потрапили під шалений натиск монгольської навали половці.

За свідченням літопису, монголи йшли, як чорна хмара. Попереду мчала кіньота, спалюючи міста й грабуючи все на своєму шляху. Далі йшла головна орда — з возами, стадами худоби та верблюдів, табунами коней, з жінками й дітьми. За нею все горіло, запалилися тільки чорна спалена земля та руїни-згаринця. Повсюди лежали вбиті чоловіки, старі люди й немовлята. Молодиць, дівчат, а часом і малих дітей загарбники брали в полон. Ордипці гнали перед себе зв'язаних бранців, немов отару, не знаючи милосердя.

Після завоювання Китаю й Хорезма (1219–1221) Чингісхан послав на розвідку «західних земель» потужні загони кочовиків під командуванням найбільш обдарованих воєначальників Джебе й Субедея. Вони пройшли південними берегами Каспійського моря, спустошили Північний Іран, увійшли в Закавказзя, розбили грузинську армію (1222) і зустрілися з Північному Кавказі об'єднане військо половців, лезгинів, черкесів і аланів. Відбувся бій, що не мав значних наслідків. Тоді завойовники внесли розкол у лави ворога. Вони обдарували половців і обіцяли їм не чіпати. Ті повірили й розійшлися. Скориставшись моментом, монголи розбили аланів, лезгинів і черкесів, а потім виступили проти половців. На початку 1223 р. монголи вторглися у Крим, захопили місто Сурож (Судак) і знову рушили в половецькі степи.

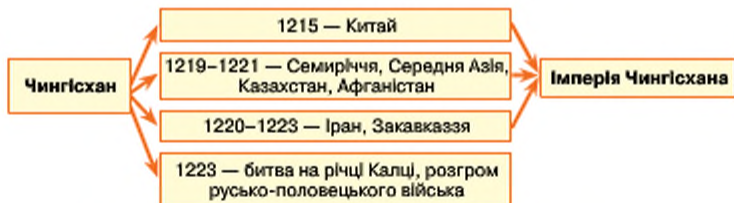
Дізнавшись про наближення 25-тисячної монгольської армії, половці звернулися до колишніх своїх ворогів — руських князів — з проханням падати допомогу: «Сьогодні переб'ють нас, а завтра — вас, якщо не допоможете нам». Було створено оборонний союз християн і половців, який мав урятувати обидві сторони. Та навіть у такий складний час не всі руські князі змогли переступити через власні егоїстичні інтереси й спільно боротися проти ворога.

Обладунки та зброя
війна-монгола

Вирішальна битва відбулася в Приазов'ї на **річці Калці 31 травня 1223 р.** Проти монголів виступили спільно руські полки й половці. Воїни на полі бою показали приклади сміливості та мужності. Та серед князів не було єдності в керівництві боєм. Це і призвело до важкої поразки об'єднаного війська. Полонених руських князів монголи пов'язали, поклали на землю, укрили дошками й влаштували на них бенкет. Пили, їли й гуляли, доки князі не подушилися.

Походи Чингісхана (1215–1223)

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Доблесна Мамелфа

Численну дружину повів на битву на берегах Калки чернігівський і козельський князь Мстислав Святославич. А поруч із ним пішли і його діти: син Василько та невістка Мамелфа. Вони щойно побралися й ще не вивірилися з пам'яті молодят весільні обряди.

«Самого мужа — не пушу! — категорично мовила Мамелфа. — Куди він — туди і я... Як голка за ниткою». Мстислав Святославич спробував вплинути на сина: «Залиши жінку вдома, бо війна — не жіночий клопіт. Тим паче, з таким супостатом». — «Ні, ні і ні! — не дозволила Мамелфа навіть слова вимовити чоловікові. — Якщо гинути, то лише з ним!...»

Довелося Мстиславові Святославичу відступити. Відтак і пішли молодята в одних лавах із чернігівськими дружинниками... Мужньо відбивалися від ворога сивочолий Мстислав Святославич та обоє його дітей, ставши в коло, спинами одне до одного. Так і впали всі троє майже водночас — батько й син, суспіль посічені ворожими мечами, а через хвилину — Мамелфа зі списом у грудях, наостанок розпростерши свої руки — над чоловіком і батьком. І над усією Руською землею...

2. Уторгнення хана Батия на землі Південно-Західної Русі

З першої кривавої зустрічі руські князівства не зробили палезних висновків, щоб урятувати свої землі. Після подій на Калці півтора десятиліття тривав відносний спокій. Але тільки відносний, бо Чингісхан дарує своєму опуклові **Батію** ще не завойовану Європу й заповідає йому похід на Захід.

Наприкінці 1237 р. ординці пішли в наступ 140-тисячною армією на руські землі. Першими потерпіли князівства Північно-Східної Русі. Завойовники захопили, пограбували й спалили Рязань, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста.

У хана Батия була вишколена кіннота. Вона падала раптово й знищувала та спалювала все на своєму шляху. Мешканців міст, які не здалися за першою вимогою, вирізали всіх, навіть жінок, дітей і старих. У полон монголи брали лише ремісників і частину молодих людей, яких використовували, нападаючи на інші руські міста. Після походу монгольські війська відступили в південноруські степи, щоб відпочити та відгодувати своїх коней.

Так зобразив загарбників китайський художник:
а) кінний монгол;
б) піший монгол

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Літопис руський про навалу монгольських ханів на Південну Русь у 1239 р.

Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати (війська) на городи руські. Узяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив, начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони убили...

У той же час послав він (війська) на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа (Порфирія) вони залишили живим і одвели його в Глухів...

Хан Менгу тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його й величі його. Він прислав послів своїх... до городян, хоча їх обманути, та вони не послухали його...

• Простежте на карті пересування монгольських військ, описані в тексті літопису.

Навесні 1239 р. орда розпочинає новий наступ. Вона вторглася в Південну Русь на землі північної Лівобережної України, раптово напала на Переяслав, знищила й спалила його. Далі загарбники пішли

на Чернігів. Оборonoю Чернігова керував князь Мстислав Глібович. Літопис повідомляє: «Переможений був Мстислав і безліч воїнів його побито було, і місто взяв (монгольський хан Менгу), і запалив вогнем».

Восени 1240 р. велике військо Батия наблизилося до Києва. Літописець повідомляє про чисельність монгольського війська так: «Не було чути пічного від скрипіння возів його, ревіння верблюдів його та ржання коней його».

Оборonoю Києва керував досвідчений і хоробрий воевода Данила Галицького *тисяцький Дмитро*. Та сили були рівні. Воїни Батия піч і день били по укріплених стінах Києва стінобитними машинами. Через кілька днів стіни були проламані й ворог проник у місто. Монголи також зазнали тяжких втрат. Батий дав своїм воїнам кілька днів для перепочинку. За цей час кияни зайняли нові оборонні позиції і збудували нові укріплення навколо Десятинної церкви. Бої почалися знову. **6 грудня 1240 р.** опір останніх захисників було зламано. Склепіння Десятинної церкви не витримало маси людей, що переховувались у ній, і завалилося. Місто було спустошене й зруйноване. Із сорока мурованих церков після падіння залишилося п'ять-шість. Багато мешканців загинули, інші були покалічені або потрапили в полон. З 50 тис. населення вціліли 2 тисячі. Порубаного, але ще живого воеводу Дмитра монголи привели до Батия, і той дарував йому життя за відвагу.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Літопис про Батия похід на Волинь і Галичину

А коли Батий узяв город Київ (грудень 1240 р.) і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до города Володимира.

І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків (стінобитних машин). Та не міг він розбити стіни й став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися й самі перебиті були. І прийшов він до Каменця та Ізяслава й узяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само й город Галич, і інших городів багато, що їм немає числа.

- Які методи, за свідченням літопису, використовували монголи для завоювання українських міст?

На початку 1241 р. Батий рушив на Волинь. Втрати, що їх зазнали ординці в попередніх боях, давалися взнаки. І на Волині вони вже не змогли здобути деяких укріплених міст. Вистояли Крем'янець і Данилів. Через те Батий обминув їх і пішов на Володимир. Захисники боролися до останнього воїна. Окрім Володимира, були захоплені й спустошені Кам'янець, Ізяслав, Колодяжн, Луцьк.

Самовіддано боролися захисники міст Галицької землі. Звенигород (біля сучасного Львова) був захоплений, розграбований і спалений. Після ординської павали це місто, що було центром удільного князівства, так і не відродилося. Після триденної облоги монголи оволоділи Галичем і розграбували його. Та Галицько-Волинська держава потерпіла порівняно менше, ніж інші українські землі. Лісиста й гірська місцевість також сприяли успішній обороні. Тут монгольська кіпцота не могла повною мірою використати свої бойові можливості.

Навала хана Батия на Східну та Центральну Європу (1237–1242)

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Секрети перемог монгольських завойовників

Лише терором, одержимістю ідеї створення світової імперії і навіть бездоганною організацією армії перемоги монголів пояснити важко. Успіх забезпечувало поєднання найкращої у світі зброї, передового військового мистецтва та суворого вишколу.

Степовики буквально обожнювали своїх скаунів. З вигляду непоказні монгольські коні були надзвичайно витривалі й невибагливі. Вони легко переносили морози й уміли видобути траву навіть з-під снігу, що дозволило Батію напасти на Русь узимку. Вершників, одягнених у хутро й шкіряні чоботи з повстаними панчохами (прототип майбутніх валянок), зима й зовсім не лякала. Пересічний воїн мав трьох коней, на яких він по чергові їхав у поході. За день армія проходила майже 100 км. Обози монголів були мінімальні: базою постачання вважалася територія ворога, що була попереду. Кожний вершник мав лише

О. Єжов. Батий біля стін Києва, 1240 р. 2007 р.

«недоторканий запас» — сухе молоко й сухе м'ясо. За потреби вершник-монгол пив кров одного з коней, перев'язуючи потім розсічену вену жильною ниткою.

Іншою «диво-зброєю» монголів був «складний лук». Кілька частин, виготовлених із різної деревини, кісті й рогів, прилаштовували одні до одних і склеювали тваринним клеєм. Це була зброя, що мало в чому поступалася за точністю й дальністю майбутній вогнепальній. Навіть пересічний монгольський воїн із відстані 100 м міг пробити кольчугу противника. А стріляти на ходу монголи вчилися з трьох років.

Після захоплення Хорезма монголи здобули досконалі кольчуги й шаблі мусульманських зброярів. Сполучення важкої й легкої кінноти було підґрунтям тактичної гнучкості монголів. Під час війни вони декількома колонами заходили на ворожу територію й поступово звужували кільце «облоги», доки в ньому не опинялися головні сили супротивника. Складні маневри, які проводили з надзвичайною точністю, закінчувалися гігантським «мішком», у якому гинули китайські, хорезмські, руські, угорські, польсько-німецькі армії. Оточивши ворога, легка кіннота розстрілювала його здалека з луків. Командири спрямовували бій, використовуючи вимпели, а вночі — ліхтарі. То налітаючи, то відступаючи, лучники вимотували ворога й підводили його під удари важкої кінноти, яка довершувала справу. Потім обов'язково споряджалася погоня. Чингісхан завжди наголошував, що ворога потрібно знищити вщент. Невеликі загони монголів розсіювалися по країні, грабуючи села й зганяючи полонених для штурму фортець, де до справи долучалася найпередовіша на ті часи китайська техніка для облоги. Для непереможних європейських армій така маневрена війна була суцільним жахом. Монголи ж воювали, використовуючи вміння, злагодженість, сувору дисципліну, а не «число», і значно рідше гинули в рукопашних боях, яких намагалися уникати.

Військо монголів нагадувало сучасну армію, що опинилася в середньовіччі. Не випадково знаменитий британський військовий теоретик Ліддел Гарт писав, що «бронемашина чи легкий танк — це прямі нащадки монгольського вершника».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Історичні ілюстрації — різновид писемних історичних джерел. Уважно погляньте на подану ілюстрацію очима історика. Складіть колективну розповідь про зображену на ній битву, аналізуючи якнайбільше деталей і залучаючи знання з інших навчальних предметів — історії середніх віків, світової літератури тощо.

3. Українські землі та Золота Орда. Михайло Чернігівський і його загибель

Батий, пройшовши зі своєю ордою через Галицько-Волинські землі, пішов на Польщу й спалив її тодішню столицю Краків, а потім рушив на Угорщину й досяг Балкан. Звідти знесилені походом монголи через південноукраїнські степи повернулися на схід — до Волги. Там Батий створив величезну державу — **Золоту Орду**. Її столицею стало місто *Сарай* у пониззі Волги.

Під владу Золотої Орди потрапило багато народів від річки Іртиш на сході аж до нижньої течії Дунаю на заході. На північно-східних руських землях установилося важке й пригноблювальне ординське панування — *монгольське іго*. Завойовані народи змушені були платити данину, яку збирали золотоординські урядники — *баскаки*.

Хани втручались у внутрішні справи князівств, примушували тих князів, які хотіли правити своїми землями, їхати до них й укліпно просити грамоту — *ярлик* на володіння. За неї князі привозили ханові гроші, срібло й золото. Траплялося, що князі не поверталися зі *ставки* хана. Ярослава Всеволодовича, великого князя суздальського, отруїли. Не повернувся додому й рязанський князь Роман. За відмову змінити віру його піддали жорстоким тортурам і стратили.

Лиха доля не оминула й тих південно-руських князів, землі яких були ближче до Орди.

Так, у 1246 р. чернігівський князь Михайло разом із своїм боярином Федором вирушив у ставку Батия, де їх силували

БАСКА́К (тюрк.) — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення й збирав данину.

СТА́ВКА — місце розташування штабу воєначальника та його полководців.

С. Іванов. Баскаки. 1909 р.

взяти участь у релігійних обрядах монголів біля вогню. Вогонь у цих степових кочових народів символізував силу, що спалює лихі умисли проти хана. Чернігівський князь і його бояринь відмовилися брати участь у церемонії проходження між двома вогнями, що горіли перед тропом хана. Адрже вони були християнами й не хотіли випаповувати язичницьких богів. За цю відмову обоє поплачували життям.

Світлове значення боротьби нашого народу з монгольською навалюю полягає в тому, що впертий опір наших предків ослабив і затримав нашість монголів на Західну Європу. Руські князівства, як перед тим держави Центральної Азії і Закавказзя, а згодом країни Центральної Європи, відстоюючи свою незалежність від монгольських ханів, урятували Західну Європу, її культуру від руйнування. У цьому їх величезна історична заслуга перед європейською цивілізацією.

Але знекровлені навалюю українські землі стали згодом легкою здобиччю для сусідніх феодальних держав.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Дочка чернігівського князя Михайла Марія після загибелі в битві з монголами свого чоловіка — ростовського князя Василька Костянтиновича — збиралася стати черницею. Чимало вдів руських князів завершили своє життя в монастирях. Утримало Марію Михайлівну від чернецтва почуття відповідальності за долю двох неповнолітніх синів. Тільки-но Марія почала приходити до тями, як життя ще раз боляче вдарило: у стані хана Батия замордували батька. Пережити цю трагедію допомогла Марії Михайлівні справа, яку сама організувала в Ростові. Вона згуртувала навколо себе численну групу фахівців із переписування давніх книг і написання хронік, створивши їм належні умови для життя та праці. Добре освічена, вихована на книгах античних авторів, під враженням пережитого, побаченого й почутого, Марія Михайлівна й сама стала літописцем. Вона написала книгу «Житіє Михайла Чернігівського», у якій із великою майстерністю й пристрасстю розповіла про життя, діяння й героїчну загибель свого батька...

Чингісхан, битва на річці Калці, походи Чингісхана, узяття монголами Києва, Золота Орда, баскак, ставка.

Завдання та запитання

1. Історичний бліцтурнір. Установіть між товаришами певну черговість і відповідайте на запитання один за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
 - Назвіть ім'я найголовнішого монгольського хана на початку XIII ст.
 - Коли монголи обрали першого Великого хана?
 - Хто першим потрапив під шалений натиск монгольських військ?

- Що зробили князі для організації опору монголам?
- Коли й де відбулася перша битва з монголами?
- Як закінчилася перша битва з монголами?
- Яка причина невдач руських військ?
- Скільки років руські землі мали відносний спокій від навали монголів?
- Коли Батий розпочав свій перший похід?
- Куди був спрямований перший похід Батия?
- Що відбувалося в 1238 р.?
- Куди був спрямований новий похід орди в 1239 р.?
- Хто керував обороною Чернігова?
- Хто керував обороною Києва?
- Коли Батий захопив Київ?
- На які країни пішов Батий після Галицько-Волинського князівства?
- Назвіть причини розпаду Київської держави.
- Назвіть найбільші князівства, на які розпалася Київська Русь.

2. Накресліть на контурній карті шлях просування монгольських військ давньоруською землею. Позначте міста, які були ними завойовані.
3. Прочитайте уривки з літопису та розташуйте їх у хронологічному порядку.

1. «... І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути (нічого) од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його... І поставив Батий пороки (тарани) під город коло воріт Лядських, ... і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи й розколювалися щити...».

2. «...І прийшов він до Каменця та Ізяславля і взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, та відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм немає числа...».

3. «...І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: "Якщо ви не допоможете нам — то ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете". І була рада всіх князів у городі Києві, і нарадилися вони так: „Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй...”».

4. «...Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати (війська) на городи руські. Узав він город Переяславль списом, вибив його увесь... У той же час послав він (війська) на Чернігів...».

А 4, 3, 1, 2

Б 2, 1, 4, 3

В 3, 4, 1, 2

Г 4, 3, 2, 1

4. Складіть і запишіть у зошит складний план розповіді на одну з тем: «Перший похід монголів на українські землі», «Оборона Києва від монгольських військ», «Друге нашествя монгольських загарбників».

5. Чому монголи за короткий термін змогли завоювати величезні території та утворити одну з найбільших в історії імперій?

6. Визначте світове значення боротьби нашого народу з монгольською навалою.

7. Уявіть, що ви скульптор, який має створити пам'ятник русичам, які загинули на річці Калці. Які деталі з оповіді про Мамелфу ви використаєте? Чому?

8. Чи були, на вашу думку, монгольські воїни такими ж вправними в рукопашному бою, як і в кінному? Чому?

§ 17. РОЗКВІТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ

- Що вам відомо про дитячі, підліткові та юнацькі роки князя Данила?

1. Князь Данило Романович, його внутрішня політика

Роки правління **Данила Романовича (1237–1264)** були сповнені боротьби із зовнішнім ворогом і розбудовою Галицько-Волинського князівства.

У 1238 р. князь Данило розгромив пімецьких рицарів-хрестоносців, які захопили місто Дорогичин, що стояло над Бугом і було на Подляшші великим торговим центром. Тому визволення цього міста мало для

галицько-волинських земель велике значення.

Княжа криниця на Крилоській горі, з якої, за легендою, пив джерельну воду Данило Галицький

Після перемоги в битві за Дорогичин Данило пішов у Київ і укріпився там. Він повністю відновив територію Галицько-Волинської держави, якою володів його батько.

Об'єднання батьківських земель сталося незадовго до нападу Батия на Київ. Данило залишив управління Києвом своєму тисяцькому Дмитрові. Той був досвідченим і хоробрим воеводою, йому й довелося керувати обороною міста в листопаді–грудні 1240 р.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ**Змінили маршрут**

Галицькому князеві Данилові Романовичу протягом свого життя довелося чимало повоювати, захищаючи рідну землю від усіляких напасників — угрів, поляків, німців, литовських ятвягів, половців і монголів.

Навесні 1238 р. Данило й Василько Романовичі вирушили на ятвягів, від яких у той період руська земля не мала спокою. Але маршрут були змушені змінити — переповерхні водою ріки порозливалися. Порадившись, брати вирішили прогнати з давньоруського міста Дорогичина чужинців-загарбників. «Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам», — мовив Данило Романович, спрямовуючи своє військо в іншому напрямку.

Брати мали на увазі хрестоносців, або крижевників (від криж — хрест), які утворили **Тевтонський орден**. Зовнішньою ознакою темплічів уважався білий плащ із чорним хрестом. У березні 1237 р. Тевтонський орден об'єднався з орденом мечоносців. На честь цієї події мазовецький правитель Конрад I подарував їм давньоруський город Дорогичин.

Рівно за рік брати Романовичі щодуху гнали своїми полками темплічів геть. Данило й Василько побили хрестоносців, набрали чимало бранців, у тому числі полонили магістра ордену Бруно.

Здобувши Київ, Батий у 1241 р. рушив на Волинь. Цей похід був не такий успішний, як попередні. На Волині й у Галичині було багато укріплених міст (це теж заслуга князя Данила), деякі з них монголи не змогли взяти. Літопис згадує, що за вказівкою братів Данила та Василька були збудовані міста-замки: Данилів, Крем'янець, Угровеск та ін. Галицько-волинські землі зазнали спустошень менше, ніж східні князівства. Тому після відходу орди з українських земель Данило розпочинає не тільки відбудовувати зруйновані міста, а й будувати нові. Було закладено нове місто Львів (уперше згадується в 1256 р.), яке названо за ім'ям старшого сина Данила — Лева.

Столицю князівства Данило переніс із бунтівного Галича на Волинь, у м. Холм. Навколо міста він звів могутнє укріплення, побудував церкви та заклав чудовий палац.

ТЕВТОНСЬКИЙ (НІМЕЦЬКИЙ) ОРДЕН — католицький рицарсько-чернечий орден, започаткований наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ**Холм**

Галицький князь сам вибрав місце для своєї нової столиці. Було воно помітним підвищенням, пагорбом, за місцевою говіркою — холмом, що й дало назву майбутньому місту. Тихоплинна річка Угорка мала заболочені береги, що створювало природний захист від імовірного противника.

Церква Богородиці. м. Хелм.

Сучасна Польща

його на це приклад князів київських — Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Серед новозбудованих міст і зміцнених старих — Белз, Берестя, Володимир, Галич, Данилів, Звенигород, Тихомль та ін. А ще Данило Романович розпочав будувати місто, назване на честь його сина Львовом. Сам Лев Данилович згодом і закінчив будівництво Львова. Розбудував Данило Романович і свій двір у Холмі, який став визначним культурним центром і відзначався розкішшю. Нині місто Хелм знаходиться на території Польщі.

- Чому князь Данило вибрав саме таке місце для нової столиці князівства?

У внутрішній політиці Данило прагнув забезпечити собі підтримку селян і міщан. Він дбав про розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Із цією метою князь запрошував ремісників і купців з Німеччини, Польщі, зруйнованої монгольським нашествям Північної Русі. Данило не дав монголам повністю знищити своєї держави: об'єднав її землі, підготував країну до відсічі орди.

Князь Данило проявив себе як здібний державний діяч. Він здійснив *військову реформу*. Не покладаючись тільки на феодалну дружину (галицьке боярство часто зраджувало його), почав широко використовувати ополчення — селян і міщан. Реформував

ШЛЯХТА — у ряді країн Центрально-Східної Європи (Польща, Литва, Білорусь, Україна та ін.) назва феодалів; аристократи.

державний апарат Галицько-Волинської держави. На зміну великому боярству, яке було в князівському оточенні, він почав висувати своїх прибічників із нижчих верств. Так формувалося дворянство — *шляхта*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

2. Зовнішня політика князя Данила Романовича

1. Поясніть зміст поняття «зовнішня політика» на прикладі когось із давньоруських князів (на ваш вибір).

2. Хто такі *васали*?

3. Що вам відомо про хрестоносців з уроків історії середніх віків і світової літератури?

4. Прочитайте подане нижче інформаційне повідомлення про зовнішню політику князя Данила Романовича. Складіть розгорнутий план розповіді, виписавши відповідні тематичні речення.

Уторгнення монгольських військ і руйнування міст, розгром княжих дружин і загибель багатьох князів внесли безлад і сум'яття в політичне життя. Монгольські хани свідомо знищували чи усували від влади впливових руських князів, надаючи ярлики на княжіння молодшим представникам династії Рюриковичів. Проте позбавити життя або княжіння Данила Романовича вони не посміли.

Наприкінці 1245 р. — на початку 1246 р. Данило здійснив подорож на Волгу до ставки Батия. Галицько-Волинський володар визнав себе васалом Золотої Орди, а за це одержав право володіти своєю землею. «О, лихіша лиха честь татарська! — зітхає літописець. — Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, й іншими краями, пині сидить на колінах і холопом себе називає!»

Наступні 20 років Данило Галицький витратив на організацію опору Орді. Це було основою його зовнішньополітичної діяльності. Руські землі на схід від Дніпра лежали в руїнах, тому Данило звернув свій погляд на Захід.

Успішна поїздка в Орду, а перед тим розгром польських та угорських рitters під Ярославом у 1245 р. сприяли налагодженню мирних відносин з Угорщиною.

У Польщі, де розгорілася міжусобна боротьба, Данило підтримував сусідів Волині — мазовецьких князів, забезпечивши свої західні кордони.

На північних кордонах Галицько-Волинської держави міцніло Литовське князівство. Данило воював із Литвою й змусив її поступитися прикордонними містами: Новгородком, Волковийськом, Слопімом та ін.

Данило Романович прагнув опертися на підтримку церкви в боротьбі з монголами. Він призначив свого начальника канцелярії («печатника») Кирила митрополитом Київським. У 1247 р. Кирила офіційно висвятили в цей сан під час поїздки до Візантії.

За посередництва митрополита Кирила Данило намагався створити антимонольський союз спільно з володарями Рязані й Володимира-паклязьмі. Проте великий князь владимирський Олександр Невський, на відміну від Данила, обрав іншу політичну лінію — покору й союз із монгольськими ханами.

Тоді Данило налагодив дипломатичні відносини з главою католицької церкви — Папою Римським, сподіваючись на організацію хрестового походу проти монголів. Переговори тривали кілька років. У 1253 р. Папа надіслав Данилові королівський вінець і папський посол урочисто коронував Данила в м. Дорогичині. Відтоді всі західні хроністи почали титулувати Данила королем Русі, а Галицько-Волинську державу — Руським королівством. Чи привели ці переговори до об'єднання (унії) церков, літописи не повідомляють.

Папа Римський не поспішав організовувати хрестовий похід проти монголів, бо вони воювали з арабами. А араби, як відомо, були ворогами християн у боротьбі за Єрусалим та інші святі місця. Пригадаймо хрестові походи на Близький Схід. Не отримавши допомоги від Папи, король Данило змушений був самостійно захищати свою державу.

У 1252–1253 рр. Данило втрутився в боротьбу за Австрію. Він одружив свого молодшого сина Романа зі спадкоємицею австрійського престолу герцогинею Гертрудою. Однак монгольська загроза не дозволила відрядити військові сили в центр Європи й утвердити за сином австрійський престол.

Наприкінці 50-х років XIII ст. монгольське командування спрямувало проти Данила величезне військо й змусило його остаточно визнати себе васалом Орди. З того часу галицько-волинські війська змушені були брати участь у військових походах монголів на сусідні держави. Однак залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди була значно меншою, ніж інших руських князівств.

Визначний український історик І. Крип'якевич дав таку оцінку діяльності Данила Галицького: «Данило — це найвидатніша постать в історії Галицько-Волинської держави. Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа й поклав основу під її дальший розвиток».

5. Складіть за створенням вами планом розповідь про зовнішню політику князя Данила Романовича.

6. Які події відбулися в м. Дорогичині в 1238 р. та в 1253 р.? Чи є між ними зв'язок? Якщо є, то в чому він полягає?

7. Які сподівання Данила Галицького справдилися в результаті його коронації, а які — ні? Чому?

8. Якою була зовнішня політика Данила Галицького — агресивною чи спрямованою на захист території та народу своєї держави? Обгрунтуйте свою відповідь конкретними прикладами.

3. Наступники Данила Романовича

Після смерті короля Данила в 1264 р. старшим у роду залишився його брат Василько Романович. Він продовжував княжити у Володимирі й володів лише частиною Волинської землі.

Його єдиний син і наступник **Володимир Василькович** правив північно-західною частиною Волині в 1269–1288 рр. Очевидно, саме при його дворі була написана остання частина Галицько-Волинського літопису. Тому ми достеменно знаємо, що Володимир розбудував свою вотчину, зводив нові міста та замки для оборони від Литви, підтримував міщанство.

Він був людиною освіченою, сам переписував книжки. Літописець називає Володимира «книжником і філософом», якого ще не було серед князів.

У зовнішній політиці Володимир Василькович, як і його батько, боровся проти натиску литовських племен. Брав участь у міжусобних війнах у Польщі, підтримуючи мазовецьких князів, які визнавали себе його васалами.

Більшу частину Галицько-Волинської держави після смерті Данила та його брата Шварна успадкував **Лев Данилович (1264–1301)**. Лев мав енергійний і запальний характер, і саме він став справжнім лідером князівської династії Романовичів.

Лев Данилович залишався васалом Золотої Орди, але зумів звести цю залежність лише до участі у військових походах монгольських ханів.

Лев Данилович значно розширив батьківські володіння. Він приєднав до своїх земель Люблінську землю в Польщі й повернув частину Закарпаття, у тому числі й місто Мукачеве.

У 1272 р. князь Лев переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова, укріпив нову столицю й відбудував ті фортеці, які за наказом монголів зруйнував його батько. Лев підтримував жваві дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою та Тевтонським орденом. Він був могутнім воїном і талановитим полководцем.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Розпаду не допустив

Єдиному матеріку, поділеному на дві частини — Галичину й Волинь, уподібнилася Галицько-Волинська держава по смерті князя Данила Романовича. По один бік лежали землі Василька Романовича та його сина Володимира, по інший — синів Данила Романовича: Лев вокняжився в Галичі й Перемишлі, Мстислав — у Тербовлі, Шварно — у Холмщині й

Князь
Лев Данилович

Белзчині. Проте Льву Даниловичу вистачило хисту не допустити розпаду держави, яка була ще вчора міцною й потужною. Більше того, він намагався розширити галицько-волинські землі. По смерті польського короля Болеслава князь Лев спробував стати володарем навіть краківської корони. Невдачу компенсував так: по смерті короля Лєська здобув собі Люблінщину. Лев Данилович «дотягнувся» і до угорського короля Стефана — забрав і приєднав до Галичини частину українського Закарпаття. До всіх походів на ці країни й на Литву Лев Данилович постійно залучав монголів, з якими, на відміну від батька, підтримував «ділові» відносини, хоча формально й був їхнім васалом.

Князі Данило Романович, Василько Романович, Володимир Василькович, Лев Данилович, шляхта, Дорогичин.

Завдання та запитання

1. Яка подія сталася в 1238 р. на галицько-волинських землях?
2. Назвіть міста, які були столицею Галицько-Волинського князівства.
3. Запишіть у зошиті назви міст, які збудував Данило Галицький.

4. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«...Був-бо він сміливий і хоробрий — „від стопи ноги його і аж до верху голови його не було в ньому вади“... Сам же король Данило (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, й оздобив їх різноманітними прикрасами...»

Які міста заснував Данило Галицький?

А Звенигород, Холм, Львів

Б Данилів, Львів, Холм

В Перемишль, Данилів, Львів

Г Данилів, Звенигород, Перемишль

5. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Данила?

• «...Був-бо він сміливий і хоробрий — „від стопи ноги його й аж до верху голови його не було в ньому вади“... Сам же король (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, й оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм...»

• «...О лихша лиха честь татарська! Князь наш, що володів Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!...»

А так, обидві події стосуються

Б тільки перша подія стосується

В тільки друга подія стосується

Г ні, жодна з подій не стосується

6. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«...І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: „Якщо ви не допоможете нам — то ми нині порубані були,

а ви завтра порубані будете". І була рада всіх князів у городі Києва», і нарадилися вони так: „Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй...”»

Про яку подію йдеться?

- А** Любецький зїзд князів, 1097 р.
- Б** облога і падіння Торчеська, 1093 р.
- В** битва на річці Калці, 1223 р.
- Г** битва з хрестоносцями, 1238 р.

7. Проаналізуйте, як розподілилася влада в Галицько-Волинському князівстві після смерті князя Данила.
8. Поясніть, які реформи здійснив Данило.
9. Порівняйте діяльність князя Романа та князя Данила.
10. Чим керувався Данило, вибираючи місце для нової столиці — Холма?
11. Дайте характеристику діяльності Лева Даниловича.
12. Які риси вдачі унаслідував Лев Данилович від батька?

§ 18. ПРАВЛІННЯ ЮРІЯ І ЛЬВОВИЧА Й ОСТАННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ

- Яка була політика Лева Даниловича щодо Золотої Орди?

1. Правління короля Юрія І Львовича

На початку XIV ст. влада в Галицько-Волинській державі знову зосереджується в одних руках. Після смерті інших князів династії Романовичів єдиним володарем став син Лева Даниловича, князь **Юрій І Львович (1301–1308)**.

Це був могутній і розумний правитель. Він дуже вдало використав з внутрішні заколоти, які відбувалися в той час у Золотій Орді. Юрій І знову пересуває південні кордони своєї держави аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу.

Юрій І, як і його дід Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимирії (Волині). Він переніс свою столицю зі Львова до Володимира-Волинського, уклав союз із мазовецьким князем Казимиром Куявським та одружився з його дочкою. Князь зійшовся з пімецькими хрестоносцями з метою

Князь Юрій І Львович

заручитися підтримкою й мати союзників у боротьбі проти Литви. Адже Литва на той час ставала дуже сильною державою.

МИТРОПОЛІЯ — церковно-адміністративний округ (голова — митрополит), який поділяється на єпархії на чолі з єпископами.

Одним із головних здобутків короля Юрія I було *утворення в 1303 р. окремої Галицької церковної митрополії*. До неї ввійшли кілька єпархій: Володимирська, Луцька, Перемишльська, Турово-пінська.

Раніше вся Русь входила до складу однієї митрополії — Київської. Однак на-

прикінці XIII ст. київські митрополити перебралися зі зруйнованого монголами Києва на північний схід, у Суздаль. Тому заснування окремої митрополії мало велике значення для розвитку українських земель. По-перше, поставлення Константинопольським патріархом окремого митрополита для Галицько-Волинської держави демонструвало всьому православному світові її авторитет і могутність. По-друге, це був захист політичної незалежності об'єднаного князівства. По-третє, утворення митрополії давало неабиякі можливості для розвитку православ'я та традиційної культури.

◆ 2. Останні галицько-волинські князі

Після смерті Юрія I Галицько-Волинська держава перейшла до його синів **Андрія Юрійовича** та **Лева II Юрійовича**. Вони, як свого часу Данило й Василько, правили спільно в **1308–1323 рр.** і титулувалися князями Руської землі. Збереглися грамоти Андрія та Лева, написані латинською мовою. З них ми дізнаємося, що князі підтримували на своїх землях міжнародну торгівлю, брали участь у боротьбі польських князів проти німецького натиску.

Князь Андрій Юрійович

У зовнішній політиці Андрій I Лев опиралися на союз із Тевтонськими лицарями. Цей союз не лише забезпечував українським товарам вихід до Балтійського моря, а й був протиположним Литві. Українські ж князі обіцяли лицарям захист від монголів. У війні з Ордою Андрій I Лев загинули. Польський король у листі до Папи Римського в 1323 р., повідомляючи про цю подію, називав своїх східних сусідів «непоборним щитом» проти жорстокого монгольського племені.

Останнім галицько-волинським князем був племінник Андрія й Лева II **Юрій II Болеслав (1323–1340)**. Він продовжив політику своїх

посередників, зумів урегулювати відносини із Золотою Ордою, Литвою та Тевтонським орденом. Однак папруженими залишалися відносини з Польщею та Угорщиною, які почали готувати спільний наступ на Галицько-Волинську державу.

У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали незадоволення бояр, і у квітні 1340 р. його було отруєно у Володимирі-Волинському. Припинення існування правлячої династії Романовичів стало ударом для держави.

Галицько-Волинське князівство затримувало Золоту Орду в паступі на землі західних сусідів, але саме виспажувалось у цій боротьбі. Послаблення князівства спричинили боротьбу із зовнішніми ворогами на заході та півночі, а також конфлікти князів і бояр. Цим і скористалися сусідні держави. Після смерті останнього галицько-волинського князя ці землі в 1340–1387 рр. були захоплені й поділені між Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Непроста доля корони Данила Галицького

У 1340 р. був отруєний останній галицько-волинський князь Юрій II (Болеслав Тройденівич). 22–27 квітня 1340 р. польський король Казимир III Великий захопив Львів і пограбував княжу скарбницю: забрав корону Данила Галицького, вінець Юрія I, княжий престол, ризи, два золоті хрести.

За іншою версією, князь Данило мав літній замок у Перемишлі. Королівську корону він нібито передав до Перемишльського кафедрального собору Святого Івана Хрестителя. Там вона перебувала до Першої світової війни (1914 р.).

1915 р. корону вивезли до Москви. До 1922 р. вона перебувала в московському монастирі. До Перемишля її повернули знищеною. У майстерні отців василіян корону поновили у формі митри, тобто головного убору вищого духовенства.

Під час Другої світової війни (1939–1945) корона загубилася, і де вона, достеменно невідомо до сьогодні. Щодо цього є кілька версій, зокрема така: корона Данила Галицького зберігається в Польщі. Такої позиції дотримується польський професор Є. Місило, який в архівних документах знайшов цьому чимало підтверджень. До неї схиляється й більшість дослідників України. За іншою версією, у 1942 р. корону передали на зберігання до Ватиканського музею. Припускають також, що корона-митра могла врешті-решт опинитися в Росії або США.

Митра перемишльського єпископа. Реконструкція (за малюнком з оригіналу художника А. Скрутка)

Князь Юрій I Львович, князі Андрій Юрійович та Лев II Юрійович, князь Юрій II Болеслав, Галицька церковна митрополія.

Завдання та запитання

1. Історичний бліцтурнір (умови вам відомі з попередніх уроків).
 - Де була столиця князівства за Юрія I?
 - З ким установив дипломатичні відносини Юрій I?
 - Назвіть головний здобуток Юрія I.
 - Хто став на престол після смерті Юрія I?
 - Назвіть джерела, з яких відомо, що Андрій I та Лев II підтримували міжнародну торгівлю та зв'язки з Тевтонським орденом.
 - Як називав польський король Андрія та Лева II?
 - Хто був останнім князем Галицько-Волинських земель?
 - Після якої події Польща, Угорщина й Литва починають боротися за Галицько-Волинську державу?
 - Скільки років Галицько-Волинські землі були незалежними після смерті Юрія II?

2. З якою метою Юрій I зійшовся з німецькими хрестоносцями?
3. Доповніть речення: *У 1340–1387 рр. Галицько-Волинські землі були поділені між...*

4. Об'єднайтесь у дві команди. Складіть групову розповідь про: а) діяльність Юрія I; б) діяльність Юрія II.

5. Складіть план розповіді до оповідання «Галицько-Волинські землі за останніх князів».
6. Чи повернеться, на вашу думку, в Україну дорогоцінна для нашого народу історична реліквія — корона Данила Галицького? Кому й що потрібно для цього робити?

§ 19. ОСВІТА, МИСТЕЦТВО ТА ЦЕРКВА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

- Що робили для розвитку культури галицько-волинські князі?

1. Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави

Культура Галицько-Волинської держави, як і всієї Русі, розвивалася під впливом Візантії. Однак протяжні кордони з Угорщиною, польськими князівствами та Литвою сприяли тісним контактам і зв'язкам із західними сусідами. На Галичині та Волині раніше, ніж в інших землях Русі, з'явилися нові види зброї, що прийшли із заходу: катапульти (каменемети) й арбалети (самостріли). Найпомітніший вплив західноєвропейських культурних течій проявився в архітектурі Галицько-Волинського

князівства. Особливістю галицької архітектури того часу є поєднання візантійсько-київського стилю з романським, який був на той час характерним для Європи. Елементи романського стилю проявлялися не лише в зовнішньому вигляді галицьких церков, а й у внутрішньому оздобленні.

З часів Данила в містах Галицько-Волинської держави з'являються німецькі та польські ремісники-колоністи. Їхня присутність прискорює розвиток місцевого ремісництва, впливає на культуру й суспільне життя краю. Культура цієї епохи поєднала в собі слов'янську спадщину й нові ознаки, зумовлені зв'язками не лише з Візантією, а й із Західною, Центральною Європою та країнами Сходу.

2. Освіта

У Галицько-Волинському князівстві центрами культурно-освітнього руху були єпископські кафедри, монастирі й парафіяльні громади. У Галичині та на Волині працювали школи. Учителями, як правило, були священики й дяки. Приходські школи давали початкову освіту. Тут дітей навчали читати, писати й рахувати. Досить поширеними були школи для підготовки різних ремісничих професій і купців. Школи при єпископських кафедрах готували майбутніх священиків. Крім загальноосвітніх предметів, тут навчали співу, основам православного віровчення та моралі.

Після закінчення початкової школи випускники продовжували навчатися самостійно. Заможні люди наймали вчителів для навчання своїх дітей у домашніх умовах. Пізніше вони їхали здобувати вищу освіту за кордон, оскільки в Україні в той час університетів не було.

З часом зв'язки Галицько-Волинського князівства із Західною Європою ставали тіснішими. Воно поступово втягувалося в орбіту загальноєвропейських справ. На той час латина в Європі була мовою міждержавного спілкування, науки та культури. Усі документи писали цією мовою. Тому людина, яка планувала посісти в майбутньому державні посади й узагалі досягнути успіху та визнання, мала знати латинську мову. Отож ідеалом цієї епохи була людина, що знала три іноземні мови — грецьку, латинську й одну з європейських мов.

У князівських і єпископських канцеляріях працювали освічені люди, які володіли багатьма іноземними мовами. Вони писали тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглися грамоти, написані латинською мовою, які галицько-волинські князі надсилали до Німеччини.

У Львівському архіві пайдавнішим документом є папська грамота початку XIII ст. Вона надіслана католицьким чепцям-місіонерам, які проповідували на Русі. Тобто західні впливи йшли в давню Україну не лише через колоністів, а й зусиллями католицької церкви. Християни-римо-католики не були дивиною в галицьких і волинських містах. Тут

селилися пімецькі, чеські й польські майстри та купці. З другої половини XIII ст. в містах Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Володимирі та інших з'явилися численні вірменські колонії. Жодного разу в писемних джерелах не згадується про конфлікти давніх українців з колоністами на релігійному ґрунті.

3. Літописання

Літописання на землях Галицько-Волинського князівства з'явилося дуже рано. У 1097 р. написано «*Повість про осліплення Василька*». Автор (дружинник князя) розповідає про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславовича.

Найвизначнішою літописною пам'яткою України XIII ст. є *Галицько-Волинський літопис*. Він був написаний у Холмі й Володимирі високоосвіченими книжниками. Літопис складається з двох частин. У першій частині розповідається про життя та діяльність Данила Галицького. Друга присвячена історії Волині й розпочинається 1260 р. Галицько-Волинський літопис спочатку був літературним твором. І лише згодом переписувачі поставили в ньому хронологію — «літа». Мабуть, саме тому цей літопис вирізняється яскравою, образною мовою, наявністю багатьох приповідок і народних переказів. У тексті літопису, написаного книжною слов'янською мовою, є чимало слів, які були характерними для тодішньої української розмовної мови.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Родючі землі, активне господарське життя сприяли розвитку в Галицько-Волинському князівстві ремесел і мистецтва. Порівняно з іншими руськими землями великого розквіту досягли тут архітектура й містобудування. Зводили будівлі з дерева, а церкви — з білого каменю. Місцевий камінь-вапняк обтесували та клали на тонкий шар вапняного розчину. Така будівнича техніка застосовувалась у Європі й була характерною для романського стилю.

У Галичі було збудовано 30 монументальних споруд. Поблизу Галича спорудили величний храм св. Пантелеймона, що частково зберігся до наших днів.

Данило Галицький прославився будівництвом церков. Найкраща з них — церква Івана. Про її красу згадується в літописі. Фасади та внутрішні приміщення часто оздоблювали різьбленими по білому каменю орнаментами.

Такою плиткою оздоблювали будівлі в Галицько-Волинському князівстві

ми. У будівельній техніці та прийомах різби можна помітити чимало спільного з архітектурою сусідніх країн — Польщі й Угорщини. Цікавою особливістю, характерною тільки для Галичини, був прийом облицювання внутрішніх стін палаців і багатих будинків керамічними рельєфними плитками із зображеннями птахів, рослин, воїнів або геометричним орнаментом.

Наприкінці XIII ст. на Волині будують замки та церкви, які, на відміну від попередніх, зводили не з давньоруської цегли, а з брусчатой, що стає основним будівельним матеріалом на Волині.

Під впливом Києва на галицько-волинських землях розвивалось іконописання.

Тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, тонка гармонія барв, топальні переходи, наближення ликів святих до рис місцевого населення — такі головні ознаки, властиві для давньоруської школи іконопису.

Ці ознаки виразно виявились у творчості майстрів ікони Алімпія, Григорія та їхніх учнів.

Галицьку школу іконопису представляє ікона св. Юрія Змієборця на чорному коні. Вона походить із с. Стапиля поблизу м. Дрогобича, а зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва. У цій іконі немає нічого зайвого.

У Національному художньому музеї зберігається ікона богоматері — *Одигітрія* кінця XIII — початку XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька. Її відносять до волинської школи іконопису, що, узявши за основу візантійські зразки, створила власний неповторний стиль. Зображення Діви Марії з її сином Ісусом було найпопулярнішим сюжетом.

Великого значення в зображеннях на іконах надавалося кольорам. Так, золотистий і жовтий кольори символізували небесне царство, білий — перетворення небесного на землі, блакитний — небо,

Святий Юрій Змієборець.
XIV ст.

ІКОНА (з грецьк. *образ, зображення*) — малярське, мозаїчне, графічне або скульптурне зображення Ісуса Христа, Діви Марії, ангелів, святих; є предметом релігійного поклоніння й ушанування.

ОДИГІТРІЯ («та, що вказує») — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям. Зображення Богородиці найчастіше пояснює, жестом правити вона вказує на Божого сина. Одигітрія є в Україні найпоширенішим типом богородичної ікони.

Богоматір Провідниця (Одигітрія). Чудотворна Волинська ікона.
XIII — початок XIV ст.

зелений — усе земне, різні відтінки червоного — царське, божественне походження й виявлення ласки Божої.

Ікони XIV ст. дещо відрізняються від попередніх. У них поєднуються контрастні барви, емоційно насичується образ-символ. Ці риси в майбутньому стали національною особливістю українського образотворчого мистецтва. У багатьох сучасних творах можна побачити використання мотивів середньовіччя, тяглість національних традицій.

Галицько-волинське та київське малювання стало підґрунтям українського іконного мистецтва доби пізнього Середньовіччя.

Галицько-Волинський літопис, іконописання, ікона, Одигітрія.

Завдання та запитання

1. Де був написаний Галицько-Волинський літопис?
2. Яка була найкраща церква в Галичині, хто її збудував?
3. Яке оформлення було характерним для давньоруських літописів?
4. Назвіть факти, які доводять існування шкіл у Галицько-Волинському князівстві.

5. Культури яких держав впливали на духовний розвиток Галицько-Волинського князівства?
6. Про які типи ікон із зображенням Богородиці ви дізналися?
7. Знайдіть у тексті підручника свідчення про те, що в князівстві були люди, які володіли багатьма мовами.

8. Уважно розгляньте ілюстрації ікон св. Юрія Змієборця та Волинської Богоматері. Знайдіть особливості шкіл іконопису кожної з них.
9. Об'єднайтесь у чотири команди. Складіть групову розповідь про: а) освіту; б) літописи; в) будівництво й архітектуру; г) іконопис.

10. Складіть план оповідання «Розвиток культури Галицько-Волинської держави».
11. Яка характерна особливість оформлення інтер'єру була притаманна для Галичини?
12. Назвіть особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ IV «ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»

Вивчивши історію Київської Русі та Галицько-Волинської держави, можна зробити певні висновки:

- Київська Русь була багатоетнічною державою, з якої виводять свою історію сучасні українці, росіяни й білоруси. Давні українці із центром у Києві посідали в ній провідне місце;

- Галицько-Волинська держава, що проіснувала з кінця XII ст. до середини XIV ст., була прямою спадкоємицею Київської Русі;

- розташована на українських землях, вона стала другою українською князівською державою.

Утворена зусиллями нападців Володимира Мономаха, ця держава займала значну територію північної України. Її володарі — Роман Мстиславич, якого літописець називає самодержцем усієї Русі, король Данило, його син Лев I і внук Юрій Львович, що також титулувався королем Русі, залишили вагомий слід в історії. Їхні імена стали символами незалежності й могутності давньої української держави.

Середина XIII ст. ознаменувалася ще однією подією, яка мала значні наслідки для багатьох народів Азії та Східної Європи. Монгольська павала та спричинені нею руйнування загальмовували розвиток землеробських цивілізацій на просторах Євразії. Галицько-Волинська держава меншою мірою порівняно з Північно-Східною Руссю та землями на схід від Дніпра постраждала від монголів і зуміла відновити свої сили та зберегти територіальну цілісність.

Однак вигасання князівської династії та постійна боротьба із Золотою Ордою призвели до того, що впродовж другої половини XIV ст. галицько-волинські землі були захоплені сусідніми європейськими державами.

Галицько-Волинське князівство зробило великий внесок у формування української культури. У культурі цих земель спостерігається оригінальне поєднання спадщини Київської Русі й нових ознак, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною та Центральною Європою, країнами Сходу. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська держава нічим не поступалась іншим державам, а часом ставала батьківщиною нових творчих здобутків.

Культурні досягнення Галицько-Волинської держави — унікальна школа іконопису, своєрідна архітектура, що поєднала західноєвропейський і слов'яно-візантійський стилі, література та фольклор — увійшли в скарбницю духовної культури людства.

Започатковані в Києві, Чернігові та Переяславі, на Волині й Галичині давньоукраїнська культура, мова, господарські зв'язки між різними

частинами українських земель становили ту матеріальну й духовну основу, на якій постала згодом Українська козацька держава.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ	
Роман Мстиславич (1199–1205) князь галицький	Об'єднав Галицьке та Волинське князівства (1199); боровся з боярами; об'єднав Київське, Галицько-Волинське князівства; здійснив успішні походи на половців і литовців; підтримував добрі відносини з Візантією, країнами Західної Європи, Німецькою імперією
Данило Галицький (1237–1264) князь галицький	Розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238); поширив владу на Київ (1239); приборкав бунтівних бояр; переніс столицю в Холм; реформував військовий і державний апарат; побудував і укріпив міста; боровся з монголами; коронований у 1253 р.; провадив активну зовнішню політику
Василько Романович (1234–1269) князь волинський	Вів боротьбу спільно з братом Данилом за повернення батьківської вотчини; розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238)
Володимир Василькович (1269–1288) князь волинський	Будував нові міста та замки; підтримував міщанство; сприяв розвитку науки й культури
Лев Данилович (1264–1301) князь галицький	Приєднав Закарпаття та Люблінщину; підтримував зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом; переніс столицю до Львова
Юрій Львович (1301–1308) князь галицький	Об'єднав усі землі Галицько-Волинського князівства під своєю владою; переніс столицю до Володимир-Волинського; утворив Галицьку митрополію; прийняв титул короля
Андрій I Лев II Юрійович (1308–1323) князі галицькі	Підтримували зв'язки з Польщею та Тевтонським орденом; воювали з монголами й Литвою
Юрій II Болеслав (1323–1340) князь галицький	Підтримував союзні відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом; сприяв розвитку міст; вів боротьбу з боярами

РОЗДІЛ V

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV–XV ст.)

У цьому розділі ви дізнаєтеся, до складу яких держав увійшли українські землі в XIV–XV ст., який статус там мали, як це вплинуло на розвиток господарства, культури й мови. Велика увага буде приділена тим територіям нашої Батьківщини, про які не йшлося раніше, зокрема Криму, Закарпаттю та Буковині.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати час входження українських земель до складу різних держав та утворення Кримського ханства, його підпорядкування Османській імперії;
- розповісти про князів литовської династії Гедиміновичів, причетних до історії українських земель, і про основні верстви суспільства Галичини, Волині й Київщини в XV ст.;
- пояснити й застосувати поняття «унія», «українська шляхта», «магнат», «кріпацтво», «невільник», «ясир», «гетьман», «господар», «хан», «султан», «магдебурзьке право», «іконостас»;
- розпізнати й описати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- навести приклади полікультурності українського суспільства, діяльності литовських князів у розбудові українських удільних князівств;
- розповісти про особливості розвитку міст і магдебурзького права в українських землях і про культурні досягнення;
- показувати на карті території держав, до яких увійшли українські землі, кордони Кримського ханства, буковинські та закарпатські землі;
- висловити ставлення до діяльності Любарта Гедиміновича, Володимира Ольгердовича, Хаджі-Гірея, Костянтина Острозького, Юрія Дрогобича.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XIV – XV ст.

Лицар

Польський
городянин

Польський
п'ляхтич

Нерукотворний образ Христа.
Перемишчина, Львівська обл.
XV ст.

§ 20–21. ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО Й ІНШИХ ДЕРЖАВ. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

- Пригадайте родовід Юрія II Болеслава.

1. У змаганнях за галицько-волинську спадщину

Після смерті в 1340 р. Юрія II Болеслава — останнього представника династії Романовичів — розпочалася тривала війна Польщі, Угорщини й Литви за землі Галицько-Волинської держави. Галицькі та волинські бояри запросили на престол **Любарта (Дмитра)** — сина великого князя литовського Гедиміна. Любарт був одружений на княжні (доньці Андрія Юрійовича) з роду Романовичів. Він віддавна жив на Волині, був православним, знав українську мову й уважав себе законним спадкоємцем Романовичів. Проте оволодіти спадщиною Романовичів Любарту не дозволили Польща й Угорщина.

Князь Любарт

У квітні 1340 р., уже через дев'ять днів після смерті Юрія II Болеслава, король Польщі Казимир III вдерся в Галичину. Він захопив Львів і пограбував князівську казну. Вивіз, зокрема, озпаки королівської влади галицько-волинських володарів: кілька золотих хрестів, дві корони, королівську мантію, трон тощо. Однак загарбати Галичину тоді йому не вдалося.

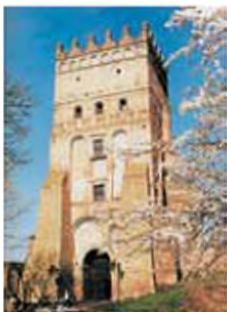
Восени 1349 р., заручившись нейтралітетом монголів, Казимир знову здійснив похід на схід і захопив Галичину й Холмщину. Поляки взяли Львів, Володимир, Белз, Берестя й інші міста.

Литовські князі підтримували Любарта в його тривалій боротьбі з поляками й угорцями за повернення втраченої половини держави. Проте ця боротьба не увінчалася успіхом — усі зусилля були марними.

У 1387 р. молода польська королева Ядвіґа — донька угорського короля й опука Казимира — остаточно приєднала Галичину й західне Поділля до Польської держави.

2. Волинь за правління Любарта

За результатами угорсько-польсько-литовської війни на Волині остаточно утвердився Любарт. Волинське князівство вважалося за-

В'їзна брама Луцького
замку

який на той час досяг значного розвитку й став головним містом Волині. За князювання Любарта тут був споруджений на основі старих мурів новий замок. Це одна із найбільших оборонних споруд України XIV ст., яка дуже добре збереглася. Вона захищала волинян від нападів кочовиків із півдня та західних сусідів. Замок складався з двох частин. До наших днів зберігся верхній замок, що раніше був резиденцією князя. Досі він здіймається над містом грізними зубчастими вежами. Особливо привертає увагу своєю величчю вежа заввишки 27 м. За часів Любарта Луцьк перетворився на велике, добре укріплене місто, побудоване за всіма вимогами тогочасної військової справи, а Волинське князівство — на останній відгомін колишньої слави й величі Галицько-Волинської держави.

лежним від Литви, але насправді Любарт правив самостійно.

Хоча за походженням він був литвином, але правив за порядками й правами, які встановилися ще за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Любарт підтримував руську (як тоді казали) культуру, мову, православну віру. Він будував церкви, дбав про освіту й торгівлю. На південному сході Волині над річкою Случ (нинішня Житомирська область) заснував місто, що називає на його честь й існує дотепі (смі Любар).

Столиця князівства була перенесена із захопленого поляками Володимира до Луцька,

◆ 3. Поширення влади Великого князівства Литовського на інші українські землі

Після того як у 1340 р. Любарт Гедимінович здобув спадкові права на Волинські землі, наступ Литви на Україну посилюється.

У 1345 р. на литовський престол сів син Гедиміна — **Ольгерд**. Він правив до 1377 р. Із середини XIV ст. розпочався новий етап розширення Литви за рахунок українських земель. Князь Ольгерд заявив: «Уся Русь просто повинна належати литовцям». У цей час Золота Орда вступила в смуту феодальної міжусобиці й фактично розпалася на окремі частини. Цим скористався литовський князь, щоб розширити кордони своєї держави. У 1355–1356 рр. він підпорядкував Чернігово-Сіверські землі, а в 1361–1362 рр. його влада поширилася на Київ, Київські та Переяславські землі.

По суті, відбувалося перепідпорядкування українських земель. Вони переходили з-під влади монгольських правителів під владу литовських князів.

Восени 1362 р. на річці Сині Води — пині Сипоха, ліва притока Південного Бугу — українсько-литовські полки Ольгерда зустрілися з татарським військом. Літопис повідомляє, що литовський князь Ольгерд розгромив на Поділлі «трех царків» татарських. Унаслідок цієї битви до Литовської держави відійшла південна Київщина та східне Поділля.

Отже, пайбільш заселені українські землі ввійшли до Литовської держави. За її межами опинилися Галичина, Західна Волинь, Закарпаття, Буковина.

Вежа Гедиміна,
м. Вілнюс

4. Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського

Протягом XIV ст. Литовське князівство перетворилося на велику державу, яка ввійшла в історію під назвою **Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське**. Ця держава зростала за рахунок українських і білоруських земель. Уже за часів князя Міндовга до Литовського князівства входила так звана Чорна Русь (північно-східна частина сучасної Білорусі), а пайбільше її місто Новгород-Литовський було навіть столицею Литовського князівства. Найбільше українських земель було приєднано за князя Ольгерда.

Литовсько-Руська держава утворилася менш ніж за 150 років і стала однією з найбільших у Європі. Її територія простягалася від Балтійського до Чорного морів. Дев'яносто відсотків території Великого князівства Литовського становили землі колишньої Київської Русі. Основною частиною населення цієї держави були українці та білоруси.

Вища культура цих земель позначилася на соціально-економічному, політичному та культурному розвитку Литовської держави. «Руська правда» стала правовою основою Литовського князівства. Державною мовою Литовського князівства була «руська» мова. За основу її було взято давньоруську писемну мову з елементами мов української та білоруської народностей.

Литовсько-Руська держава започаткувала на українських землях західну систему адміністративного устрою, європейську військову організацію.

ЖЕМАЙТІЯ, або
ЖМУДЬ, — етнографічна
область Литви.

Великий князь литовський Ольгерд.
Гравюра. 1578 р.

Чимало литовських аристократів, які були язичниками, прийняли православну віру й «руську» мову, оскільки литовська на той час не була писемною.

Підпорядкувавши собі українські землі, Ольгерд поділив їх на удільні князівства й посадив у них правити своїх синів і племінників. Київське князівство разом із лівобережною Переяславщиною одержав син Ольгерда Володимир, Чернігівське та Новгород-Сіверське — другий син Корибут-Дмитро. На Поділлі почали правити племінники Ольгерда — брати Коріатовичі.

Спочатку українські князівства були на становищі автономних. Очолювали їх члени литовського великокнязівського роду Гедиміновичів, одружені з українськими князівнами. Вони були у васальній залежності від Великого князя литовського — сплачували йому данину й надавали військову допомогу. З таких удільних князів складалася *великокнязівська рада*.

Великі удільні князівства, які за площею перевищували власне Литву, підтримувані руською знаттю, почали претендувати на повну незалежність від Віляна. Київський князь Володимир Ольгердович підтримував прагнення місцевої знаті до самостійності та дедалі частіше відмовлявся підкорятися великому князю. Він навіть палагодив карбування власної монети. Гедиміновичі розгорнули масштабні будівельні роботи у своїх руських князівствах — укріплювали старі та будували нові фортеці.

Отже, Велике князівство Литовсько-Руське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. У ній литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна й економічна.

◆ 5. Галичина під владою Польщі

У результаті майже півстолітньої боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадок Романовичів Галицько-Волинські землі були поділені між сусідніми державами. Галичина й Західна Волинь у 1387 р. остаточно відійшли до Польщі.

Територія загарбаної Галичини й частини Волині була дещо меншою від усього тодішнього Польського королівства. Деякий час Галичина мала права автономії в складі Польщі.

Польські королі намагалися прив'язати Галичину до Польщі якомога тісніше. Вони заборонили іноземним купцям — окрім польських — торгувати в Галичині. Заохочували польську й німецьку колоні-

зацію Галичини, надавали земельні володіння вишатково полякам, підтримували католицькі чернечі ордени, зокрема домініканців і францисканців. А ті, у свою чергу, активно запроваджували католицьку віру. Польські *магнати* та *шляхта* захопили величезні земельні маєтки. Щоб зберегти своє становище й маєтки, українські бояри та шляхта переходили в католицьку віру, оподлячувались і одержували шляхетські права.

У цей період у Галичині з'являється багато польської дрібної шляхти. Польське міщанство прагнуло опанувати торгівлю в Галичині. Поступово українське міщанство втратило провідне становище в торгівлі та ремеслах.

У 1434 р. Галицька, Львівська, Перемишльська й Сапоцька землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Тоді ж започаткували польське судочинство та скасували українське право. На Західній Волині утворилося Белзьке воєводство з центром у м. Белзі, а із земель Західного Поділля — Подільське воєводство із центром у м. Кам'янець-Подільському.

6. Кревська унія

Наприкінці XIV ст. над Польщею та Литвою нависла серйозна загроза — Тевтонський орден, що панував на Балтійському узбережжі, загрожував існуванню цих країн. Виснажена до краю своєю *експансією* на південному сході, Литва була нездатною чинити опір німцям на півночі. І без того складна ситуація погіршувалася швидким зростанням могутності Московського князівства, що загрожувало з північного сходу. Не було миру й усередині Литовської держави. Новий великий князь Ягайло зіштовхнувся із серйозним опором своїй владі з боку невдоволених родичів, яких очолював його двоюрідний брат Вітовт.

У цей час поляки висунули пропозицію укласти унію (союз) між Польщею та Литвою, одруживши польську королеву Ядвігу з великим князем литовським Ягайлом.

14 серпня 1385 р. у м. Крево (нині це територія Білорусі) було укладено *унію Литви з Польщею*.

МАГНАТ — великий землевласник, представник родовитої й багатой знаті.

ШЛЯХТА (від нім. *родовитий, знатний*) — вільний, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

ЕКСПАНСІЯ — розширення своїх територій за рахунок захоплення чужих.

Я. Матеїко. Королева Ядвіга. 1890 р.

За угодою Ягайло мусив:

- охреститися за латинським обрядом і перевести па нього своїх братів, бояр і весь народ;
- прилучити литовські й руські землі до Корони Польської.

Грамоту підписав Ягайло в присутності своїх братів і польських послів. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, узявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою та став польським королем. Кревська унія зміцнила повстворену Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку пімецьких хрестоносців, але приєднати литовські та руські землі до Польської Корони тоді не вдалося.

◆ 7. Великий князь литовський Вітовт та українські землі

Після підписання Кревської унії реальне об'єднання Литви з Польщею натрапило на відчутні перешкоди, передусім на незадоволення литовських і руських магнатів, які згуртувалися навколо Ягайлового родича й політичного супротивника — **Вітовта**. Будучи великим князем литовським (1392–1430), він зумів зберегти окремішність Литовського князівства від Польщі.

Вітовт утрутився в міжусобну боротьбу ханів Золотої Орди, однак невдало. У 1399 р. вони розгромили Вітовтове військо на р. Ворсклі. Загинули десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Проте Вітовт і падалі втручався в ординські справи, брав участь у зміні ханів, висував своїх кандидатів. За його допомогою до влади в Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша. За це він отримав грамоту зі зреченням ординців від їхніх «історичних прав» на руські землі.

Вітовт намагався ліквідувати Кревську унію, але добився лише компромісу. За угодою, укладеною в 1401 р. у Вільно, Вітовт визнав над собою владу Ягайла, зберігши пожиттєвий титул великого князя литовського. Після смерті підвладні йому землі мали повернутися до складу Польщі.

Значно виріс авторитет Вітовта як у межах власних володінь, так і поза їх кордонами після битви при **Грюнвальді (1410)**, що від-

Великий князь
Вітовт

булася між військами Тевтонського ордену й об'єднаною польсько-литовсько-українською армією. На чолі союзницьких військ стояли польський король Ягайло та великий князь литовський Вітовт, який привів із собою литовські частини, а також українські війська з Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира, що нараховували майже 40 тис. воїнів. До складу союзницьких військ входили смоленські полки, загони кримських

Я. Матейко. Грюнд-
вальдська битва.
1875–1878 рр.

татар і чеські пайманці. Бій завершився поразкою Тевтонського ордену. Унаслідок цього був зупинений пімецький наступ на схід.

Використавши сприятливу ситуацію, Вітовт розширив межі Литовсько-Руської держави до Чорного моря (між Дніпром і Дністром). Він збудував укріплення в Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жвапці, Черкасах, у попиззі Дніпра, міста Чорногород і Білгород на Дністровському лимані. У Хаджибей (майбутня Одеса) був порт, через який вивозили хліб у Візантію.

Прагнучи закріпити за собою та своїми землями суверенітет щодо Польщі, Вітовт вирішив коронуватися. Папа Римський надіслав йому королівську корону. Ця подія мала відбутися в Луцькому замку в 1430 р. На коронацію прибуло багато гостей — європейських правителів і послів. Однак в останній момент між польським королем Ягайлом і Вітовтом виникла якась суперечка, і коронація так і не відбулася.

У внутрішній політиці Вітовт проводив політику *централізації*, спрямовану на ліквідацію *автономії* руських князівств. Усуваючи від управління державою князів із династії Рюриковичів і Гедиміновичів (серед яких було багато православних), він замішовав їх на нетитулованих шляхтичів-католиків. Прагнучи зменшити політичну роль у країні удільних князів, він зрівняв їх у правах із боярством і рядовою шляхтою. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України: Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське. У 1394 р. усунув з Києва князя Володимира Ольгердовича, а з Поділля — братів Коріатовичів. Замість князів на цих землях почали правити великокнязівські намісники. Будучи сам католиком та активно підтримуючи католицьку віру, проводив політику утиску православної віри. Так, за умовами Городельської унії (1413), некатоліки не допускалися до участі в раді великого князя литовського та найвищих урядових постів. Така антируська й антиправославна політика Вітовта викликала велике незадоволення серед населення. Вона не сприяла порозумінню між віруючими двох відгалужень християнства.

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ — зосередження керівництва в єдиному центрі.

АВТОНОМІЯ — самоврядування окремої території в межах певної держави.

◆ 8. Правління Свидригайла

Після смерті Вітовта в 1430 р. литовські та руські феодалі без погодження з польським королем Ягайлом на сеймі у Вільно обрали великим князем литовським **Свидригайла Ольгердовича**, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею.

Невдовзі після цього між Ягайлом і Свидригайлом розпочалася війна за володіння Поділлям. У 1430–1431 рр. польське військо здобуло Кам'янець, Володимир-Волинський, обложило Луцьк. На Волині й Поділлі розпочалася війна проти загарбників.

Невдалі військові дії Свидригайла та його підтримка руських православних феодалів, що посіли провідне місце при князівському дворі, викликали невдоволення литовців. У 1432 р. вони обрали великим князем литовським **Сигізмунда** (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею.

Свидригайло вирішив боротися за втрачений великокнязівський стіл. 30-і роки XV ст. пройшли в боротьбі між Свидригайлом, підтримуваним руськими князями, з одного боку, та частиною литовської еліти і Сигізмундом, який опирався на дрібну католицько-литовську шляхту й підтримку Польщі. Намагаючись позбавити Свидригайла опори, Сигізмунд *привілеєм* від 1432 р. зрівняв православних феодалів у правах із литовськими феодалами-католиками. Унаслідок цього Свидригайло втратив підтримку в Білорусі. 1 вересня 1435 р. під Вількомиром відбулася вирішальна битва,

ПРИВІЛІЙ — в епоху феодалізму так називали грамоту, якою надавалися або стверджувалися певні права й переваги, пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

де Сигізмунд розгромив Свидригайла та його прибічників — руських князів, стап яких зазнав величезних утрат, — 13 князів було вбито, 42 потрапило в полон. Після цього Свидригайло змушений був відмовитися від боротьби за великокнязівський престол і жив як приватна особа у своїх маєтках.

◆ 9. Відновлення й остаточна ліквідація Київського та Волинського удільних князівств

Руські князі не змирилися з поразкою. Вони організували змову й у 1440 р. вбили Сигізмунда.

Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем Казимиром IV Ягайловичем (1440–1492), щоб відновити внутрішній мир у державі, були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Було відновлено Київське та Волинське удільні князівства й падаю їм автопомію. Так, нащадки Володимира Ольгердовича повернулися в Київське князівство, звідки їх свого часу усунув Вітовт. Київським

князем став **Олександр (Олелько) Володимирович (1440–1470)**. Свидригайло отримав пожиттєвий титул великого князя з уділом на Волині, де, оточений своїми вірними союзниками-руси-нами, князував у Луцьку до самої смерті.

Однак поступки православним князям і боярам Волині та Київщини були тимчасовими. Опіраючись на підтримку польських феодалів, литовський уряд уже на початку 50-х років XV ст. взяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р., після смерті Свидригайла, Волинське князівство припинило своє існування.

У 1471 р., після смерті князя Семена Олельковича, Київське князівство також було ліквідоване. Великий князь литовський і король Польщі Казимир IV призначив воєводою в Київ знатного литовця-католика Гаштольда. Кияни були обурені тим, що серцем Русі буде правити католик, та ще й з не князівського роду, і відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише за допомогою війська. «На Києві князи перестали бути, — зазначав літописець, — а вмісто князей воєводи пастапа».

Після скасування місцевої автономії Волинь і Київщина були перетворені на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, що підлягали безпосередньо владі великого князя. Автономія українських князівств була остаточно ліквідована.

Князь Олелько
Володимирович

Князь Любарт, магнат, шляхта, Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське, великокнязівська рада, Кревська унія, великі князі литовські Вітовт, Свидригайло, київський князь Олелько Володимирович.

Завдання та запитання

1. Доповніть речення: У 1340–1387 рр. галицько-волинські землі були поділені між...
2. З якого часу в Галичині було введено польське судочинство?
3. Яка релігія була панівною у Великому князівстві Литовському?
4. Який титул отримав Вітовт у 1392 р.?
5. Хто був останнім київським князем у XV ст.?

6. Завдяки чому південна Київщина та східне Поділля відійшли до Литовської держави?
7. На контурній карті замалуйте землі, об'єднані в Руське воєводство в середині XV ст. Які ще воєводства були утворені в Польщі з українських земель?

8. У зошиті на стрічці часу зробіть позначки, коли та які українські землі були підпорядковані Великому князівству Литовському.
 9. Позначте на контурній карті кордони Литовсько-Руської держави часів Вітовта та місця, де він збудував укріплення від зовнішніх ворогів.
 10. Прочитайте уривки з історичних джерел і визначте, для якої держави була характерна власне така політика щодо українців:
 1. «... Як траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або багата вдова, то королі посилали на Русь своїх шляхтичів, допомагали їм своїми впливами, тож отак, часто женячись, наповнили Русь й запровадили правовірну католицьку віру...»
 2. «...Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо...»
- А** 1 — Польща, 2 — Польща
Б 1 — Литва, 2 — Литва
В 1 — Польща, 2 — Литва
Г 1 — Литва, 2 — Польща

11. Чому литовцям у Великому князівстві Литовському належала провідна політична роль, а українцям, білорусам — культурна, економічна?
12. Висловіть судження, чому князь Ягайло уклав Кревську унію.
13. Охарактеризуйте князя Свидригайла як політичного та державного діяча.
14. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання:

«...упокоївся князь Семен Олелькович. Після його смерті Казимир, король польський... посадив воеводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли місцеві прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом, однак будучи примушені, погодилися...»

Про яку історичну подію йдеться?

А ліквідація Київського удільного князівства, 1470 р.
Б ліквідація Київського удільного князівства, 1471 р.
В ліквідація Волинського удільного князівства, 1470 р.
Г ліквідація Волинського удільного князівства, 1452 р.
15. Чи можна назвати централізаторську політику князя Вітовта прогресивною, такою, що йшла на користь більшості населення?

16. Проаналізуйте, чим закінчився перший похід польського короля на галицькі землі.
17. Проаналізуйте, якими заходами польські королі намагалися тісніше зв'язати Польщу й Галичину.
18. Уявіть, що ви журналіст і вам потрібно написати статтю на тему «Поступова ліквідація автономії українських князівств у XIV–XV ст.». Насамперед потрібно скласти план статті. Зробіть це у своїх зошитах.

§ 22. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

• *Пригадайте, що вам відомо з історії стародавнього світу про колонізацію приморських територій.*

1. Середньовічна держава Феодоро

Кримський півострів з античних часів був батьківщиною багатьох народів. Тут жили таври, скіфи, давні греки, сарматські племена аланів. З часів Великого переселення народів сюди перебралися частина готів, гунів і слов'ян.

У ранньому Середньовіччі за Крим боролися Хозарський каганат і Візантійська імперія. Розгром каганату в 965–968 рр. сприяв посиленню в Криму впливу Візантії.

У XII ст. в степовій зоні півострова поселилися половці. Візантія контролювала південне морське узбережжя з розташованими там містами. Після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. візантійські володіння в Криму стають зоною боротьби між Венеціанською та Генуезькою торговими республіками. Урешті після ряду угод із Золотою Ордою генуезці закріпили за собою південне узбережжя Криму. Центрами їхніх володінь стали портові міста Кафа (пізні Феодосія), Джаліта (Ялта), Лупіко (Алупка) та ін.

У південно-західній частині Криму утворилося **князівство Феодоро**. Його столицею було місто з такою назвою на горі Мангуп. Із письмових джерел відомо, що Феодоро було залежним від Золотої Орди. Найважливішими населеними пунктами, окрім столиці Феодоро (Мангуп), були фортеця й порт Каламіта, які пізніше отримали назву *Інкерман*, замок і поселення Фула біля сучасної Алупки та замок на горі Сандик-Кая південніше сучасного Бахчисарая.

Населення князівства сповідувало православ'я. Місто Феодоро було центром митрополії, яка підпорядковувалася Константинопольському патріархату.

Герби князів Феодоро

Цитадель Мангупа

Фортеця Каламіта

Етнічний склад населення був неоднорідний. Відомо, що там проживали греки, готи, алани, татари, *караїми*.

Політика князівства базувалася на союзі з православною Візантією. Дружні відносини були в держави Феодоро і з кримським улусом Золотої Орди, а згодом — із Кримським ханатом. А ворогували феодорити з Генуезькою колонією в Кафі. Війни велися за володіння торговельним портом Чембало (Балаклава).

У 1453 р. турки-османи оволоділи Константинополем. Слідом за столицею османи підпорядкували собі всі володіння зруйнованої Візантійської імперії. У 1475 р. сильний турецький флот захопив південне узбережжя Криму. Півроку оборонялася столиця Феодоро, але турки оволоділи містом, полонили й стратили його володаря. Після цього князівство Феодоро разом із генуезькими колоніями стало провінцією Османської імперії.

2. Утворення Кримського ханства. Гіреї

Під час монгольської навали на руські землі під владу монголів потрапив і Крим. Якщо Чернігівщина, Новгород-Сіверщина, Київщина та певною мірою Галицько-Волинська держава були у васальній залежності від монгольських ханів, то південноукраїнські землі та Крим, де проживали тюркомовні кочовики, зокрема половці, безпосередньо ввійшли до складу Золотої Орди. Було створено *улус* із центром у місті Солхаті (нині Старий Крим), який підлягав ханам Золотої Орди.

У XIII ст. до кримських міст почала переселятися значна кількість вірмен та італійців. Італійці, зокрема генуезькі купці, почали засновувати на Кримському узбережжі свої *факторії*, що стали головними посередниками в торгівлі між Сходом і Заходом.

Найбільшою факторією в Криму, заснованою в другій половині XIII ст. на місці давньої Феодосії, була Кафа, яка незабаром перетворилася на великий центр торгівлі. Недобру

КАРАЇМИ — нащадки хозар, які сповідують іудейську релігію. Майже тисяча караїмів досі проживає в Криму.

УЛУС — володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

ФАКТОРІЇ — торговельні й військово-адміністративні населені пункти.

пам'ять Кафа залишила як пеліпніцький ринок. Тут кримські воїни збували захоплених під час набігів на сусідні землі бранців, яких потім генуезькі купці вивозили до Генуї та Александрії, де продавали в рабство. Крім Кафи, генуезькими факторіями стали Чембало (Балаклава), Солдаїя (Судак), Боспоро (Керч), Тана в гирлі Дону та ін.

У давнину Кримський півострів називали «Таврією». У XIII ст. татари називали Кримом місто Солхат. Поступово,

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Мандрівник М. Литвин у своїй книжці «Про норов татар, литовців і московитян» писав, що **Хаджі-Грей** народився в литовському місті Троках (нині Тракай) і перебував під охороною великих князів — Вітовта, а потім Сигізмунда. У 1428 р. він розпочав боротьбу за Крим. У 1443 р. Хаджі-Грей став зватися ханом (тоді ж закінчилася 48-річна боротьба за незалежність Криму від Золотої Орди). Створена ним у 1449 р. держава — Кримське ханство — проіснувала майже три з половиною століття. Перша столиця була в місті Солхат, а згодом (у 1432 р.) її перенесли в Бахчисарай.

Засновник держави, зміцнивши свою владу, побудував багато мечетей і шкіл, сприяв осілої землеробству й ремеслам татар, допомагав християнським монастирям. До сьогодні збереглися руїни збудованої ним мечеті в унікальному печерному місті Чуфут-Кале та його усипальниці, де згодом поховали і його сина Мєнґлі-Гірея, онука Сахіб-Гірея.

Утім самостійністю новостворена держава насолоджувалася недовго — за 30 років Османська імперія зробила Кримське ханство своїм васалом. У Кафі поселився представник султана (Мєгмеда II Фатига), який збирав данину. Збирати було що: на той час Крим мав вигляд райського саду фруктів і овочів. Він був своєрідним роєм достатку, наповненим різними сортами яблук, слив, черешень, кавунами й динями, горіхами, медом, відбірним виноградом. Вироби кримських ремісників цінувались у багатьох країнах. Крим був також визначним центром мусульманської освіти й мистецтва.

Цікавими є міжкультурні відносини українців і кримських татар. Філарет Колесса й Микола Лисенко відзначали спорідненість мелодики пісень та інструментальної музики двох народів. Художник Микола Самокиш, який тривалий час жив у Криму, указував на спільні мотиви в орнаментах вишивок, створених татарками й українками. Згодом виявилось, що подібною була й історична доля цих двох народів, об'єднаних однією Батьківщиною.

◆ 3. Суспільний устрій і культура Кримського ханства

Кримські хани зберігали зовнішні ознаки суверенітету: карбували власну монету, здійснювали судочинство, мали митний кордон і право на самостійні зовнішні відносини. Однак турецькі султани одержали два суттєві важелі впливу на ханат. Вони могли усувати й призначати ханів і залучати кримські війська до військових походів.

Кримський ханат за своїм державним устроєм був об'єднанням кочових племен, на чолі яких стояв воєнний ватажок — хан. Він був одночасно верховним головнокомандувачем, правителем і власником території. Йому належала п'ята частина воєнної здобичі. При ханові діяв дорадчий орган (*диван*), до якого входили його заступники, головний тлумач Ісламу та беги — ватажки татарських і погайських племінних об'єднань. За віросповідною ознакою татари й погаї були мусульманами.

У містах Криму проживало переважно немусульманське населення: греки, вірмени, євреї та ін. Відповідно до віросповідання вони організовувалися в самоврядні громади.

Кількість бранців — *ясир* (переважно з українських земель) — у п'ять разів перевищувала кількість підданих кримського хана. У Криму була поширена практика відпускати рабів на волю. Колишні *невільники*, які залишалися жити в ханаті, упродовж одного-двох поколінь зливалися з місцевим населенням, ставали членами мусульманських або інших віросповідних громад. Тож не дивно, що візерунки на татарських головних уборах повторюють зори київських і подільських вишиванок.

Культура Кримського ханату, як і його населення, була неоднорідною. Кримські татари розмовляли кримськотатарською мовою, у якій відчувався суттєвий вплив половецької. Нетюркські народи Криму створили власні мови, що були близькі до кримськотатарської. Література Кримського ханату розвивалася під впливом перських і османських візирів.

Серед ремесел пайбільшого розвитку набули оздоблення металевих виробів (чеканка, інкрустація), обробка шкіри та виробництво килимів. Значним був видобуток солі. Її вивозили на українські землі й до Османської імперії. У Східній Європі та Туреччині користувалися попитом татарські луки. Однак найбільші прибутки населення Кримського ханату мало від воєн і работоргівлі.

◆ 4. Походи кримських ханів на українські землі та їх наслідки

У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей як союзник московського князя Івана III здійснив похід на Литовсько-Руську державу. Його метою став Київ. Літопис сповіщає, що Менглі-Гірей «град Киев взял и огнем соже... половец безчисленно взяша, і землю Киевскую учиниша пуста». Відтоді українські землі майже не знали спокою.

Ханські війни виводять ясир. Гравюра з угорської хроніки XV ст.

ДЕМОГРАФІЯ — наука, що вивчає кількість і склад народонаселення.

У 1450–1556 рр. війська кримських ханів учинили 86 великих грабівницьких нападів на українські землі. За своїми наслідками набіги, організовані кримськими ханами, в Україну в XV–XVI ст. були не менш руйнівними, ніж монгольська навала. У результаті — величезні втрати населення, передусім незахищеного міськими мурами, тобто сільського. *Демографи* підраховували: втрати України від набігів кримських ханів становили 2–2,5 млн осіб.

Напади кримських ханів спричинили зникнення української людності на Чорноморському узбережжі, а згодом і північніше. Південно-східні українські землі — Наддніпрянщина й Побужжя аж до Полісся й Західного Поділля — систематично спустошувалися. Черкаси, Канів, Кам'янець-Подільський, Бар, Вішниця стають українськими прикордонними містами.

Феодоро, Мангуп, Каламіта, улус, факторія, Кримське ханство (ханат), Хаджі-Гірей, Менгі-Гірей, Солхат, Бахчисарай.

Завдання та запитання

1. Які народи населяли Кримський півострів: а) за античних часів; б) з часів Великого переселення народів?
2. Які народи суперничали за Крим у ранньому Середньовіччі?
3. Яку релігію сповідувало населення князівства Феодоро?
4. Які народи становили населення князівства Феодоро?

5. Покажіть на карті, де розташовувалася держава Феодоро.
6. Позначте на контурній карті факторії генуезьких купців у Криму.
7. Замалюйте різними кольорами землі сучасної України, які в XIV–XV ст. були підвладні іншим державам. Зробіть відповідні написи.
8. Позначте на карті стрілками напрямки набігів турецьких і кримських ханів на українські землі. Які міста стали прикордонними й стримували ці набіги?

9. Розкрийте перебіг боротьби за Крим між різними державами.
10. Якою була зовнішня політика правителів держави Феодоро?
11. Хто, коли і в який спосіб підкорив державу Феодоро?

12. Чому, на вашу думку, під час набігів турецьких і кримських ханів значну кількість людей забирали в полон?

§ 23. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

- Пригадайте, що означають терміни «князь», «шляхта», «боярство». Хто такі феодалы, сеньйори й васали?

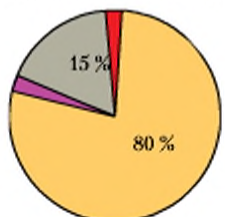
1. Соціальна структура українського суспільства

Соціальна структура українського суспільства була неоднорідною. Залежно від того, до якої держави відійшли українські землі, вона мала свої особливості.

В основі соціальної піраміди, як і раніше, перебували *селяни*. Серед них були як особисто вільні, так і прикріплені до свого паділу. Цей поділ не був остаточним, і статус селянина міг змінюватися. Вільними селянами й утікачами, які приходили жити в міста, поповнювалася така верства населення, як *міщани*.

Після смерті Вітовта з другої третини XV ст. розпочинаються набіги кримських татар на Україну. Постійна загроза з півдня призвела до уповільнення процесу заснування й розвитку міст на Поділлі й у Південній Київщині. Для міст інших регіонів України на той час стає характерним збільшення кількості іноземців — поляків, німців, вірмен, італійців, євреїв. У Галичині польське населення з'являється і в селах. Сюди переселяється дрібна шляхта й католицькі ченці. *Духівництво* продовжувало відігравати важливу роль у житті українського суспільства. Після приєднання більшості земель Галицько-Волинського князівства до Польщі та підписання Кревської унії на українських землях, крім православного, з'являється й католицьке духівництво.

Привілейованою верствою населення, яка не платила податки, зате несла збройну службу, була *шляхта*. Це єдина верства населення середньовічного суспільства Польщі та Литви, що брала участь у політичному житті держави та мала привілеї. Обіймати державні посади мали право лише представники шляхти. У суді слово шляхтича не потребувало жодних підтверджень. За образу шляхтича простолюдинів відрубували руку. Крім станових

Соціальна структура українського суспільства

Шляхетський стан XIV–XV ст.

привілеїв, шляхтич мав і обов'язки, пайголовніший з яких — боронити зі зброєю в руках свою батьківщину. Якщо ж шляхтич переселявся в місто та починав займатися ремеслом чи торгівлею, то він утрачав свої привілеї. У разі ж причетності до крадіжки позбавлявся й звання шляхтича.

Шляхта не була однорідною, а поділялася на кілька пропарків — дрібна, середня та велика (магнати). *Дрібна та середня шляхта* (зем'яни, кіпні слуги, княжі слуги) отримувала в користування землі за песення військової служби. Крім того, до обов'язків шляхти входило утримання в доброму стані фортець та оборонних споруд. Ніколи відмінність між селянами та збіднілою дрібною шляхтою була незначною. Однак ці дві верстви ніколи не зливалися. Адрже залежність до збройного люду гарптувала шляхтичам особисту незалежність і свободу.

Шляхта, що походила від колишніх бояр, називалася *панам* (*магнатами*) та володіла спадковими вотчинними землями. Князі й пани брали участь у великокнязівській раді, що складалася з найвпливовіших і найбагатших родин, і впливали на перебіг політичних подій у Литовській державі.

На відміну від земель, що входили до складу Литовської держави, де пани були місцевого руського походження, у Галичині, що відійшла до Польщі, панівну верхівку становили переважно поляки. Місцеві руські бояри після невдалої боротьби з Польщею або повтікали до сусідньої Волині, або ополчилися, злившись із польською знаттю. Перейнявши католицьку віру та польську мову, вони обіймали високі пости в Польській державі, поступово втрачаючи зв'язок із власною культурою та історією. Тільки дрібна руська шляхта залишилася вірною власній мові, культурі, православній вірі, традиціям дідів і батьків.

◆ 2. Панівні верстви населення, їхнє повсякденне життя. Князь Костянтин Острозький

На Волині панівні верстви переважно складалися з місцевих русинів. Однак якщо пани майже виключно були місцевого, руського походження, що зберегли свою національну ідентичність, то князі були нащадками двох давніх династій — *руських Рюриковичів* і *литовських Гедиміновичів*. Князі мали величезні земельні маєтки та неабияку владу — збирали податки, самостійно судили своїх підданих. Тільки князі мали право запечатувати листи червоним воском, як це робили королі. Великокнязівська влада обмежувалася лише присягою вірності великому князю й обов'язком допомагати йому під час війни. У походах місцеві князі виступали на чолі власних військових загонів із своїми *коровами*.

Князі у Великому князівстві Литовському були вищою, пайбільш замкненою верствою суспільства. Доступ до неї давало тільки право народження. Ні багатство, ні доблесть, ні слава не давали титул князя. Князем міг стати тільки син князя. Усе це піднімало їх над шляхтою. Розшарування князівської верстви не привело до втрати значення князівського титулу. Навіть коли князі розорялися, утрачали свої маєтки та за майновим станом опускалися до рядової шляхти, вони все одно займали перші місця у великокнязівській раді.

Князі пипалися своїм походженням, пам'ятаючи, що вони пащадки могутніх володарів Київської Русі. Найвищі державні посади у Великому князівстві Литовському та Польщі обіймали, як правило, представники князівських родин. Так, першим волинським *воєводою* був князь Олександр Чорторийський, першими белзькими воєводами — князі з роду Правдаїч, брацлавськими — Роман і Григорій Сангушки.

Князівські та папські двори були значними осередками культури. Вони впливали на розвиток писемності та книжної культури, а також науки, літератури, поезії та музики.

У князівських канцеляріях був досить високий рівень діловодства. Тут складали офіційні акти, формували архіви та бібліотеки, редагували літописи (нерідко за участю самих князів), перекладали й переписували книги. Більшість князів і шляхти, крім рідної, володіла латинською й польською мовами.

КОРЮГВА — 1. Полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації тощо (синоніми — *прапор, знамено, стяг*); 2. Прикріплене до довгого держална полотнище чи бляха із зображенням святих, що несуть під час хресного ходу.

ВОЄВОДА — у Польщі та Литві королівський намісник у мирний час і воєначальник під час війни.

Герби Великого князівства Литовського

У князівських дворах відбувалися прийоми посольств, засідала *панирада*, проходили банкети, були музиканти, жонглери, лікарі та звіадарі, організовували лицарські турніри, змагання, полювання та інші забави з церемоніалами, утримували звіринці.

Князі, будучи організаторами війська та керуючи розвитком військової справи, часто виступали ініціаторами й авторами технічних нововведень.

Серед князівсько-плехетської *еліти* було звичною справою підтримувати православну церкву. Князі часто виступали покровителями

ПАНИРАДА — дорадчий орган при литовському князеві, що складався з представників найвизначніших родів.

ЕЛІТА — найкращі представники певної частини суспільства або суспільної групи.

СТАРОСТА — представник великого князя, що здійснював управління староством. Староство — частина державних королівських земель у Польщі та Великому князівстві Литовському.

Анонімний автор.
Князь Костянтин
Острозький. XVII ст.

(патронами) монастирів і храмів. До наших днів дійшли відомості про добрі справи київського князя Семена Олельковича, який відповів Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, що була розорена ще Батием. Інші представники плехти також заповідали православним церквам гроші, коштовності, книги та навіть маєтки.

Однією з *найбагатіших і найвпливовіших князівських родин* були *Острозькі*, які вели свій рід від волинської гілки Мономаховичів. Їм належала третина земельних володінь Волині, міста Острог, Ізяслав, Корнець та ін. Острозькі були учасниками повстання проти польського короля, воювали на боці Свидригайла. Яскравим представником цієї князівської родини був **Костянтин Острозький (1460–1530)**. Протягом життя він обіймав різні високі державні посади — був брацлавським і вішницьким намісником, луцьким *старостою*, а згодом і великим гетьманом литовським. Очолювані Костянтином Острозьким загони понад 60 разів сходилися в боях із військами кримських ханів. Він прославився насамперед тим, що зумів домогтися перелому у війні з кримськими татарами, застосувавши нову, випадає йому самим тактику ведення бою. На ворога нападали, коли той повертався, обтяжений здобиччю й браццями, утративши швидкість і маневреність. Найбільш відомі та переможні битви відбулися під

Вишневецьем на Волині (1512) і на **річці Ольшаниці** на Київщині (1527). Натиск південних сусідів було зупинено, а спустошені ними південні райони Поділля та середньої Наддніпрянщини знову почали заселятися. Костянтин Острозький брав участь у литовсько-московських війнах. Будучи великим гетьманом литовським, завдав нищівної поразки московському війську в битві під **Оріею** (1514). Костянтин Острозький із 30-тисячним військом переміг 80-тисячну армію московитів, таким чином зупинивши московську експансію на українські землі.

Будучи православним, Костянтин Острозький надавав чималу матеріальну й політичну підтримку розвитку церковно-культурного життя. Він боровся за відновлення духовної величі Києво-Печерської лаври. Як визначну людину свого часу його з великими почесностями поховали в цьому святому місці.

Протягом усього литовсько-руського періоду князівська верства залишалася посієм і виразником державницьких традицій українського народу. Вона зберігала та передавала наступним поколінням історичну пам'ять про державну велич і силу княжої Русі й істотно впливала на всі галузі життя суспільства.

3. Церковне життя на українських землях

У Великому князівстві Литовському православна церква була не тільки духовною наставницею народу, а й відігравала значну політичну роль.

З XIV ст. Литовська та Московська держави змагалися за право називатися центром «збирання руських земель». Для цього вони використовували православну церкву, яка була символом історичної пам'яті народу. У цій боротьбі важливим питанням було місцезнаходження митрополії.

Після монгольської навали резиденція митрополитів київських формально залишалася в зруйнованому Києві. Але фактично наприкінці XIII ст. вони перебралися спочатку у Володимир-на-Клязьмі, а згодом у Москву (з 1325 р.). Однак офіційно Київ продовжував залишатися центром митрополії, а самі митрополити далі титулювалися «Київський і всієї Русі».

Фактичне перепесення резиденції Київського митрополита до Північно-Східної Русі поставило Галицько-Волинське князівство перед необхідністю створити свою митрополію. За правління короля Юрія Львовича створюється Галицька

Резиденція Константинопольських патріархів.
Гравюра XV–XVI ст.

митрополія, яка з перервами існувала протягом XIV ст. Наприкінці XIV ст. її ліквідувають і Київська митрополія знову стає єдиною.

Церковні парафії, що підпорядковувалися Київському митрополиту, виявилися розділеними між двома державами — Московською й Литовською. Кожна сторона намагалася мати свого ставленика на митрополічій кафедрі й посилає до Константинополя на висвячення в митрополити свого кандидата.

Боротьба двох держав за панування в церковній сфері призвела до розколу Київської митрополії. У грудні 1448 р. собор (зібрання) єпископів у Москві обрав, не питаючи згоди Константинополя, митрополитом рязанського єпископа Іону. Це був останній митрополит, який титулувався «Київський і всієї Русі». Його наступник уже називав себе «Московський і всієї Русі». І хоча Константинопольський патріарх не визнав цього рішення, з 1448 р. православна церква в Московському князівстві стала автокефальною, тобто незалежною від Константинополя.

Православна церква на українських землях залишалася під управлінням Константинопольського патріарха. Влітку 1458 р. висвятив на Київську митрополію Григорія Болгарина. Москва не прийняла його. А Казимир IV, великий князь литовський і король польський, визнав повноваження Григорія. Так, із колись єдиної Київської митрополії утворилося дві — *Московська* й *Київська*.

Одразу ж Кривська унії передбачала хрещення Литви за католицьким обрядом. Латинська церква витіснила православну й зайняла панівне становище в Литві. Католицька церква спиралася на підтримку держави — звільнялася від податків, а чотири католицькі єпископи брали участь у князівській раді. Натомість православне духовенство піддавалось утискам — його змушували платити податки, заборонялося будівництво нових церков, обмежувалися богослужіння. Великий князь мав право втручатись у внутрішні справи православної церкви — самостійно призначав вищих духовних сановників. Однак українське населення, як у Польщі, так і в Литовському князівстві, залишалося переважно православним.

Корогва, воевода, панирада, еліта, староста, гетьман.

Завдання та запитання

1. Хто такі «раді пани» у Литовській державі?
2. З якої верстви населення походили магнати?
3. Де було поховано князя Костянтина Острозького?
4. За яких обставин Григорій Болгарин став Київським митрополитом?

5. Пригадайте з курсу історії середніх віків «феодалну драбину» та намалюйте в зошитах структуру українського суспільства у Великому князівстві Литовському в першій половині XV ст.
6. Складіть історичний портрет князя Костянтина Острозького.
7. Проаналізуйте процес розпаду єдиної Київської митрополії на дві — Московську та Київську.

8. Чому, на вашу думку, ми кажемо, що в Україні були запроваджені феодалні відносини європейського зразка?
9. Як ви вважаєте, чи необхідно незалежній державі мати автокефальну помісну церкву? Відповідь обґрунтуйте.

10. Уявіть себе мандрівником, який потрапив до князівського двору в XV ст. Зробіть опис побаченого там (заняття людей, споруди, книги тощо) у формі подорожніх записок.

§ 24. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

- Пригадайте, хто з українських видатних поетів був кріпаком? Поясніть на його прикладі зміст такого явища, як кріпацтво.

1. Сільське господарство. Становище й повсякденне життя селянства

Основою екопомічного життя України в XIV–XV ст. залишалися землеробство, скотарство й традиційні промисли: мисливство, рибальство, бортництво.

Постійні татарські набіги призвели до перетворення просторих родючих земель на південь від Брацлава, Корсуня, Черкаса, Полтави на «Дике поле». Там розвивалась особлива форма господарювання — сезонне «уходництво». Мешканці прикордонних міст і сіл йшли на літні промисли — «уходи». Вони ловили й в'ялили рибу, половали, збирали мед.

У різних місцевостях України рівень розвитку землеробства був неоднаковим. Найвищим він був на західноукраїнських землях. Водночас у південноукраїнських степах, що славилися своїми багатими групами, землеробство не могло розвиватися через небезпечне сусідство з кримськими кочовиками. Тут більше були поширені промисли.

Крім землеробства, розвивалося тваринництво, городництво, бджільництво, у господарствах феодалів і при монастирях — садівництво. У селянських господарствах, що й надалі мали натуральний характер, виробляли сукно й полотно, вичиняли шкіри та робили упряж для коней і волів, шили одяг, виготовляли дерев'яні речі для господарства та побуту, гончарний посуд. Майже в кожному селі був свій коваль.

Селяни, як і раніше, жили громадами, що склалися з *дворищ*, які об'єднували декілька селянських господарств — «дими». Дворища володіли й спільно користувалися сільськогосподарськими угіддями — сіножатями та водоймами. Сільська громада на своєму сході, що називався *копа*, розподіляла між дворищами всі податки. У селах існував *копний суд*, який вели обрапі громадою судді — «копні мужи». Копний суд здійснював розслідування злочинів і визначав покарання. Він діяв за звичаєвим правом і «Руською правдою». Копний суд міг засудити до штрафів, відшкодування збитків, тілесних покарань і навіть смертної кари. Поступово копний суд був замінений *вотчинним (панським) судом*.

Більшість селян уважалися особисто вільними людьми — «похожими» — вони могли піти від господаря, виплативши йому відступне натурою чи грошми. Розширення товарно-грошових відносин, зростання виробництва продуктів землеробства призвели до змін у правовому статусі селян. Феодали починають створювати власні великі господарства — *фієвдарки*, до яких включають і громадські землі.

Селяни змушені були відробляти різні повинності. Залежно від виду повинності, селяни поділялися на *данників*, *тяглових* і *слуг*. Так, відомо, що вільні селяни-данники Волині та Київщини в першій половині XV ст. давали з одного *лану* по одному-два відра меду, по колоді (майже 310 л) вівса або жита та 20–30 грошів. У другій половині XV ст. вони мусили платити з лану вже по 20–50 грошів.

Відхід селян від панів поступово обмежується, а потім і взагалі зaborоняється. Кількість таких «непохожих» (невільних) селян у другій половині XV–XVI ст. рік у рік збільшується.

ФІЛЬВАРОК — велике багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпаків та орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж.

ДАННИК — селянин, що сплачував данину (грошову або натуральну) за користування орними землями й угіддями.

ТЯГЛИЙ (ТЯГЛОВИЙ) — заможний селянин, що працював у господарстві свого володаря, використовуючи власну роботу (тяглову) худобу й інвентар.

Першим відомим закоподавчим актом, що ознаменував початок закріпачення селянства, було рішення шляхетського сейму Галицької землі 1435 р. Згідно з ним, селянин мав право піти від свого пана лише на Різдво, давши солідну на той час суму грошей, а також значну кількість продуктів харчування. Наступні державні акти Польського королівства та Великого князівства Литовського ще більше прив'язували селян до їхніх панів. До XVI ст. п'ята частина усіх селян були вже *кріпаками*.

Майнове й суспільне становище людей визначало великою мірою їхній побут. У будівництві житла зберігалися традиції Київської Русі. У багатих на ліси Поліссі й

Карпатах основним будівельним матеріалом було дерево. На Поділлі та в Галичині при будівництві жител, крім дерева, використовували камінь. Житла, сплетені з хмизу й обмазані глиною (мазанки), були характерними для степових районів Поділля та півдня Київщини.

Український національний одяг продовжував традиції Київської Русі й мав такі загальні характерні ознаки: нечисленність частин убрання, простота крою, перевага світлих кольорів (домоткані ткапини), спокійні барви прикрас і відсутність зайвого оздоблення.

Основою національної кухні українського народу були страви із зернових. Найголовнішим у харчуванні був житній хліб, найпоширенішою в XIV ст. — кашоподібна або ще більш тягуча у вигляді супів варена їжа із зерна вівса, ячменю, проса й інших злаків. Приблизно з XV ст. на столі українців з'являється звичний для нас борщ. Серед напоїв були квас, пиво та мед. Однією зі стародавніх страв, відомою в Україні в XIV ст., був вівсяний кисіль. Готували його з молодого заквашеного зерна.

Як бачимо, землеробство мало визначальний вплив і на спосіб життя, і на харчування українців.

Ткацький верстат.
Реконструкція

ЛАН — земельний наділ, площа якого становить 30 моргів, або 16,8 га.

СЛУГІ — особа, яка супроводжувала свого володаря у військових походах, служила в прикордонних фортецях, виконувала різні доручення, поєднуючи ці повинності із сільськогосподарською працею.

КРІПАКІ — люди, які перебували в повній власності феодала (їх продавали, дарували, передавали в спадщину).

2. Зростання міст. Магдебурзьке право

На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, зростання міст відбувалося повільно. Це було пов'язано передусім із набігами кримських загонів, які постійно завдавали збитків економіці краю. У зв'язку з цим міста мали здебільшого оборонний характер. За своїми заняттями жителі міст мало чим відрізнялися від селян. Зазвичай це були промисли та землеробство на землях, розташованих біля міста.

У XIV–XV ст. в Галичині та на тій частині Поділля, що входила до складу Королівства Польського, навпаки, спостерігається швидке зростання міст. Вони стають центрами ремесла й торгівлі, осередками освіти,

культури та науки. Бурхливий розвиток міст був пов'язаний насамперед з уведенням *магдебурзького права*. Про отримання цього статусу свідчили особливі грамоти, які писалися на пергаменті з високохудожнім оформленням і скріплювалися власноручним підписом монарха та вислими печатками на червоних шпурках.

МАГДЕБУРЗЬКЕ

ПРАВО — право міст на самоврядування. Серед українських міст першими це право отримали Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374).

МАГІСТРАТ — орган міського самоврядування в містах, що користувалися магдебурзьким правом.

ВІЙТ — керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Великому князівстві Литовському, Польщі та в Україні.

Польський магістрат.
м. Кам'янець-Подільський

Міста випикали на землях, що належали державі чи великим землевласникам, і опинялися під їхньою владою. Спочатку їхнє становище було доволі безправне — городяни виконували безліч повинностей (у тому числі відбували військову службу в міському ополченні), сплачували численні податки (за провіз територією міста товару, за право будувати будинки, право торгувати). Згодом, з появою пімецьких колоністів-ремісників і купців міщани почали укладати із власниками міст договори, які називалися «магдебурзьким правом». За ним міста виводилися з-під управління князівських, королівських намісників чи власників землі, на якій було розташоване місто, й отримували право на самоврядування.

Органом самоврядування міста був *магістрат*, очолюваний *війтом*. Війта призначував уряд чи король, іноді його обирали городяни. Магістрат, до якого входили виключно мешканці міста, повністю керував міським життям — господарством, фінансами, дотриманням порядку, судочинством. До магістрату обирали заможних, впливових людей, які мали високий соціальний статус і хорошу освіту та були не молодшими 25 років.

Магдебурзьке право сприяло розвитку міського життя, його економічній розбудові, зростанню чисельності населення. На території сучасної України першими магдебурзьке право отримали міста: Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374).

**МАГІСТРАТ — МІСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ,
яку очолює ВІЙТ**

РАДА
(господарчі справи)

ЛАВА
(судові справи)

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 грамоти короля Владислава (Ягайла) про надання м. Луцьку магдебурзького права

Оскільки людській природі властиво нічого тривало не втримувати в пам'яті, виникає необхідність вчинки людей занотовувати на письмі, щоб вони не зникли з плином часу. Тому ми, Владислав, дякуючи Богові, король Полонії, а також Краковії, Сандемирії... та іншим, сповіщаємо змістом цієї грамоти всіх, кого це стосується, разом і кожного зокрема, як теперішніх, так і прийдешніх, хто про це довідається, що, віддаючи почесні заслужені послухом, який воеводи, прелати, бояри, воїни, знать та інші корінні жителі землі Луцької надають пану короні королівства нашого Польського, з уваги на почесні, милість та інші заслуги, даємо та щедро відпускаємо прелатам, боярам, воїнам і знаті землі названої, Луцької, як перебуваючим у вірі святей римської церкви, так і східної чи грецької, — усі права та свободи. А названим громадянам, таким, як поляки, німці, руські надається право тевтонське.

Дано й діялося у Львові в четвер, найближчий до дня всіх святих року божого 1432 (31 жовтня 1432 р.).

- Якою мовою була написана грамота в оригіналі: а) давньоукраїнською; б) польською; в) латинською; г) литовською?

3. Міське населення та його спосіб життя. Розвиток ремесел і торгівлі

Міста поділяли на королівські, приватні та церковні. Із другої половини XIV ст. в українських містах, розташованих у межах Польщі, збільшується чисельність іноземних колоністів, здебільшого німців, а також поляків, вірмен, татар, євреїв. До того ж у містах осідали переважно багаті колоністи, відтісняючи на задній план національне міщанство. Це призвело до того, що вже на початку XV ст. українці становили меншість у таких великих містах, як Львів, Перемишль, Володимир.

Площа Ринок м. Львів.
Сучасне фото

ЦЕХ — корпоративні організації ремісників однієї чи кількох споріднених спеціальностей у містах, що користувалися магдебурзьким правом.

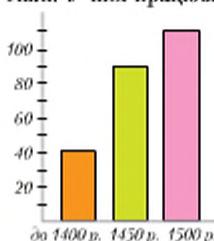
ЯРМАРОК — торг, який улаштовується регулярно, для продажу й купівлі товарів. Контрактовий ярмарок — торг, на якому укладали контракти (угоди) на оптовий продаж і купівлю товарів.

У містах у ту пору зводили здебільшого дерев'яні будинки. Що ближче до центру міста (цей район називали Рипком), то більше траплялося кам'яних будинків, у яких жили багаті міщани. За рипковою площею знаходились вулиці, де селилися люди однієї національності. Так, наприклад, у Львові й досі збереглися назви вулиць із тих далеких часів — Руська, Вірменська, Старосейська. Від нападів ворогів місто захищали глибокі рови, міцні мури й укріплені замки. Удень і вночі чергувала сторожа, яка пильнувала ворога та пожежу. Середньовічні міста дуже потерпали від пожеж. Адже пожежа в дерев'яному будинку швидко перекидалася

на сусідні, бувало, що дощенту вигорали не лише цілі вулиці, а й усе місто. У випадку небезпеки трубач на вежі подавав умовний сигнал.

Брами міста зачинялись із заходом сонця, а ключі зберігалися в міського голови. Лише у виняткових випадках брами відчиняли вночі. Міщан об'єднували свята, спільне виконання різних повинностей, оборона міста в часи ворожих нападів і війн.

Міста дедалі більше перетворювалися на центри ремісництва й торгівлі. У них працювали кравці, кушніри, шевці, чоботарі, ковалі, зброярі й інші майстри. Продукція призначалася не

Ріст кількості міст у Руському та Белзькому воєводствах

безпосередньому замовникові, а на внутрішній і зовнішній ринки. Професійний поділ уже був досить значним. У Львові, наприклад, наприкінці XIV — на початку XV ст. налічувалося не менше 36 ремісничих спеціальностей.

У XIV ст. на західноукраїнських землях, а в XV ст. й на решті території для захисту власних інтересів почали утворюватися *цехи*. Найдавніші відомості про них зафіксовані у Львові та Перемислі. Кожен цех мав *статут*, яким регулювалися не тільки виробничі питання (закупівля си-

ВЕРСТВИ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Вищі
(патриціат)
багаті купці, цехові
майстри, урядники

Середні
(бюргери)
дрібні купці,
торговці

Нижчі
(плебс)
партачі,
біднота, слуги

ровини, умови виробництва товарів та їх збуту), а й відносили ремісників, як усередній цеху, так і поза ним. Цех, яким керував *цехмістр*, складався з *майстрів*, *підмайстрів* та *уидо*. Кількість цехів у містах поступово зростала.

Так, у Львові наприкінці XIV ст. існувало 4 цехи, а через 100 років їх було вже 14. Цеховики не тільки працювали пліч-о-пліч, але й брали участь у різних міських святах і цехових церемоніях — братських обідах, зібраннях у дні церковних свят, похоропах члена цеху.

Оскільки за статутом членом цеху міг бути тільки католик, це стимулювало входження в цехи українців. Тому особливістю українських міст була значна кількість цехових майстрів — *партачі*. Оскільки в містах забороняли продавати ремісничі вироби, що були виготовлені поза цехом, партачі реалізовували свою продукцію на *ярмарках*, на які не поширювалися ці обмеження.

Розвиток ремесел і збільшення кількості цехів, що виробляли товари для продажу, активізували внутрішню торгівлю. Крім того, через українські землі проходили важливі торговельні шляхи, що єднали північ і південь, схід і захід. Найбільшими центрами торгівлі були *Київ*, який стояв на шляху Азія — Крим — Московська держава, і *Львів*, що з'єднував Західну Європу з Московською державою й арабським Сходом. Ці міста були торговельними та транзитними центрами, де частина товарів продавалася, а решта направлялася далі.

Фільварок, данник, тяглий, слуга, магдебурзьке право, магістрат, війт, цех, ярмарок.

Завдання та запитання

1. Хто такі *селяни-данники*?
2. Охарактеризуйте процес закріпачення селян у XIV–XV ст.

3. Які міста були найбільшими центрами традиційної торгівлі?
4. Користуючись графіком «Зростання кількості міст ...» (с. 213) визначте, на скільки зросла кількість міст у Руському та Белзькому воєводстві за сто років.
5. Чи притаманні явища, описані в джерелах, магдебурзькому праву:
 1. «...Ми, Владислав, дякуючи Богові король, даємо та щедро відпускаємо прелатам, боярам, воїнам і знаті землі Луцької, як перебуваючим у святій римській церкві, так і в східній чи грецькій, — усі права і свободи. А названим громадянам, таким, як поляки, німці, руські, надається право тевтонське...».
 2. «...Обов'язком ради й бурмістрів є принаймні раз на тиждень, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади й запобігати шкодам, залягоджувати й розсуджувати всілякі спори ...».

- А** так, обидва явища притаманні **В** тільки друге явище притаманне
Б тільки перше явище притаманне **Г** ні, жодне з явищ не притаманне

- 6.** Порівняйте життя селян у різних регіонах. Які будівельні матеріали вони використовували?
- 7.** Уявіть, що ви середньовічні купці. Які товари, звідки й куди ви будете везти для торгівлі?
- 8.** Чи притаманні явища, описані в джерелах, магдебурзькому праву?
- «...Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-еретика чи схизматика, лише католиків, хіба б котрийсь еретик з русинів або вірменів поєднався з Руською церквою...».
 - «...Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару...».
- А** так, обидва явища притаманні **В** тільки друге явище притаманне
Б тільки перше явище притаманне **Г** ні, жодна з явищ не притаманне

- 9.** Поясніть, що таке цех у середньовічному місті. У зошитах накресліть структуру цеху.
- 10.** Поясніть, чому бурхливий розвиток міст у Галичині та на Поділлі був пов'язаний із магдебурзьким правом.
- 11.** Як ви вважаєте, чи було збільшення іноземних колоністів в українських містах, розташованих у межах Польщі, прогресивним явищем? Відповідь обґрунтуйте.

§ 25. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст. — XV ст.

- Пригадайте найвидатнішу, на вашу думку, архітектурну пам'ятку, побудовану до монгольської навали. Чи збереглася вона до наших днів?

1. Особливості розвитку української культури

У XIV–XV ст. розвиток культури на українських землях мав свої особливості. У першу чергу це було пов'язано з тим, що українці не мали власної держави, їхні землі були роз'єднані й перебували в складі інших держав, які не дбали про розвиток української культури. У цей період українським землям продовжували дошкуляти турецько-кримські набіги. Під час цих нападів у вогні пожеж знищувались церкви, монастирі, школи й інші освітні та благодійні заклади, горіли бібліотеки й архіви. Це затримувало розвиток освіти й культури в цілому. В українських містах збільшується кількість іноземних колоністів, що, з одного боку, спричиняє поступове витіснення з великих міст руської

(староукраїнської) мови, культури, православної церкви, а з іншого — приносить із собою здобутки західноєвропейської культури, освіти, па-уки, технічні досягнення.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Відсутність власної держави	Руйнування осередків культури внаслідок турецько-кримських набігів і воєн	Вплив західноєвропейської культури
-----------------------------	---	------------------------------------

2. Освіта. Юрій із Дрогобича

За цих умов єдиним осередком української національної самобутності, духовності й культури залишалася православна церква. Православні церкви та монастирі й надалі були центрами освіти. У школах, що діяли при монастирях, церквах, благодійних установах і маєтках навчалися діти не лише феодалів і багатого міщанства, а й селян і ремісників. Підручниками були церковні книги, а вчителями — духовенство. Вивчали азбуку та склади, потім — читання, ще пізніше — арифметику. Навчалися церковних співів і письма.

Наприкінці XIV ст. на українських землях при католицьких монастирях і костелах починають відкривати латинські школи. Знання латини, що була в ті часи мовою науки, відкриває українській молоді шлях до європейської освіти. Українська молодь дедалі частіше їде здобувати вищу освіту в європейські університети. Найдавніші європейські університети діяли в Болоньї та Парижі. На їх зразок створювалися інші університети в усій Європі, а науковці та студенти мандрували між ними, демонструючи, що для науки державних кордонів не існує.

У 1347 р. був відкритий університет у Празі, у якому навчалися вихідці з Великого князівства Литовського. У Празі при університеті був створений спеціальний литовський колегіум.

Коли в 1364 р. відкрився Краківський університет, то багато українців почали здобувати вищу освіту там. Більшість із них були синами ремісників і походили з великих міст. Українська молодь із Галичини й Волині навчалась у Краківському університеті від його заснування, а студенти з Лівобережної України та князів з'явилися там уже в першій половині XV ст. В університетських документах згадується, що студентів-русинів (українців) у Кракові надзвичайно багато, що вони уважали до наук і пайдисциплінованіші, напрочуд рідко порушують статут навчального закладу.

Учень і вчитель.
Мініатюра. XV ст.

Українці не лише навчалися в європейських університетах, а й робили наукову кар'єру. Особливо відзначився Юрій Котермак із Дрогобича (пізніше названий Юрієм Дрогобичем). Життя на чужині для українців не було легким. 6 лютого 1478 р. Юрій Дрогобич писав у листі до краківського знайомого Миколи Чепеля: «Мені судилося бути бідним, постійно в клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці й величезних зусиль... Багато міг би я досягнути в науці, якби не мусів турбуватися про найнеобхідніше». Та матеріальні перешкоди не завадили українцеві здобути європейську славу. Адже відомо: якщо людина талановита, працююча й наполеглива, вона обов'язково досягне успіху.

У 70-х роках XV ст. Юрій Дрогобич здобув у Кракові вчені ступені бакалавра та магістра. Згодом він прибув до Болоньї, здобув ступінь доктора й викладав там астрономію та медицину, а в 1481 р. був обраний ректором цього університету. У 1483 р. в Римі вийшла друком його книжка «Прогностик» — про розташування небесних тіл. У праці з точністю до години було передбачено затемнення місяця, визначено географічну довготу багатьох міст, у тому числі вперше рідного Дрогобича, а також Москви й Вільно. Це перша відома друкована праця українського автора. Протягом 1488–1494 рр. Юрій Дрогобич працював професором медицини Краківського університету та здобув титул «королівського лікаря».

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Енциклопедична довідка про Юрія Дрогобича

Дрогобич Юрій (Котермак Юрій з Дрогобича) (бл. 1450 — 4 липня 1494) — український учений і освітній діяч, перший український доктор медицини. Народився в Дрогобичі в незаможній сім'ї. Наприкінці 1468 р. або на початку 1469 р. вступив до Ягеллонського університету (Краків), де здобув наукові ступені бакалавра (1470) і магістра (1473). Пізніше вчився медицини та вільних мистецтв в університеті Болоньї, де став доктором філософії (бл. 1478 р.) і медицини (бл. 1482 р.). У 1478–1479 рр. і 1480–1482 рр. читав у Болоньї лекції з астрономії, а на 1481–1482 рр. був обраний ректором. Підтримував тісні зв'язки з визначними італійськими вченими-гуманістами. З 1487 р. — професор Ягеллонського університету.

7 лютого 1483 р. у Римі видано книжку Ю. Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року», у якій, крім астрологічних прогнозів, було вміщено наукові відомості з географії, астрономії, метеорології, зроблено спробу визначити, у межах яких географічних довгот розташовані міста

Пам'ятник Ю. Дрогобичу.
м. Дрогобич

Вільнюс, Львів, Дрогобич тощо. У книжці автор зазначав, що населенню християнських країн загрожували «великі небезпеки... у зв'язку з пригнобленням князями й панами». Висловив упевненість у здатності людського розуму пізнати закономірності світу. У бібліотеках Парижа збереглися копії двох астрологічних трактатів Ю. Дрогобича, а в Баварській державній бібліотеці в Мюнхені — його прогноз на 1478 р., переписаний німецьким гуманістом Г. Шеделем. Ці праці свідчили про ґрунтовну обізнаність Юрія Дрогобича з античною та середньовічною літературою.

- Прочитайте енциклопедичні відомості про Юрія Дрогобича. Які з них свідчать, що він, хоча й прожив усе життя поза межами українських земель, не зрікся батьківщини?

3. Архітектура й містобудування

Протягом XIV–XV ст. архітектура в Україні адебільшого ґрунтувалася на традиціях давньоруської епохи. Але в містах Західної України зводили церкви, у яких поєднувався візантійський стиль з елементами західноєвропейського готичного стилю. Тоді ж формувався й власне український стиль дерев'яних трибаних і п'ятибаних церков. Тривали неспокійні часи, і церкви та монастирі, що стояли поза межами укріплення, у випадку загрози від кримських нападів часто брали на себе роль фортець. Для них були характерні міцні кам'яні стіни та високі вузькі вікна, що нагадували бійниці.

Постійна загроза з півдня від кримських ханів, феодалні усобиці стимулюють будівництво оборонних споруд. З того часу до нас дійшли переважно муровані оборонні споруди на західних землях: Мукачівський замок (Закарпаття), Олеський замок (Львівська обл.), Острозький замок (Рівненська обл.), замки в Бучачі й Терехові (Тернопільська обл.), фортеця в м. Білгороді-Дністровському (Одеська обл.). З появою артилерії замки почали будувати повністю з каменю, підсилюючи їх мурованими вежами та бійницями.

Бучацький замок.
Тернопільська обл.
Сучасне фото

Олеський замок на Львівщині
(м. Олесько). XIV ст.
Сучасне фото

У містобудуванні зберігаються традиційні прийоми X–XIII ст. Поряд із цим у XIV–XV ст. починає широко застосовуватися регулярне планування. Так, у містах, що здобули магдебурзьке право, у центрі розміщувався чотирикутний торговий осередок — ринок із ратушею (з ним, *ратуша* — будинок для ради), що стояла посередині. Від ринку в різні боки відходили прямі вулиці. Міста були обнесені оборонними мурами, які з винайдедям вогнепальної зброї посилюються вежами, а також глибокими ровами й високими валами.

◆ 4. Малярство та книжкова мініатюра

У XIV–XV ст. на українських землях відновлюються старі й створюються нові художні центри й художні осередки. З історичних джерел відомо, що українські митці за часів короля Ягайла та його спадкоємців — Ягеллонів — викопували ряд монументальних розписів у Польщі: у Кракові, Любліні, Вислиці, Сандомирі. У 1418 р. на замовлення Ягайла розмальовано фресками Замкову капелу в Любліні. Цю роботу виконувала група художників на чолі з майстром Андрієм, волинянином за походженням.

Видатним твором українського живопису наприкінці XV ст. є ікона Юрій Змієборець із с. Звиження Львівської області. Юрій зображений юним воїном на коні. Він сильним ударом ратисця проколює змія. У зображенні замку й одягу Юрія чітко простежуються впливи готичного стилю, що панував тоді в Європі. Також помітні традиційні риси українського живопису — збереження декоративної площинності й обов'язкова умовність, через яку життє святого ніколи не отожднювалося з життям пересічної людини.

Євангеліст Іоанн з
Прохором. Мініатюра з
Євангелія. XIV ст.

Наприкінці XV ст. написано ікону «Богородиця Одигітрія», що походить із села Красова біля Львова. На ній зображено молоду матір із світлим красивим обличчям, сповненим гідності, великої моральної сили й водночас туги. У зображенні обличчя Богородиці та її сина Ісуса помітний відхід від візантійських норм, де зображення образів мало бути схематичним, без передачі об'єму та зміни відтінків.

Продовжує розвиватися мистецтво книжкової мініатюри. У XIV–XV ст. традиційний візантійський орнамент доповнюється готичними західноєвропейськими рисами. У книжковій графіці того періоду домінує рослинний орна-

мент, багатий на фарби, серед яких усе ж такі переважають чорна та червопа.

Зберігся **Київський Псалтир 1397 р.**, який належить до пайвизначніших пам'яток українського книжкового мистецтва середньовічної доби. Він має 302 ілюстрації. На жаль, крім переписувача, протодиякона Спиридонія, що залишив у рукописі свій автограф, творців унікальних прикрас книги ми не знаємо. Високу художню цінність мають **Галицьке Євангеліє XIV ст.** та **«Житіє Бориса і Гліба»**. Мініатюрами на історичну тематику прикрашений **Радзивілівський літопис XV ст.**

Друга половина XV ст. в історії української культури була багато в чому перехідною добою. З одного боку, розвивалися традиційні форми мистецтва й літератури, успадковані від Київської та Галицько-Волинської держав. З іншого — дедалі більше українців входили в русло загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. Ознайомлення з досягненнями західної науки готувало ґрунт для поєднання в майбутньому обох течій — традиційної русько-візантійської та новітньої європейської.

ПСАЛТИР — одна з біблійних книг Старого Заповіту, що складається зі 150 псалмів.

ЄВАНГЕЛІЄ — частина Біблії про діяння та почитання Ісуса Христа.

Юрій Дрогобич (Котермак), книжкова мініатюра, ікони, Євангеліє, Псалтир.

Завдання та запитання

1. Ректором якого університету був обраний Юрій Дрогобич?
2. Назвіть перші книги, надруковані кирилицею в краківській друкарні.

3. Події якого хронологічного періоду висвітлюються в «Короткому Київському літописі»?
4. Накресліть у зошиті план середньовічного міста, яке здобуло магдебурзьке право.
5. Зробіть на контурній карті позначки, де до нашого часу збереглися оборонні споруди — замки та фортеці.

6. Складіть порівняльну таблицю першодруків у різних народів.
7. Складіть історичний портрет Юрія Дрогобича, у якому зазначте його наукову та викладацьку діяльність.
8. Охарактеризуйте розвиток освіти в Україні в XIV–XV ст., зазначаючи, які школи й де існували, яким предметам навчали.

9. Проаналізуйте й обговоріть у групах питання про те, що позитивно, а що негативно впливало на розвиток культури в XIV–XV ст.
10. В Європі збереглося в доброму стані багато пам'яток середньовіччя. Чому, на вашу думку, в Україні таких пам'яток залишилося значно менше? Що потрібно зробити для збереження того, що залишилося?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В XIV–XV ст.

1. Учні першої групи повторюють § 23 «Суспільне життя в Україні».
2. Учні другої групи повторюють § 24 «Господарське життя в Україні».
3. Учні першої групи складають план розповіді про суспільне життя в Україні, використовуючи на прочитане.
4. Учні другої групи складають план розповіді про господарське життя в Україні, використовуючи на прочитане.
5. Учні першої групи виконують завдання від А-1 до А-4.
- А-1** Накресліть і заповніть у зошиті схему «Соціальна піраміда суспільства в другій половині XIV–XV ст.
- А-2** Яка нова верства населення утворилася? Запишіть у зошиті її назву та хто з галицько-волинських князів започаткував на своїх землях формування цієї верстви населення.
- А-3** Заповніть у зошиті таку таблицю.

Привілеї шляхти	Обов'язки шляхти

- А-4** Дайте письмово відповіді на запитання.
1. Скільки відсотків становила шляхта в українському суспільстві?
 2. На які три категорії поділявся шляхетський стан у XIV–XV ст.?
 3. З якої верстви населення Київської Русі походили магнати?
 4. Яка верства населення Великого князівства Литовського була «замкненою»? Що означає цей термін?
 5. Запишіть ім'я останнього митрополита, який мав титул «Митрополит Київський і всієї Русі».
 6. Коли були утворені дві митрополії: Київсько-Литовська та Московська?
 7. Учні другої групи виконують завдання від Б-1 до Б-4.
 - Б-1** Запишіть, чому в XIV–XV ст. не було сенсу займатися землеробством у родючих південних степах.
 - Б-2** Намалюйте і заповніть у зошиті схему «Галузі сільського господарства».
 - Б-3** Запишіть, який законодавчий акт ознаменував початок закріпачення селян у Галичині.
 - Б-4** Запишіть у зошиті, які українські міста першими отримали магдебурзьке право.
 7. Виконавши всі завдання, кожна група робить коротке повідомлення про суспільне й господарське життя усіх верств населення українців XIV–XV ст.

§ 26. ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ

- У якому регіоні України ви живете? Чи відомо вам про якісь історичні події доби Середньовіччя, що стосуються вашого краю? Якщо так, то які саме?

1. Закарпаття під владою Угорщини

Наприкінці IX — на початку X ст. через Верецький перевал і Трансільванію в межах слов'янських князівств, які займали територію навколо Ужгорода й Боржавського городища, почали просуватися угорські племена. Місцеве слов'янське населення на чолі з князем Лаборцем, який, за легендою, заснував Ужгородський замок, чинило їм опір. Під час цієї боротьби загинули князь і вся його дружина. Після важкого переходу угорці зупинилися біля Мукачевого, а потім почали просуватися далі на південь, у Придніпайську низовину. Угорські племена не змогли повністю попірити владу на закарпатські землі, які ще в першій половині XI ст. входили до складу Київської Русі.

Використовуючи уособиці, що виникли в Київській державі після смерті Володимира Великого в 1015 р., король Стефан I намагався приєднати Закарпаття до Угорщини, а згодом його син Емеріх почав титулуватися «князем русинів». Політична роздробленість Київської Русі була однією з причин загарбання угорцями в XI–XII ст. Закарпаття.

Угорські королі перетворили захоплені закарпатські землі на свій *домен* і роздавали тут маєтки своїм васалам, на військову підтримку яких опиралися. Одночасно королі відбирали землі в тих, хто виступав проти їхньої влади. За цих обставин окремі частини Закарпаття періодично переходили з рук у руки.

Наприкінці XIV ст. на Закарпаття переселився разом із великою дружиною подільський князь Федір Коріятович. Він був далеким родичем угорського короля Сигізмунда, і той призначив його управителем (наджупаном) Берегівського округу. Правління Федора Коріятовича було часом посилення слов'янських впливів і зміцнення зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями.

У часи його правління на Закарпатті спостерігається помітний розвиток торгівлі та дрібного ремесла. Крім того, було засновано

Верхня Миколаївська церква. Закарпаття.
1428 р.

ДОМЕН — землі, що належали особисто королю.

православний монастир біля Мукачєвого, який до середини XVII ст. був одним з осередків боротьби проти католицизму. Православна церковна організація з центром у Мукачєвому допомогла українському населенню зберегти свою самобутність, не дала йому розчипитися серед угорців, пімців, словаків і волохів, які колонізували Закарпаття.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Фєдїр Корїатович і Мукачївський замок «Паланок»

Окрасою стародавнього міста Мукачєвого є його замок. Він розташований на стрімкій горі. У народі кажуть, що вона насапана важкою людською працею (від «мук», які терпіли споруджувачі гори, поселення нібито й отримало назву Мукачєве). Насправді ж учені з'ясували, що ця гора вулканічного походження. Коли розпочали спорудження фортеці, достеменно не відомо. Згідно з грамотою від 1321 р., першим її комендантом був Томаш — надзупан Бережського й Угочанського комітатів.

Мукачївський замок
«Паланок»

У 1393 р. подільський князь Фєдїр Корїатович почав розбудовувати Мукачївський замок, перетворивши його на свою резиденцію. Керуючись латинським прислів'ям: «Хочеш миру — готуйся до війни», він перебудував і зміцнив замок: завіз туди 60 діжок гарматного пороху й 164 гармати різних калїбрів. Навколо Замкової гори, що підносилася над містом на 68 м, викопали рів, оточили його зсередини дубовим частоколом — паланком. За ним жили майстри, які обслуговували замок, а на випадок облоги — брали участь в його обороні. Корїатович дозволив на правому березі річки Латориці заснувати православний монастир, бібліотека якого складалася з 6000 книжок.

Князь не мав нащадків, тому після його смерті в 1414 р. угорський король Сигізмунд знову заволодів замком. Однак пам'ять про Фєдора Корїатовича живе — вдячні нащадки спорудили йому пам'ятник на території замку-музею.

2. Буковина в складі Молдовського князівства

Землі сучасної Буковини були заселені з найдавніших часів. З IV ст. на Буковині випікають східнослов'янські поселення. З X ст. «Повість минулих літ» і візантійський імператор Константин Багрянородний згадують про племена тиверців над Дністром, які на півдні межували з уличами.

Наприкінці X ст. Буковина увійшла до складу Київської Русі. У часи феодальної роздробленості ці землі входили до складу Тере-

бовляньського князівства. Воно займало центральну й південну частину нинішньої Тернопільщини й простягалося далеко на південь: включало Покуття, сучасну Буковину й землі в пониззі Дністра. З 1141 р. Тербовляньське князівство ввійшло до складу Галицького, а з 1199 р. — великої та могутньої Галицько-Волинської держави.

Після монгольської навали південноукраїнські землі, зокрема й Буковина, увійшли до складу Золотої Орди. На початку XIV ст. на території нинішньої Буковини виникла автономна територіальна одиниця під назвою Шипинська земля. Ці землі залишалися під владою золотоординських ханів. Однак у 1345 р. угорські війська розгромили ординців і вигнали їх із правобережжя Дністра. Шипинською землею й територією нинішньої Молдови почали управляти намісники угорських королів.

У 1359 р. молдовські феодали підняли повстання проти угорського короля й домоглися незалежності Молдовії. До новоутвореної держави відійшла й Шипинська земля, яка займала досить велику територію. Грамота 1433 р. визначає її кордони так: на заході межувала з підвладними Польщі українськими землями по річці Колочин (сучасна межа Чернівецьщини та Івано-Франківщини), а на півночі сягала Дністра.

У складі Молдовії Шипинська земля була автономною. Після ліквідації її автономії в середині XV ст. зникає й назва «Шипинська земля». Натомість уживається термін «Буковина». Таку назву пояснюють тим, що на цій території були поширені букові ліси. У документах, які збереглися до нашого часу, ця назва вперше трапляється в грамоті молдовського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р.

У XIV–XV ст. в Шипинській землі з'являються нові поселення, розвиваються скотарство й землеробство, залізобробна й добувна галузі. Однак життя не було безпечним — нападали як польсько-шляхетські війська, так і кримські татари. Літописці вказують, що кримчаки «попліниша множество пліна без числа, чоловік же і скот, от Нистра і до Прута і до Хотина». Частіше загрожувала й Османська імперія.

У 1514 р. Молдовія разом із Буковиною потрапила під владу турецьких султанів. Так, буковинські землі зазнавали подвійного гніту. Під владою Османської імперії Буковина перебувала до 1774 р.

Фрагмент замкової башти.
Тернопільщина. XV ст.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Виникнення **м. Хотина** фахівці вважають наслідком включення території між Карпатами й Дністром до складу Київської Русі наприкінці X ст., коли Володимир Великий остаточно підкорив племінні князівства хорватів і тиверців. Одним із центрів князівської влади став Хотинський замок, споруджений на скелястому двадцятиметровому мисі, розташованому між каньйонами річок. Замок контролював єдину дорогу до переправи на Дністрі. Перші укріплення замку були дерев'яно-земляними. Назва міста походила від слов'янського імені Хотин (Хотін), що означало «бажаний», «жаданий» і було поширене в XI–XII ст.

Хотин входив до складу Теребовлянського, потім Галицького, а з 1199 р. — Галицько-Волинського князівств. Князь Данило Галицький і його син Лев Данилович споруджували кам'яні замки, мури яких могли витримувати удари стінобитної техніки, що була на озброєнні монголів. Очевидно, тоді перебудували й Хотинський замок. На місці дерев'яно-земляних укріплень був збудований кам'яний мур заввишки 7,5 м. Тут археологи виявили уламки плінфи та штукатурки з фресковим розписом і кириличними літерами, характерними для XIII ст.

Замок відіграв роль одного з важливих форпостів Галицько-Волинського князівства в Середньому Подністров'ї. У 40-х роках XIV ст. Хотин потрапив до складу Угорського королівства, а в 1359 р. — Молдовського князівства. Його правителі приділяли неабияку увагу Хотинському замку, який був значно зміцнений у другій половині XIV ст. і розширений у другій половині XV ст. Упродовж XV–XVI ст. Хотинська фортеця була резиденцією молдовських господарів.

Завдяки міцній твердині й вигідному розташуванню Хотин став центром ремісництва й торгівлі, які, у свою чергу, сприяли розквіту культури й економіки міста. Про це свідчить і рукописне Хотинське Євангеліє XIV ст. У Хотині в ті часи відбувалися найбільші в Молдовському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних європейських країн. Місто було важливим митним пунктом. Ще й нині можна побачити будинок старої хотинської митниці.

Хотинська фортеця.
Сучасне фото

3. Завоювання Московською державою Чернігово-Сіверських земель

Після монгольської павати частина населення великих міст Північно-Східної Русі (Залісся) — Ростова, Суздаля, Владимира та інших — переселяється на віддалені околиці. Там з'являються нові невеликі князівства: Тверське, Костромське, Московське. За підтримки Золотої Орди

московські князі значно розширили межі своїх володінь.

Після розгрому московськими військами Новгородської боярської республіки та приєднання її обширних земель до складу Московії **князь Іван III у 1485 р.** почав титулувати себе «Великий князь усієї Русі». Так Московська держава заявила свої права на землі колишньої Київської Русі. Розпочинаються багаторічні війни Москви проти Литовсько-Руської держави за білоруські й українські землі.

У 1500 р. спалахнула чергова московсько-литовська війна. Московити здобули Брянськ, Стародуб, Гомель, Любеч. У бою на річці Ведроті 14 липня 1501 р. та восени 1501 р. під Мстиславлем литовці зазнали поразки. Однак похід московських військ у 1502 р. під Смоленськ склався невдало. У 1503 р. в Москві було укладено перемир'я, за яким *Литва втратила Чернігово-Сіверські землі з Черніговом, Стародубом, Новгородом-Сіверським, Брянськом та іншими містами.*

А. Таве. Іван III.
Гравюра. 1578 р.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ

Зростання Московського князівства

Центром Московського князівства була Москва.

Перша літописна згадка про місто пов'язана з молодшим сином Великого князя київського Володимира Мономаха Юрієм Довгоруком і належить до 1147 р.

З другої половини XIII ст. Москва — центр удільного Московського князівства, з XIV ст. — великого князівства Московського.

Після падіння Візантії в 1453 р. московські володарі вирішили успадкувати славу й велич православної імперії й оголосили Москву «третім Римом» після древнього Риму й Константинополя. Символічним став шлюб Івана III із Софією Палеолог — племінницею останнього візантійського імператора, а також прийняття візантійського двоголового орла гербом Московської держави. У деяких документах Іван III іменує себе царем.

Його син Василь III продовжив політику батька. Він приєднав псковські, смоленські, рязанські землі. За Івана III та його сина Василя III Московське князівство перетворюється на сильну централізовану державу, територія якої збільшилася майже в 7 разів.

Будівництво Кремля в Москві. Мініатюра XVI ст.

◆ 4. Давньоруські міста

На карті сучасної України є чимало паселених пунктів, що не змінили свою назву протягом тривалого часу. А є й такі давні міста та селища, сучасна назва яких різнилася від стародавньої. Наведемо кілька коротких нарисів про поселення, що згадуються на сторінках підручника.

Ви можете доповнити ці відомості, склавши власні розповіді про інші давні гради, городки, остроги, городища, фортеці. Отже, вирушаймо в мандрівку в часі й просторі давніми містами.

Церква Спаса на Берестові. 1113–1125 рр.
Сучасне фото

БЕРЕСТОВЕ — це була заміська резиденція великого князя київського Володимира Святославича. Про палац у Берестові згадують у літописах X–XII ст., зокрема Нестор Літописець. Саме тут і помер Володимир Великий. Після нього в Берестові мешкали інші київські князі — Ярослав Мудрий, Святослав Ярославич, Всеволод Ярославич і Володимир Мономах. Тут затверджували державні акти, приймали іноземних послів. У 1091 р. князівський палац спалили половці, у 1113 р. князи його відбудували, та все ж до наших часів палац не зберігся.

Окрасою княжого села була церква Спаса на Берестові, зведена в 1072 р. У ній було поховано князя Юрія Довгорукого. Ця архітектурна пам'ятка попри те, що її перебудовували неодноразово, збереглася до нашого часу.

БІЛА ЦЕРКВА (ЮР'ІВ) — місто, засноване в 1032 р. на високому скелястому березі річки Росі Ярославом Мудрим.

Мешканці Юр'єва жили, постійно очікуючи нападів із степу. І не дарма: чимало руйнувань пережило місто, але воно вперто поставало з попелу згарип. Так, у 1103 р. Юр'їв, зруйнований половцями, відбудували.

Значно пізніше місто було зруйноване монгольськими завойовниками. До початку XIV ст. зберігалася стара назва міста — Юр'їв. А вже в 1362 р. польсько-литовська хроніка згадує його під повою назвою — Біла Церква.

БІЛГОРОД. Літопис «Повість минулих літ» засвідчує, що місто Білгород закладене князем Володимиром у 992 р.

На сучасній карті біля Києва не знайдемо міста під назвою Білгород. Натомість є село Білгородка, розташоване на правому березі Ірпеня. Будинки древлянського міста давно зникли, а вали збереглися — величезні, високі й такі широкі, що по верху їх колись йшла дорога. Наймогутніший і найкрутіший вал дитинця розташований з південної сторони.

Залишки валів дитинця
в Білгороді

Значення цієї історичної пам'ятки дуже велике: по-перше, це єдина древлянська фортеця X ст., що збереглася досі майже цілком, із валами. По-друге, це єдина руська фортеця X ст., що в такому вигляді дійшла до наших днів. Фортець тієї епохи такого стану збереження немає більше жодної на всій території Київської Русі. По-третє, це найбільша зі збережених руських фортець тієї епохи. Показово, що розміри так званого «міста Володимира» в Києві, тобто побудованої Володимиром Великим київської фортеці, становили максимум 11 гектарів. А укріплення Білгорода охоплювали понад 110 гектарів.

З падінням Києва в 1240 р. зникли майже всі чинники, що спричинили появу та розквіт Білгорода, і це місто уже піколи не підвівся з руїн.

ВАСИЛЬКІВ (ВАСИЛІВ) — місто на березі річки Ступни, що на Київщині. Серед цікавих місць — розкопаний скіфський курган (VI–V ст. до н. е.), залишки Змієвих валів, фортечні вали XI ст. Васильків — місто давнє й давнє. Літописи стверджують, що заснував поселення в X ст. київський князь Володимир Святославич. Назва міста походить від князевого християнського імені — Василій. Саме в 988 р. з його волі тут було збудовано фортецю для захисту Києва з півдня. У XII ст. Василів був центром удільного князівства. Подальша історія міста береже пам'ять про монгольську навалу, відродження з попелища, часи Козаччини, Руїни.

Сьогодні Васильків найперше славиться своїми храмами. І пайзначніший із них — церква Антонія і Феодосія (1756–1758). Це шедевр козацького бароко роботи Степана Ковніра (1695–1786), який будував храм Допомагав йому скульптор С. Тальянець, створюючи фронтони й капітелі святині.

Печатка Володимира
на документі. 1324 р.

ВИШГОРОД

Історії цього невеликого містечка під Києвом може позаздрити будь-яке велике місто. Як стверджують археологи, уже в другій половині I тис. на цьому місці було ранньослов'янське поселення. Перша ж літописна згадка про Вишгород датується 946 р. і пов'язана з підкоренням княгинією Ольгою древлянської землі. Від тих часів і протягом усього періоду Київської Русі літописи 38 разів згадували про це місто як про військову фортецю чи княжу резиденцію, політичний осередок чи церковно-релігійний центр.

Вишгород був добре захищений природними рубежами й штучними укріпленнями: зі сходу стрімкими схилами Дніпра, з півночі й півдня — ярами, із заходу — високим земляним валом. Фортифікаційні укріплення довершували потужні стіни, утворюючи оборонний пояс навколо міста. У Вишгороді були розвинені всі основні галузі ремесла, але найбільше — видобуток і обробка заліза, ювелірна справа, гончарство та будівництво.

ВОЛОДИМИР (ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ) — районний центр Волинської області. У 988 р. на землях волинян і бужан, на правому березі річки Луги, Володимир Великий заклав місто й парік його своїм іменем. Князь усіяко переймався розбудовою міста — від нападу ворогів воно було оточене фортечними валами. Дбаючи про розвиток науки й культури, князь відкрив у Володимирі школу, збудував храми та монастирі, де переписували книги та складали літописи. Згодом це місто стало столицею Волинського князівства, а пізніше — і Галицько-Волинської держави. У місті протягом трьох століть було побудовано понад 20 дерев'яних і кам'яних храмів.

Свято-Василівська церква, м. Володимир-Волинський. XIII ст.

У 1160 р. князь Мстислав Ізяславич збудував у місті шедевр світової архітектури — Успенський собор. У 1325 р. місто Володимир отримало магдебурзьке право. Після 1341 р., коли столицю князівства перенесли до Луцька, Володимир утратив політичне значення, ставши затислим повітовим містечком.

ГАЛИЧ (ДАВНІЙ) — давньоруське місто на території сучасної Івано-Франківської області. Назва міста дала назву регіону — Галичина.

У минулому це місто було великим економічним і культурним центром Русі на березі річки Лукви, на місці сучасного с. Крилоса Галиць-

кого району Івано-Франківської обл. Уперше згаданий у Іпатіївському літописі під 1140 р., з 1144 р. — центр Галицького князівства, із 1199 р. — друге за величиною місто Галицько-Волинського князівства. Значного розквіту досяг у другій половині XII ст. за князювання Ярослава Осмомисла й Романа Мстиславича, а також його сина Данила Романовича. Саме там було укладено першу половину Галицько-Волинського літопису.

У 1241 р. Галич зруйнували монголи. Місто занепало й утратило своє значення. Столиця Галицько-Волинського князівства була перенесена в Холм, а давній Галич залишився центром Галицької єпархії. На початку XIV ст. за 5 км на північ від зруйнованого давнього Галича на річці Дністер був заснований сучасний Галич, де діє Національний заповідник «Давній Галич».

Древній герб
Галича

ГЛУХІВ — місто в Сумській області, розташоване на річці Есмані. Уперше це місто згадане в Іпатіївському літописі в 1152 р., але деякі історичні джерела згадують про місто ще в 992 р., коли було створено Чернігівську єпархію, а князь Володимир наказав ставити міста на берегах Десни, Остра, інших річок.

Першим відомим князем у Глухові був син чернігівського князя Михайла Всеволодовича — Симеон Михайлович. Глухів у 1239 р. був захоплений монголами. У 1352 р. його спіткала велика біда — моровиця цілком винищила населення міста. Глухів відроджувався дуже повільно.

Печатка Глухова

У 1618 р. місто потрапило під владу Польщі. Подальша історія Глухова надзвичайно насичена значними подіями й славетними іменами. Із Глуховим пов'язані події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, імена гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Кирила Розумовського, композиторів Максима Березовського та Дмитра Бортнянського, великого українського філософа й поета Григорія Сковороди.

ЖИТОМИР — одне з найдавніших міст України. Ще з часів середньовіччя й досі Житомир був і є адміністративним центром регіону.

Поблизу міста археологи виявили поселення й кургани епохи бронзи, раннього залізного віку. У межах міста розкопано також могильники VII ст. та залишки староруського городища X–XIII ст.

У 1444 р. Житомир одержав магдебурзьке право. Місто росло, будувалося, розвивалися ремесла й торгівля. Його центром був замок. У 40-х роках XVI ст. він був перемурований та укріплений за проектом місцевого зодчого Семена Бабинського. Міцні стіни твердині були оточені оборонним ровом, заповненим водою.

Після Люблінської унії 1569 р. Житомир потрапив під владу польських магнатів.

КОРОСТЕНЬ (ІСКОРОСТЕНЬ)

У давнину це місто було столицею племені древлян.

Після поділу Київської Русі в результаті феодалної роздробленості Іскоростень залишався під владою київських князів. Із 1243 р. тут хазяйнують монголи. Після перемог над Тевтонським Орденем, потіснивши монгол, великий князь литовський приєднав ці землі до Великого князівства Литовського. Пізніше дарує їх одному зі своїх лицарів за вірну службу.

У наш час це гарний районний центр Житомирської області України. Через місто протікає річка Уж. Коростень славиться цінними породами природного граніту й випукатою неповторною порцеляною.

ЛЬВІВ — обласний центр на заході України. Історичну частину Львова занесено до переліку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Місто засноване князем Данилом Галицьким і назване на честь його сина — Лева. Першу згадку про Львів знаходимо в Галицько-Волинському літописі (1256 р.).

Львів у добу Середньовіччя певниною зростав і забудовувався. На початку XV ст. в ньому налічувалося майже 10 тис. мешканців. Основою економічного розвитку були торгівля й ремесло. Широко відомі були вироби місцевих ремісників, об'єднаних у цехи.

Львів багатий на архітектурні пам'ятки. Серед них — церква св. Миколая (XIII ст.). Одна зі своєрідних споруд Львова — вірменський собор Успіння Пресвятої Богородиці (Вірменська церква), збудований ще в 1363–1370 рр. переселенцями зі стародавньої вірменської столиці Ані.

МАЛИН — давньоруське місто на Житомирщині. На території міста збереглися залишки давньоруського городища, заснованого на межі VIII–IX ст. як пункт укріплення одного зі східнослов'янських племен — древлян. Деякі науковці вважають, що його побудував князь Мал Древланський. У середині X ст. поселення на березі річки Ірш було зруйноване. У 1569 р. після підписання Люблінської унії Малин увійшов до складу Польщі.

ОВРУЧ. Стародавнє волинське місто Овруч уперше згадується ще до хрещення Русі (946 р.). Відоме в літописах під пазвами Вручай, Вручий, Овручев. У XII ст. був резиденцією князя Рюрика Ростиславича. Окремі рештки укріплень цього періоду збереглися й до наших днів. Знищений монголами, Овруч відродився на початку XIV ст., коли ввійшов до Галицько-Волинського князівства, уже мав свою фортецю. З 1356 р. входив до складу Великого князівства Литовського.

Починаючи з XVI ст. Овруч був під владою Речі Посполитої, а згодом і Російської імперії.

ОЛЕШНЯ (ОЛЕШНЯ – ОЛЕШКИ – ЦЮРУПИНСЬК)

В XI–XIII ст. на березі Пудової протоки в пониззі Дніпра стояло ранньослов'янське місто-порт Олешня, що було «морськими воротами» Київської Русі. У 1711–1728 рр. в урочищі Олешки на річці Конці розташовувалася козацька Олешківська Січ на території тодішнього Кримського ханства. У 1784 р. тут було засноване поселення Олешки, яке в 1790 р. ввійшло до складу Чорноморського козацького війська, а з 1802 р. отримало статус міста й стало центром Дніпровського повіту Таврійської губернії. У 1928 р. Олешків перейменували на Цюрупинськ. Нині це невелике місто поблизу Херсона.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ ПОСУЛЛЯ. Для нього були характерними здебільшого остроги та городки, за винятком Воїня (його можна віднести до градів). До вузлових укріплень належали й Горошин, Лукомль, Лубно, Лохвиця, Ромен, Прилук, Пирятин. Сторожа цих укріплень-фортець мала вчасно повідомити князів про напад кочовиків, а стіни — прихистити в лиху годину мешканців навколишніх поселень (власне, це й зумовлювало розмір укріплення).

Великий порубіжний град був розташований на території сучасного села Свиридівки. Можливо, саме тут був загадковий Римів, про який часто згадує літопис, але місце розташування якого достеменно не встановлено й досі. До значних городків Посулля належали також Коспятип, Велика Буримка.

ТЕРЕБОВЛІ (півні ТЕРЕБОВЛЯ) — райцентр Тернопільської області на річці Гнізній. Археологічні матеріали свідчать, що тут існувало слов'янське поселення з першої половини IX ст. За розміщенням воно було подібне до сучасних великих міст — мегаполісів. Навколо центральної частини (пагорба з потужними укріпленнями) розташовувалися декілька поселень, які парохували від 18 до 23 садіб. Місто вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1097 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ V

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV–XV ст.)»

Після занепаду Галицько-Волинського князівства українські землі потрапили до складу сусідніх держав. Галичина, Західна Волинь і Західне Поділля ввійшли до Польського королівства. Волинь, Київщина, Східне Поділля та Чернігово-Сіверщина опинилась у складі Великого князівства Литовського.

Становище українських земель у складі цих держав було різним. У Польському королівстві були утворені Руське (Галичина), Бельське (Західна Волинь) та Подільське воєводства на чолі з памієниками. Тут було запроваджене польське право й поступово вводилося кріпацтво. Міста заселялися поляками й пімецькими колоністами.

У Великому князівстві Литовському українські землі тривалий час зберігали автономію, а українські папи та шляхта істотно впливали на перебіг подій у державі. Тут зберігалось руське право, а руська (давньоукраїнська) мова була державною.

У південноукраїнських степах і Криму після розпаду Золотої Орди утворилося Кримське Ханство. Відтоді історія України тісно переплелася з історією сусідніх народів — поляків, литовців і татар.

ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІНОЗЕМНИМИ ФЕОДАЛАМИ			
Велике князівство Литовське	Волинь (1340); Київщина, Чернігово-Сіверщина (1355); східне Поділля, Переяславщина (1362);		
Московська держава	Чернігово-Сіверщина (1500–1523)		
Польське королівство	Галичина (1340), Західне Поділля (1434)		
Угорське королівство	Закарпаття (XI–XIII ст.)		
Молдовське князівство	Буковина (середина XIV ст.)		
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В XIV–XVI ст.			
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО	Землеробство	Тваринництво	
	Зернове • Городництво • Садівництво	Рогата худоба Велика • Дрібна	Свинарство
РЕМЕСЛО	(200 різновидів)		
ПРОМИСЛИ	Мисливство • Рибальство • Бджільництво		
ТОРГІВЛЯ	Внутрішня		Зовнішня
	Торг • Ярмарок • Базар		

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКУ СПАДЩИНУ

Київська держава вийшла на політичну арену після вдалих військових походів на Візантію. Після запровадження християнства вона заявила про себе тодішньому світові своєю високою культурою, мистецтвом, умілою дипломатією, що ставило її на один щабель з європейськими державами.

Рівноправну участь у політичному житті країн Європи та Близького Сходу засвідчують укладені київськими князями мирні й союзні угоди з Візантійською та Німецькою імперіями, Польщею, Угорщиною, Литвою, Швецією та Норвегією. Відносини між державами досить часто скріплювалися династичними шлюбами.

Київська Русь відігравала важливу роль у міжнародній торгівлі. Її центром був Київ. Тут перехрещувалися торговельні шляхи, що вели з Візантії на Північ — у Скандинавію, а також ті, що вели з Центральної та Західної Європи на Схід — до Арабського халіфату й далі в Індію та Китай. Через Русь йшли не лише транзитні товари. Вироби руських ремісників також розходилися по світу.

Київська Русь стала важливою віхою української та світової історії. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя важко переоцінити.

Серцевиною Київської Русі були українські землі. Сам термін «Русь» початково означав територію навколо Києва, Чернігова, Переяслава. Тому природно звучить назва цієї першої української держави — Київська Русь.

Після роздроблення величезної держави на українських землях утворилося Галицько-Волинське князівство. Воно успадкувало не лише значну територію, а й релігію, культуру, мистецтво, правову систему та державний устрій Київської Русі. Це була друга в хронологічному порядку українська князівська держава. У Галицько-Волинському князівстві правили Рюриковичі — нащадки легендарного Рюрика й Володимира Мономаха.

Межуючи з європейськими країнами, Галицько-Волинське князівство підтримувало з ними тісні економічні, культурні та династичні зв'язки. У західних хроніках нашу країну називали Руським королівством. Князь Данило був урочисто коронований як король Русі. Королем йому підіслав павиційний церковний авторитет середньовічної Європи — Папа Римський.

Руське королівство та його володарі були, як писав польський король, «непоборним щитом» Європи проти жорстокого монгольського

племені. Захищаючи захід Європи від кочовиків, Київська Русь зазнала величезних спустошень від походів монголів, а після розпаду Золотої Орди від наскоків кримських татар. Боротьба з кочовиками призвела до фізичного випищення значної частини руської еліти — бояр і князів, величезних демографічних втрат серед городян і селян.

Галицько-Волинська держава, як і Київська Русь, залипилася своєрідним мостом, що з'єднував Західну Європу та Схід.

У Галицько-Волинській державі почало запроваджуватися магдебурзьке право — міське самоврядування та цехова організація ремесла. Це були європейські форми суспільного життя, яких не знали інші частини колишньої Київської Русі.

Після смерті останнього Галицько-Волинського князя Юрія II Болеслава більшу частину тодішніх українських земель успадкував родич Галицько-Волинських князів литовський князь Любарт.

Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське, або Литовсько-Руська держава, на 90 % складалося з українських і білоруських земель. Це була, по суті, українсько-білоруська держава за етнічним і культурним наповненням. Руська мова була тут офіційною, продовжувала діяти «Руська правда», православна церква не зазнавала утисків. Личе замість правлячої династії Рюриковичів прийшли Гедиміновичі, які швидко перейняли мову, культуру й віру місцевого населення. Українські князівства в складі Литовсько-Руського князівства користувалися правами широкої автономії. На Київщині й Новгород-Сіверщині навіть карбували власні монети. Руські папи й шляхта займали значне місце в житті Великого князівства Литовського.

Зміни в становіщі українських земель розпочалися після укладення Кревської унії, яка стала першим кроком до об'єднання Литви та Польщі.

Наприкінці XV ст. на українські й білоруські землі Литовсько-Руської держави почало зазіхати Велике князівство Московське. Його володарі заявили претензії на територіальну спадщину Київської Русі. Розпочалися багатолітні виснажливі війни з кінця XV до другої половини XVI ст.

Через Литву й Польщу українці здобували освіту в Краківському університеті та Литовській колегії Празького університету. Деякі з них навчалися в Сорбонні, Падуї, Оксфорді та Болоньї. Найвідомішим є Юрій Котермак з Дрогобича. Однак саме Краків став центром вищої освіти для української молоді. Звідти прийшли в Україну й перші друковані книги.

Отже, українські землі втягувалися в коло загальноєвропейських економічних і культурних процесів.

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ДАТИ

Дата	Подія
602 р.	Остання згадка про антів у писемних джерелах
860 р.	Похід Аскольда на Константинополь
882 р.	Походи Олега на Київ
907, 911 рр.	Походи Олега на Константинополь
912–945 рр.	Князювання в Києві Ігоря
941, 944 рр.	Походи князя Ігоря на Константинополь
945 р.	Повстання древлян
945–964 рр.	Правління княгині Ольги
964–972 рр.	Князювання Святослава
968–971 рр.	Війни князя Святослава на Дунаї
980–1015 рр.	Князювання Володимира
988–989 рр.	Хрещення Русі
996 р.	Спорудження Десятинної церкви
1019–1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого
1036 р.	Розгром печенігів під Києвом
1039 р.	Утворення Київської митрополії
1068 р.	Повстання в Києві
1097 р.	З'їзд князів у Любечі
1113–1125 рр.	Князювання в Києві Володимира Мономаха
1153–1187 рр.	Князювання в Галичі Ярослава Осмомисла
1169 р.	Спустошення Києва Андрієм Боголюбським
1187 р.	Перша згадка назви «Україна» в літописах
1199 р.	Утворення Галицько-Волинського князівства

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ДАТИ

Дата	Подія
1223 р.	Битва на річці Калці
1237–1264 рр.	Правління Данила Романовича в Галицько-Волинському князівстві
1238 р.	Розгром військом Данила Галицького рицарів-хрестоносців під Дорогичином
1240 р.	Спустошення монголами Києва
1253 р.	Коронація Данила Галицького в Дорогичині
1256 р.	Перша літописна згадка про м. Львів
1264–1301 рр.	Князювання Лева — сина Данила Романовича
1301–1308 рр.	Правління Юрія I Львовича в Галицько-Волинській державі
1308–1323 рр.	Князювання Андрія та Лева Юрійовичів
1323–1340 рр.	Князювання Юрія II Болеслава
1324 р.	Надання магдебурзького права місту Володимир-Волинському
1340 р.	Початок боротьби за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною та Литвою
1356 р.	Надання магдебурзького права місту Львову
1359 р.	Включення Шипинської землі до складу Молдовської держави
1362 р.	Битва на річці Сині Води
1385 р.	Кревська унія
1387 р.	Остаточне приєднання Галичини до Польського королівства
1425–1432 рр.	Утворення Кримського ханату
1478 р.	Перехід Кримського ханату у васальну залежність від Османської імперії
1491 р.	Початок українського книговидання, друк кириличним шрифтом у м. Кракові релігійних книг

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Аварі — кочовики, об'єднані у великий племінний союз, у якому провідну роль відігравали тюркомовні племена.

Автономія — самоврядування окремої території в межах певної держави.

Анти — східнослов'янське міжплемінне об'єднання, яке розселилося між Дніпром і Дністром. Існувало з кінця IV до початку VII ст.

Апсіда — напівкруглий виступ у стіні церковної або античної будівлі.

Археологія — наука, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам'яток минулого, добытих розкопками.

Балти — племена, які заселяли в I тис. н. е. територію від південно-західної Прибалтики до верхнього Придніпров'я і басейн р. Оки.

Баскак — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення й збирав данину в підкореній країні.

Берестяні грамоти — пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на дещевому й доступному матеріалі — бересті (березовій корі).

Болгари — населення Болгарії, основу якого становлять протоболгари, фракійські та слов'янські племена. Переважно православні, є також римо-католики, протестанти й мусульмани.

Бортництво (від *борт* — дупло дерева) — один із різновидів бджоларства в давній Україні.

Боляри (від тюрк. *благородний, знатний*) — друга після князів в ієрархічній

драбині верства населення Київської Русі та середньовічної України.

Буковина — історико-географічна область на південному заході України. Нині Північна Буковина — це Чернівецька область України. Південна Буковина — у складі Румунії.

Булгари — плем'я, яке населяло Волзьку Болгарію (перше державне утворення народів Середнього Поволжя та Прикам'я).

Варвари — назва, яку стародавні греки й римляни давали народам і племенам, що не належали до греко-римської цивілізації.

Варяги (вікінги, нормани) — морські воїни давньої Скандинавії.

Васал — у середні віки в Західній Європі феодал, який одержував від заможнішого феодала-сюзерена земельні ділянки й заступництво, за що виконував для нього ряд повинностей.

Василь II Болгаробійця — візантійський імператор з 976 р.

Велике переселення народів — умовна назва масових переселень варварських племен у напрямку Римської імперії в III–VII ст.

Велике переселення слов'ян — заключний етап Великого переселення народів. Відбувалося протягом V–VII ст. й привело до заселення слов'янами більшої частини сучасної України, Подунав'я та Балкан.

Великий князь — вищий князівський титул Київської Русі; титул, що надавався членам імператорської родини в царській Росії.

Венеди — слов'янські племена, які на межі нашої ери населяли територію Європи від р. Ельби до р. Дніпра.

Верства — частина суспільства, суспільна група.

Відун — людина, яка вгадувала майбутнє; вісун, пророк.

Візантійська імперія — держава IV–XV ст., що утворилася після розпаду Римської імперії на її східних землях.

Віче — народні збори.

Волинь — історико-географічний регіон на північному заході України.

Волинці — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу й правих приток верхньої Прип'яті.

Волость — у Київській Русі — територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо).

Волок — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де сухоходом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

Вотчина (давньорус. *отчина* — батьківська власність) — спадкова земельна власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки в Київській Русі й середньовічній Україні.

В'ятичі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило над Окою та Москово-рікою.

Галицько-Волинське князівство — давньоукраїнська держава на території Правобережної України, що проіснувала з 1199 р. до 1340 р.

Галичина — історико-географічний регіон на заході України.

Гарнізон — військові частини, розташовані постійно або тимчасово в якому-небудь населеному пункті, в укріпленому районі.

Глаголиця — одна з двох найдавніших систем слов'янського письма, створена близько 863 р. просвітителем Константином (у чернецтві Кирило).

Готи — плем'я давніх германців — вихідців із Скандинавії, яке в I ст. до н. е. розселилося в пониззі Вісли.

Гравюра — вирізьблений або витравлений на спеціально підготовленій дошці або пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

Графіті — стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, стінах тощо.

«Грецький вогонь» — горюча суміш із смоли, сірки, селітри, нафти та ін., що горіла й на воді.

Гривна — у Київській Русі — срібний злиток вагою приблизно 200 г, який був основною грошовою одиницею.

Гроби — умовні предмети, які позначають вартість товару, підлягають обміну на товар.

Гуни — тюркомовні кочові племена, що в IV ст. вдерлися зі сходу в Північне Причорномор'я.

Даниник — селянин, що сплачував данину (грошову або натуральну) за користування орними землями й угіддями.

Демографія — наука, що вивчає кількість і склад народонаселення.

Держава — вища форма організації суспільства, що приходить на зміну первісному ладу. Характеризується певною територією, де проживає постійне населення, що підпорядковується чинним законам.

Домен — землі, що належали особисто королю, князю.

Древляни — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в прип'ятському Поліссі.

Дреговичі — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило між Прип'яттю та Західною Двіною.

Дружина — у Русі — озброєні загопи, постійна військова сила князя.

Дулби — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу та Прип'яті.

Жемайтія, або Жмудь, — етнографічна область Литви.

Експансія — розширення своїх територій за рахунок захоплення чужих.

Еліта — найкращі представники певної частини суспільства або суспільної групи.

Естонці — народ, що становить основне населення Естонії.

Етнос — спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася й має спільні особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших.

Євангеліє — частина Біблії про життя, діяння та повчання Ісуса Христа.

Єпископ, митрополіт — вищі духовні чини в православній церкві.

Закон — установлене державою загальнообов'язкове правило або сукупність таких правил.

Заповідник — територія або архітектурна споруда, яка перебуває під охороною держави з метою збереження.

Землеробство — обробіток землі для вирощування сільськогосподарських рослин.

Золота Орда — держава, заснована монголами на початку 40-х років XIII ст. внаслідок завоювальницьких походів хана Батия, онука Чингісхана.

Золотоординське ярмо (монгольське іго) — система монгольської зверхності над руськими князівствами.

«Із варяг у греки» — важливий водний торговельний шлях Київської держави, що з'єднував Чорне та Балтійське моря системою річкових шляхів і волоків.

Ікона — живописне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих.

Іконостас — у православній церкві — спеціальна стіна з іконами, що відокремлює священне місце вівтар від основної частини храму.

Ільменські слов'яни — назва східнослов'янських племен, що проживали біля о. Ільмень.

Ітіль — столиця Хозарської держави (каганату); була розміщена на обох берегах Волги й на острові в її пониззі.

Каганат — самостійна держава в тюркських народів (від середини VI ст.), на чолі якої стояв каган (найвищий титул голови держави).

Київська Русь — назва держави, що проіснувала з кінця IX до середини XIII ст. в Східній Європі.

Кімерійці — найдавніше (відоме з письмових джерел) населення Північного Причорномор'я.

Князь — до середини IX ст. військовий керівник племені або союзу племен. З другої половини IX ст. — єдиновладний глава держави.

Коаліція — об'єднання, союз для досягнення спільної мети.

Колонізація — заселення та господарське освоєння вільних земель або території інших країн.

Константин VII Багрянородний — візантійський імператор. За його правління в 944 р. було укладено торговельний договір між Київською Руссю і Візантією.

Константинополь (Царгород) — столиця Східної Римської, потім Візантійської імперії, заснована в 324–330 рр. імператором Константином I Великим.

Корюга — полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації тощо.

Кремль — центральна, укріплена мурами й баштами, частина феодального міста в північно-східній Русі. До XV ст. кремль називали дитинцем. У кремлі розміщувалися княжі палати, храми, будинки бояр і церковної знаті.

Кривичі — давнє східнослов'янське плем'я, що жило у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни та Волги.

Кріпацтво — особиста залежність селян від феодала, зумовлена використанням ними панської землі.

Кульг — релігійне служіння божеству, релігійна обрядовість.

Купці — власники торговельних підприємств, особи, що ведуть приватну торгівлю.

Лан — земельний наділ, площа якого становить 30 моргів, або 16,8 га.

Літопис — у Київській Русі — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблених їхнім сучасником, книга з такими записами.

Магдебурзьке право — середньовічне право, перенесене в Україну німецькими колоністами, за яким міста частково звільнялися від влади короля (королівські) чи місцевого феодала (приватні) й мали власні органи самоврядування.

Мажнат — великий землевласник, представник родовитої й багатой знаті.

Майбеліка — випалена глина, вкрита поливою та малюнками.

Мєря — фінське плем'я, яке до XI ст. займало землі у Волязько-Окському межиріччі.

Митрополія — церковно-адміністративний округ (голова — митрополит), який поділяється на єпархії на чолі з єпископами.

Міграція — переселення народів у межах країни або з однієї країни в іншу.

Мініатюра — невеликий кольоровий малюнок у старовинному рукописі або книзі.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного й закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, інших кольорових камінців.

Монархія — система управління державою одноосібним володарем, тобто монархом.

Монастир — релігійна громада ченців або черниць, які живуть за єдиним правилом (монастирським уставом).

Монографія — ґрунтовне наукове дослідження, у якому висвітлюється одне питання, одна тема.

Музей — культурно-освітній і науково-дослідний заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам'ятки матеріальної і духовної культури, природничо-наукові колекції тощо.

Мусульманство (іслам, магометанство) — одна з трьох світових релігій. ґрунтується на вірі про цілковиту залежність від волі бога (Аллаха), який наперед визначає долю кожної людини. Пророк Мухаммед — посланець Аллаха.

Натуральне (природне) господарство — господарство, у якому продукти виробляються для власного споживання, а не на продаж.

Нéстор Літописець — чернець Києво-Печерського монастиря, укладач літопису «Повість минулих літ».

Одигі́трія («та, що вказує») — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям.

Окупа́ція — тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави.

Опози́ція — опір, протидія, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам.

Ора́нта («та, що молиться») — ікона Богородиці, зображеної на повний зріст, ніби за молитвою з піднятими на рівень обличчя руками.

Панагі́я (від грецьк. *пресвята*) — епітет Богородиці.

Панира́да — дорадчий орган при князеві, що складався з представників найвизначніших родів.

Па́нщина — примусова неоплачувана праця селянина-кріпака в господарстві свого пана.

Патріа́рх — глава православної церкви.

Пектора́ль — дорожочна металева нагрудна прикраса.

Перга́мент — оброблена шкіра молодих тварин, що застосовувалася для письма.

Петро́гліф — стародавнє зображення на скелях, каменях, стінах печер.

Пече́ніги — тюркські кочові племена, що з IX ст. населяли Північне Причорномор'я.

Плі́нфа — тонка цегла, яку використовували як старовинний будівельний матеріал.

Пого́сти — адміністративно-територіальна одиниця, велике селище з церквою та кладовищем (цвинтарем).

Полі́тика — діяльність органів державної влади або окремих діячів усередині країни та в міжнародних відносинах.

Поло́вці — тюркський кочовий народ, який в XI–XIII ст. населяв степи між Дунаєм і Волгою, у тому числі Крим і басейн Дону та Сіверського Дінця.

Полоча́ни — східнослов'янське плем'я, яке жило між Західною Двіною та Прип'яттю.

Поло́ддя — у Русі — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Поля́ни — східнослов'янське плем'я, яке жило в Середньому Подніпров'ї.

Поса́дник — у Київській Русі — намісник князя. У Новгороді XII–XV ст. та Пскові XIV–XVI ст. — виборний правитель з бояр.

Привіле́й — в епоху феодалізм — якою надавалися певні права й пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

Промі́сли — дрібне ремісничче виробництво.

Псалті́р — одна з біблійних книг Старого Заповіту, що складається зі 150 псалмів.

Раді́мичі — група східнослов'янських племен, які жили в межах річки Дніпра й Десни.

Ра́ло — примітивне знаряддя для оранки землі. Також у давній Русі — одиниця оподаткування.

Ре́гентство (від латин. *правитель*) — у монархічних державах — тимчасове правління однієї чи кількох осіб у разі неповноліття, хвороби монарха тощо.

Релі́гія — віра в надприродні сили та поклоніння їм.

Реліквія — річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле; предмети релігійного поклоніння.

Ремісництво — дрібне, переважно ручне виробництво за допомогою нескладного інструмента.

Республіка (від латин. *справа народу*) — форма державного управління через обраних народом урядовців.

Реформа — докорінна перебудова; зміна, нововведення.

Римська імперія — держава Стародавнього світу, столиця — Константинопіль.

Роздробленість феодална — зміцнення самостійності удільних князівств.

Рубін — коштовний камінь червоного кольору; прозорий різновид корунду.

Русичі — народонаселення давньої Русі.

«Руська правда» — збірники норм давньоруського права.

Сайт — сторінка для викладення інформації зі своєю адресою в Інтернеті.

Сармати — кочові іраномовні племена, споріднені зі скифами.

Середньовіччя — історична епоха, що охоплює час від загибелі Римської рабовласницької імперії (кінець V ст.) до кінця XV — початку XVI ст.

Серп — сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені.

Сіверяни — давнє східнослов'янське плем'я, що жило в басейнах річок Десни, Сейму і Сули.

Скифи — степові племена, які населяли південну частину території сучасної України в I тис. до н. е.

Слав'яни — стародавні західнослов'янські племена, що походили від венедів і населяли територію на північ від середнього і нижнього Дунаю.

Слов'яни — одна з найбільших груп європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням.

Слуга — супроводжував свого володаря у військових походах, виконував різні доручення.

Сохá — примітивне землеробське знаряддя для орання землі.

Соціальний — пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві.

Ставка — місце розташування воєначальника та його полководців.

Тевтонський (Німецький) орден — католицький духовно-рицарський орден, започаткований наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів.

Терем — у Київській Русі та феодалній Росії — високий боярський або князівський будинок у вигляді башти.

Тиверці — племінна група східних слов'ян, що населяла територію в пониззі Дністра, Пруту й Дунаю.

Тмутараканське князівство — князівство Київської держави, що лежало на Таманському півострові (нині на території Росії); столиця — Тмутаракань.

Тюрки — тюркські племена, які кочували в південноруських степах у X–XIII ст.

Трипільська культура — археологічна культура ранніх землеробсько-скотарських племен Південно-Східної Європи часів енеоліту; залишки її вперше було знайдено під час розкопок в Україні в с. Трипіллі.

Тюркські племена — велика група споріднених за мовою предків сучасних народів (узбеків, киргизів, якутів, туркменів, турків та ін.).

Тяглий (тягловий) — заможний селянин, що працював у господарстві свого володаря, використовуючи власну худобу та інвентар.

Ўгро-фіни — племена, які розселилися на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

Ўличі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, Побужжі й на берегах Чорного моря.

Улус — володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

Факторії — торговельні та військово-адміністративні населені пункти.

Федерация — союзна держава, складові частини якої (землі, князівства) проводять самостійну внутрішню політику.

Фео́д, ф'єф — спадкове земельне володіння, що надавав своєму васалові сеньйор (феодал) за умови виконання військової та судової служби, а також сплати внесків згідно зі звичаєвим правом.

Феодална роздробленість — період розпаду єдиної держави на території, якими керують окремі правителі.

Фібула — застібка для одягу, що водночас є прикрасою.

Фільварок — багатогалузеве сільсько-господарське виробництво, спрямоване на ринок, ґрунтується на праці залежних селян.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

Хозари — тюркські напівкочові племена, які в I тис. н. е. жили в Південно-Східній Європі.

Християнство — одна з трьох світових релігій. Сповідує віру в єдиного Бога.

Централізація — зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Церква — християнська спільнота віруючих також християнський храм.

Ченець, чернець, монах — глибоко віруюча людина, яка пориває зі світським життям, бере обітницю безплідності, послуху та мепкає усамітнено або в чернечій громаді (монастирі).

Чинш — регулярний грошовий податок, який сплачували кріпаки своєму панові.

Чудь — давньоруська назва естів, а також неслов'янських племен, які жили на землях Новгороду Великого, на схід від Онезького озера по річках Онезі та Північній Двіні.

Шéляг — старовинна українська найдрібніша монета польського походження.

Шляхта (від нім. *родовитий, знатний*) — вшпий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

Язичництво — загальне позначення дохристиянських релігій; поганство.

Ярмарок — торг, який улаштовується регулярно, у певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі товарів; контрактний ярмарок — торг, на якому укладали контракти (угоди) на оптовий продаж і купівлю товарів.

Ятвяги — литовське плем'я, яке жило між річками Німан і Нарев.

ЗМІСТ

Повторення

§ 1. Історія України — складова європейської історії	3
--	---

Вступ

§ 2. Середньовічна історія України	8
--	---

РОЗДІЛ I. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

§ 3. Східні слов'яни та їхні сусіди	15
§ 4. Витоки Київської Русі	25
§ 5. Київська Русь за часів князя Ігоря та княгині Ольги	36
<i>Практичне заняття. Князь Святослав і його походи</i>	<i>43</i>
<i>Узагальнення за розділом I</i>	<i>49</i>

РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

§ 6. Володимир Великий	53
§ 7. Ярослав Мудрий	60
§ 8. Культура Київської Русі наприкінці X ст. — у першій половині XI ст.	69
§ 9–10. Політичний і соціальний устрій Київської Русі наприкінці X ст. — у першій половині XI ст. Розвиток господарства	78
<i>Практичне заняття. Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства</i>	<i>93</i>
<i>Узагальнення за розділом II</i>	<i>96</i>

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI ст. — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

§ 11. Київська держава за Ярославичів	100
§ 12. Правління Володимира Мономаха	107
§ 13. Політичне й соціально-економічне життя давньоукраїнських князівств у середині XII — першій половині XIII ст.	115
§ 14. Архітектура й образотворче мистецтво в Київській Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.	129
<i>Практичне заняття. Літописи та твори давньоруської літератури</i>	<i>134</i>
<i>Узагальнення за розділом III</i>	<i>140</i>

РОЗДІЛ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

§ 15. Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича	143
§ 16. Монгольська навала на українські землі	150
§ 17. Розквіт Галицько-Волинської держави за Данила Галицького та його наступників	160
<i>Практичне заняття. Зовнішня політика князя Данила Романовича</i>	<i>163</i>
§ 18. Правління Юрія І Львовича й останні галицько-волинські князі	167
§ 19. Освіта, мистецтво та церква в Галицько- Волинській державі	170
Узагальнення за розділом IV	175

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV–XV ст.)

§ 20–21. Політичний статус українських земель у складі Великого князівства Литовського й інших держав. Кревська унія 1385 р. та українські землі	179
§ 22. Держава Феодоро та Кримське ханство	189
§ 23. Суспільне життя в Україні	195
§ 24. Господарське життя в Україні	201
§ 25. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV ст. — XV ст.	208
<i>Практичне заняття. Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV–XV ст.</i>	<i>214</i>
§ 26. Історія рідного краю	215
Узагальнення за розділом V	226
Найважливіші історичні дати	229
Короткий словник термінів і понять	231

Навчальне видання

*Свідерський Юрій Юрійович,
Ладиченко Тетяна В'ячеславівна,
Романишин Наталія Юрівна*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів